

İDİL-URAL

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Volga-Ural Studies
Журнал Волжско-Уральских Исследований

Cilt/Volume: 7 Yıl/Year: 2025 Sayı/Number: 1

ISSN: 2667-8500
E-ISSN: 2687-3680

İDİL-URAL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ [IUAD]

ISSN: 2667-8500

E-ISSN: 2687-3680

KURUCUSU VE SAHİBİ FOUNDER AND OWNER Prof. Dr. Bülent BAYRAM YAYIN KURULU EDITORIAL BOARD EDİTÖR • EDITOR Doç. Dr. Umut ÜREN EDİTÖR YARDIMCISI DEPUTY EDITOR Prof. Dr. Adil AKINCI ALAN EDİTÖRLERİ FIELD EDITORS Dil-Language: Prof. Dr. Abdülkadir ATICI Tarih-History: Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR Ekonomi Bilimleri-Economical Sciences: Prof. Dr. Adil AKINCI Politik Bilimler-Political Sciences: Prof. Dr. Fahri TÜRK Edebiyat-Literature: Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA Folklor-Folklore: Doç. Dr. Ömer AKSOY İlahiyat-Theology: Prof. Dr. İbrahim MARAŞ	YAYIN DANIŞMA KURULU PUBLICATION BOARD OF OVERSEERS Prof. Dr. Bülent BAYRAM [Kırklareli Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. Ercan ALKAYA [Fırat Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. Fahri TÜRK [Trakya Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. Durmuş ARIK [Ankara Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLÜ [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. İlsiyar ZAKİROVA [Tataristan-Rusya Federasyonu] • Prof. Dr. Nikolay YEGOROV [Emekli, Çuvaşistan-Rusya Federasyonu] • Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ [Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. Dinçer KOÇ [İstanbul Üniversitesi-Türkiye] • Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK [Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi-Türkiye] • Doç. Dr. Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ [Kırklareli Üniversitesi-Türkiye] Doç. Dr. Aleksandr KUZNETSOV [Çuvaş Devlet İnsanî Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan – Rusya Federasyonu] • Dr. Ruth BARTHOLOMA [Orient Institut - Almanya/Türkiye]
DİL EDİTÖRLERİ LANGAUGE EDITORS İNGİLİZCE • ENGLISH: Dr. Mehmet Bilal YAMAK RUSÇA • RUSSIAN: Dr. Madina MOLDASHEVA • Dr. Elmira SALAKHATDİNOVA YAYIN KURULU ÜYELERİ MEMBERS OF EDITORIAL BOARD Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi) • Prof. Dr. Emine YILMAZ MARAŞ (Hacettepe Üniversitesi) • Doç. Dr. Sinan GÜZEL (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi) • Doç. Dr. Feride TAGIROVA • Dr. Madina MOLDASHEVA (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi) DİZGİ VE DÜZELTİ DESIGN AND EMENDATION Doç. Dr. Cemalettin YAVUZ KAPAK TASARIMI COVER DESIGN Eren GÖRGÜLÜ İLETİŞİM ADRESİ INFORMATION ADDRESS Doç. Dr. Umut ÜREN Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Kayalı Kampüsü, 39000 Kırklareli- TÜRKİYE E-posta: idiluraleditor@gmail.com http://dergipark.gov.tr/iuad	YAYIN HAKEM KURULU BOARD OF REFEREES Prof. Dr. Mehmet AÇA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Yavuz AKPINAR • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Durmuş ARIK • Prof. Dr. Abdülkadir ATICI • Prof. Dr. Cemile Kınacı BARAN • Dr. Mikail CENGİZ • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. İbrahim DİLEK • Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ • Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR • Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU • Doç. Dr. Sinan GÜZEL • Prof. Dr. Alimcan İNAYET • Prof. Dr. Yuri İSAYEV • Doç. Dr. Erkan KARAGÖZ • Prof. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ • Dr. Mehmet Yasin KAYA • Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU • Doç. Dr. Eduard LEBEDEV • Doç. Dr. Valerya LEMSKAYA • Prof. Dr. İbrahim MARAŞ • Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK • Prof. Dr. Adem ÖGER • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA • Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN • Prof. Dr. Erdal ŞAHİN • Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN • Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU • Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Fahri TÜRK • Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLÜ • Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Prof. Dr. Nikolay YEGOROV • Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM • Prof. Dr. Ramilya Yarullina YILDIRIM • Prof. Dr. Emine YILMAZ
BU SAYININ HAKEMLERİ REFEREES OF THIS VOLUME Prof. Dr. Gülay Karadağ ÇINAR (Afyon Kocatepe Ü.) • Prof. Dr. Ramilya Yarullina YILDIRIM (İnönü Ü.) • Doç. Dr. Fazıl ÖZDAMAR (Ege Ü.) • Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA (Ege Ü.) • Doç. Dr. Arzu KİYAT (Kırgızistan Türkiye-Manas Ü.) • Doç. Dr. Zafer SEVER (Erzurum Teknik Ü.) • Doç. Dr. Hilal ŞAHİN (Ankara Hacı Bayram Veli Ü.) • Doç. Dr. Ayşe ŞENER (Kırklareli Ü.) • Dr. İbrahim ARIKAN (Ankara Ü.) • Dr. Meryem HAMİŞOĞLU (Kırklareli Ü.) • Dr. Caner SOLAK (Erzurum Teknik Ü.) • Dr. Hakan SOYDAŞ (Karadeniz Teknik Ü.)	
YAYIN TÜRÜ DESCRIPTION OF PUBLICATION <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i>, İdil-Ural Bölgesi hakkında sosyal bilimler alanında yapılan bilimsel çalışmaların Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk şive ve lehçelerinde yayımlandığı uluslararası hakemli süreli (altı aylık) dergidir. <i>İdil Ural Araştırmaları Dergisi</i>'nde yayımlanan makaleler yayıncının yazılı izni olmaksızın tamamen ya da kısmen herhangi bir şekilde çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir. Yazılarda başka kaynaklardan alınmış öğelerin kullanımının sorumluluğu yazarlara aittir. <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i> (The Journal of Volga-Ural Studies) is an internationally refereed and biannual journal in which scientific articles in the field of social sciences about Volga-Ural Region are published in Turkish, English, Russian and Turkic accents and dialects. The manuscripts published in the journal are not allowed to be published anywhere or be copied partially or wholly without permission of Editorial Board. Every kind of scientific, orthography preference and referencing responsibilities of the manuscripts published in the <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i> pertain to writers.	
İNDEKSLER INDEXES Index Copernicus • Asos İndeks • Academic Resource Index-ResearchBib • Google Scholar • Directory of Research Journal Indexing • Eurasian Scientific Journal Index • MLA International Bibliography BASKI PRINT Universal Copy Center Karadeniz Teknik Üniversitesi Kanuni Kampüsü - TRABZON	

İÇİNDEKİLER CONTENTS

MAKALELER ARTICLES

FATİH EKİCİ – SEDAT ADIGÜZEL

**Galimcan Gıylmanov'un Canbalık Povestinde Anlatıcı ve
Büyülü Gerçeklik: Anlatıbilimsel Bir İnceleme**

Narrator And Magical Realism in Galimzhan Gilmanov's Zhanbalık: A
Narratological Analysis

Рассказчик И Магический Реализм В Повести «Жанбалык»

Галимьяна Гильманова: Нарратологический Анализ

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

1-20

VENERA FALAKHOVA

Tatar Halk Kültüründe Cıym Bayramı

The Cıym Festival in Tatar Folk Culture

Праздник Джиен в Татарской Народной Культуре

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

21-42

MURAT ÖZKAN

**İdil-Ural Üzerine Çarlık Rusya Araştırmaları: Ferdinand
İvanoviç Gebel ve 1834 Yılındaki Seyahati**

Tsarist Russia Researches on Volga-Ural: Ferdinand Ivanovich Gebel and
His Travel in 1834

Исследования Царской России О Поволжье И Урале: Фердинанд
Иванович Гебель И Его Путешествие В 1834 Году

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

43-68

FECRİ YAVI

**20. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hakları
Savunucusu Bir Şair: Açıkyöz**

A Poet Who Defends Women's Rights in 20th Century Kazan Tatar
Literature: Açıkyöz

Поэтесса-Защитница Прав Женщин В Казанско-Татарской
Литературе XX Века: Ачыкйоз

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

69-99

ÖZGÜR YILDIRIM
**Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Hayvan Adlarının Çuvaş
Türkçesindeki Durumu**
The Status of Animal Names in Dîvânu Lugâti't-Türk in Chuvash Turkic
Состояние Названий Животных В Дивану Лугати-Турк В Чувашском
Языке
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

101-153

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucular,

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nin, 2025 yılı ilk sayısı ile karşınızdayız. Türk Dünyası tarihî coğrafyasının en önemli bölgelerinden biri olan İdil-Ural'ın tarihi, edebiyatı, dili ve kültürüne dair kaleme alınmış oldukça mühim araştırmaların yer aldığı bu sayımızın Türkoloji alanına katkı sağlaması temennisindeyiz. İdil-Ural Araştırmaları Dergimizin bu cildinde edebiyat, kültür, tarih ve dil konularında hazırlanmış olan toplam beş adet araştırma makalesi ilginize sunulmaktadır.

Sayımızda yer alan ilk araştırma makalemizde, Çağdaş Tatar Edebiyatı'nın önemli simaları arasında bulunan Galimcan Gylmanov'un *Canbalık* Povesti üzerinden anlatıbilimsel bir inceleme gerçekleştirilmiştir. İkinci araştırma makalemiz, Sovyet dönemi politikaları neticesinde unutulmaya yüz tutmuş, kadim bir Tatar bayramı olan; Cıyın'ı mercek altına almaktadır. Üçüncü araştırma makalemiz, XVIII-XIX. yüzyıllarda Çarlık Rusya'sının, Türk coğrafyalarını tanıma ve tanımlama gayesiyle ardı ardına gönderdiği keşif heyetlerinden birini; 1834'te, İdil-Ural bölgesine seyahatini gerçekleştiren Gebel'i konu edinmiştir. Dördüncü araştırma makalemiz, 20. asrın başında, Kazan Tatar Edebiyatında kadın hakları meselesini gündeme getiren ve Açıközü mahlasını kullanan bir şairin *Betsün Çapan, Küterëlsün Yözden Perdeler* "Bitsin Çarşaf Kalksın Yüzden Peçeler" isimli şiir kitabını incelemektedir. Bu sayıdaki son araştırma makalemiz, Türkçe'nin en kıymetli hazinelerinden biri olan Dîvânu Lugâtî't-Türk'te, tespit edilmiş 299 hayvan adının Çuvaş Türkçesindeki durumunu değerlendirmektedir.

Yayın hayatına başladığı günden bu yana bölgesel odaklı bir akademik yayın olma hüviyetini muhafaza eden İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'ne bu sayıda destek veren tüm yazarlarımıza teşekkürü borç biliriz. Ayrıca sayıda yer alan çalışmaları büyük bir titizlikle inceleyen hakemlerimize bu vesileyle şükranlarımızı iletiyoruz.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nin yeni sayılarında yazar ve hakem olarak yer almak ve geçmiş sayılarımıza ulaşmak için <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuad> sayfasını ziyaret edebilirsiniz.

Keyifli okumalar dileğiyle,

Gelecek sayıda buluşmak ümidiyle saygılar sunarız.

Doç. Dr. Umut ÜREN

Editör

GALİMCAN GIYLMANOV'UN CANBALIK POVESTİNDE ANLATICI VE BÜYÜLÜ GERÇEKÇİLİK: ANLATIBİLİMSSEL BİR İNCELEME*

FATİH EKİCİ** – SEDAT ADIGÜZEL***

Öz: Çağdaş Tatar edebiyatının önemli temsilcilerinden Galimcan Gıylmanov'un eserleri, büyülu gerçekçilik akımı unsurlarını postmodernist anlatı teknikleriyle harmanlayan özgün yaklaşımıyla dikkat çeker. Yazarın eserlerinde mitolojik öğelerin yoğun şekilde kullanımı hem içerik düzleminde hem de yapısal unsurlarda belirleyici rol oynar. Bu etkileşim, özellikle anlatıcı konumlandırması açısından kendini gösterir: geleneksel halk anlatılarının özellikleri, modern öykü formlarında yeniden yorumlanarak anlatımı biçimlendirir. Gıylmanov'un anlatıları, Tatarların mitolojik belleğini çağdaş anlatı biçimleriyle buluşturarak melez bir yapı oluşturur. Bu yaklaşım, okuru hem tanıdık hem de yabancı bir deneyimle karşı karşıya bırakır. Yazarın yaşam öyküsü ve edebî gelişim süreci, eserlerindeki tematik tercihlerin ve anlatı tekniklerinin anlaşılmasında önemli bir bağlam oluşturur. Yazarın biyografik arka planı, metinlerinde geleneksel anlatıcı figürünün modern anlatı teorilerindeki karşılıklarının incelenmesinde kültürel aktarımın nasıl gerçekleştiğini gözlemlemek açısından kritik önem taşır. Bu çalışmada yazara ait Canbalık povesti, Shlomith Rimmon-Kenan'ın öykü ve söylem düzeylerini kapsayan anlatıcı sınıflandırması çerçevesinde analiz edilerek anlatibilimsel bir inceleme sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anlatıbilim, anlatıcı tipolojisi, Tatar edebiyatı, büyülu gerçekçilik, postmodernizm.

NARRATOR AND MAGICAL REALISM IN GALIMZHAN GILMANOV'S ZHANBALIK: A NARRATOLOGICAL ANALYSIS

ABSTRACT: The works of Galimzhan Gilmanov, one of the prominent representatives of contemporary Tatar literature, stand out with their distinctive approach that harmonizes elements of magical realism with postmodernist narrative techniques. The

* Bu makale, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında, 2022 yılında tamamlanmış olan *Galimcan Gıylmanov'un Povestleri Üzerine Anlatibilimsel Bir İnceleme* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Comenius Üniversitesi, fatih.ekici@atauni.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4500-9853

*** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, sadiguzel@atauni.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3509-0240.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 04.06.2025, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 23.06.2025)

Doi:10.47089/iuad.1713993

intensive use of mythological elements in the author's works plays a determining role both on the content level and in structural components. This interaction manifests itself particularly in terms of narrator positioning: the characteristics of traditional folk narratives are reinterpreted in modern story forms, shaping the narration. Gilmanov's narratives create a hybrid structure by bringing together the mythological memory of the Tatars with contemporary narrative forms. This approach confronts the reader with both familiar and unfamiliar experiences. The author's life story and literary development process constitute an important context for understanding the thematic preferences and narrative techniques in his works. The author's biographical background is of critical importance in terms of observing how cultural transmission occurs in examining the correspondences of traditional narrator figures with modern narrative theories in his texts. In this study, Gilmanov's povest Zhanbalık has been analyzed within the framework of Shlomith Rimmon-Kenan's narrator classification encompassing story and discourse levels, presenting a narratological examination.

Keywords: Narratology, typology of narrators, Tatar literature, magical realism, postmodernism.

Giriş

Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı ve devamında Rus edebiyatı etkisiyle Batılı kaynaklar ekseninde gelişim gösteren Tatar edebiyatında, yüz yılın sonlarında yaşanan siyasi gelişmelerin sağladığı ortamla birlikte yeni edebî ve fikrî eğilimlerle geçmişteki kaynaklara doğru bir yönelim kazanıldığı görülmektedir. Bu yönelim, dinî muhteva ile birlikte İslamiyet öncesi mitolojik kaynakları da kapsayacak biçimde genişlemektedir. Çağdaş yazarlar, evrenin ve dünyanın yaratılışından güncel sorunlara kadar geniş bir yelpazede hem kadim mitolojik malzemeden hem de kendi ürettikleri yeni mitlerden yoğun olarak yararlanmaktadır. Arketipsel imgeler aracılığıyla üretilen bu yeni mitolojik anlatılar, özellikle Sovyetler Birliği döneminde uzun süre boyunca bu türden içeriklere hasret kalmış Tatar okuru tarafından büyük ilgiyle karşılanmaktadır. Fevziye Beyremova, Nebire Gıymatdinova, Marsel Galiyev ve Ferit Yahin gibi isimler bu bağlamda başarılı örnekler sunan yazarlar arasında yer almaktadır (Yarullina Yıldırım, 2012: 248-250; Yarullina Yıldırım, 2016: 141-143). Bu panorama içerisinde Galimcan Gıylmanov'un konumu ise özellikle dikkat çekicidir. Yazar, olağanüstü olayları gündelik gerçeklik içinde sıradan olaylar gibi sunduğu öykülerini postmodern anlatım teknikleriyle harmanlayarak özgün bir yazım tarzı geliştirmiştir. Bu yaklaşımın yansımaları, yazarın hemen hemen tüm eserlerinde açık biçimde gözlemlenmektedir.

Gıylmanov'un mitolojik içerikli eserleri Tatar edebiyat eleştirmenlerince postmodern edebiyatın önemli örnekleri arasında gösterilirken bu eserlerin oluşumunda ise yazarın dünya görüşünün şekillenmesine etki eden 20. yüzyıl sonundaki siyasi ve toplumsal gelişmelerin yanı sıra, Tatar mitleri üzerine çalışmalar yapan akademisyen kimliğinin güçlü bir etkisi bulunmaktadır.

Şemsutova (2010)'nın değerlendirmesine göre, Gıylmanov'un mitolojik öğeleri kullanımı iki farklı düzlemde gerçekleşmektedir. İlk düzlem, mevcut mitolojik unsurların bilinçli bir dış kaynak olarak eserlerinde işlenmesi ve gerçeküstü olay, kahraman, imgelerin kullanılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. İkinci düzlem ise eserlerin iç dünyasında sezgisel olarak şekillenen, geçmiş mitolojik kaynaklardan da faydalanılarak yeniden kurgulanan ve geliştirilen konu, kahraman ve öğeleri kapsamaktadır.

Edebiyat bilimi kaynaklarında ikinci olgu “mit üretme” kavramıyla ifade edilmektedir. Modern Tatar edebiyatında bu yaklaşımın erken örnekleri aslında yirminci yüzyılın başlarına uzanmaktadır: Ayaz İshaki'nin *Zöleyha ve Lokman Hekim*, Hadi Taktaş'ın *Cir Ulları Tragediyase* ve *Kökten Sörelgenner*, Fethi Burnaş'ın *Tahir-Zöhre* gibi eserleri bu bağlamda değerlendirilebilir. Buna karşın Sovyetler dönemi Tatar edebiyatında benzer örneklerle rastlanması oldukça güçtür. Bu durumun temel nedeni, Sovyet döneminde egemen olan sosyalist gerçekçilik yönteminin gerçeklikle ve kendi değer sistemleriyle çeliştiği gerekçesiyle gerçeküstü, dinî ve mitolojik muhtevaya sahip eserlere izin vermemesidir. Nitekim Sovyet döneminin sonlarına doğru ve çöküşünün ardından bu tür içerikler yeniden edebiyatta görünür hâle gelmiştir.

Bugünkü nesirden varoluşsal ruhtaki eserlere örnek olarak F. Beyremova'nın “Kül Balığı”, “Kanatsız Akçarlıklar”ını; G. Gıylmanov'un “Albastılar”, “Oça Torgan Keşeler...”ini; N. Gıymatdinova'nın “Bolan” ve “Karakoş”unu; M. Galiyev'in “Nigez”ini; Z. Mehmüdi'nin “Ak Bolıt” ve “Belmim” gibi eserlerini sayabiliriz. (Şemsutova, 2010: 61).

Esasen Tatar edebiyatında yaşam felsefesi, gerçek ve gerçeküstü alemler, dünyanın yaratılışına dair düşünceler ve mitolojik unsurlar çok köklü bir geçmişe sahiptir. Bu zenginlik, İslamiyet öncesi inanç sistemlerine dayanan köklü halk kültürünün yanı sıra İslam medeniyeti ve Kur'an öğretilerinin yansımalarını da içermektedir. Ancak bu konuların günümüzde yeniden popüler hâle gelmesi ve halk tarafından yoğun ilgi görmesinde, Şemsutova'nın ifadesiyle yaklaşık yetmiş yıl süren yasak döneminin yarattığı “ruhi açlık” da önemli bir faktördür. Dış baskı veya yönlendirme olmaksızın doğal gelişim gösteren ve halkın bilinçaltında yer etmiş mitolojik imge, sembol ve metaforların edebiyata yeniden kazandırılması süreci, halkın büyük ilgisiyle karşılanmış ve Tatar edebiyatında karşılıklı beslenme sağlayan bir dinamik yaratmıştır (2010: 62). Bu sürecin son yıllarda yeniden canlanmasında Galimcan Gıylmanov öncü bir rol üstlenmektedir.

G. Gıylmanov'un XXI. yy. başında yayımlanan “Albastılar” romanı günümüz Tatar edebiyatını uyandırmış oldu. Söz konusu eser Tatar söz sanatı “ambarında” hâlen “darı olduğunu” da okuyucuların felsefi içerikli, özgün imgeli, yeni tarzda üretilen bu tarz eserleri susayarak okuduğunu, onlara çok ihtiyacının olduğunu, sönmediğini kanıtladı. (Şemsutova, 2010: 62).

Galimcan Gıylmanov'un çağdaş Tatar edebiyatında başlattığı bu akımla birlikte kaleme aldığı eserlerde, içeriğin yapısal öğelere de etkide bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu etkileşimin en açık örneği, yazarın düzyazı türündeki

eserlerinde yer alan anlatıcının geleneksel türlere özgü özelliklerini modern anlatılarda da sürdürerek anlatım tekniklerini biçimlendirmesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Galimcan Gıylmanov'un Biyografisi

Çağdaş Tatar edebiyatının önde gelen yazarlarından Galimcan Hemitcan oğlu Gıylmanov, 1 Şubat 1957'de bugünkü Başkurdistan Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Dürtöylé ilçesi Esen köyünde çiftçi bir ailede doğmuştur. Erken dönemde babasını kaybeden yazarın annesi, dört erkek evladına hem anne hem de baba vazifesi görmüştür: "Büyük bir ailem var. Babam çok erken yaşta vefat etti. Annem, Esen köyünün ak ninesidir. Yüz yaşını kovalasa da kendi işini kendi görüyor, hatta bize bile bakmaya çalışıyor, biz, dört oğlu da hâlen onun öğütleri ile yaşıyoruz." (Yakupova, 2022).

Annesine derinden bağlı olan yazar, bir mülakatta yöneltilen "Hayatta korktuğunuz bir şey var mı?" sorusunu şöyle yanıtlamıştır: "Eskiden ölümden korkardım, artık bunu yendim. Ancak gece telefonumun çalmasından çok korkuyorum, anacığma bir şey olmasın diye. Sevdiklerimi kaybetmekten, çocukların kederinden korkuyorum. Tatarlığımızı kaybetmekten korkuyorum..." ("Yazuvçı, şagıyr", 2011). Bu sözlerinden annesine duyduğu sevgi ile milletine olan bağlılığı arasında güçlü bir paralellik kurduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de millî kimliğin sürekliliği için temel unsurlardan biri saydığı "ana" diline büyük değer atfetmekte ve 1974'te köyündeki Esen Lisesini tamamladıktan sonra Kazan Devlet Üniversitesi Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümünde yükseköğrenim görmeyi tercih etmektedir.

Üniversite mezuniyetinin ardından yedek subay statüsünde askerlik hizmetini yerine getiren Gıylmanov, 1979'da Kazan Devlet Üniversitesi Tatar Edebiyatı kürsüsünde lisansüstü çalışmalarına başlamıştır. 1982'de tamamladığı yüksek lisans sürecinin devamında dört yıl boyunca mezun olduğu kürsüde öğretim görevlisi pozisyonunda bulunmuş ve edebiyatın çeşitli alanlarında dersler vermiştir.

1986'da Kazan Devlet Üniversitesindeki pozisyonundan ayrılarak devlet yayınevi Tataristan Kitap Neşriyatı'nda çalışmaya başlamıştır. Bu kurumda 1986-1989 döneminde edebî yapıtlar için redaktörlük, editörlük ve baş editörlük sorumluluklarını üstlenmiştir. 1989-1990 arasında yedi aylık bir süreyle Tataristan Yazarlar Birliği yönetim kurulu sekreterliği yapmış, sonrasında Tataristan Kitap Neşriyatı'na geri dönerek 1990'da çocuk-genç edebiyatı biriminde editörlük, daha sonra bu birimle birlikte çağdaş edebiyat ve klasik edebiyat birimlerinde 1999'a kadar müdürlük görevlerini yürütmüştür. Yayınevi görevleri sırasında Kazan Devlet Üniversitesindeki eski kürsüsünde özel ders ve seminer faaliyetlerini de sürdürmüştür. Bunun yanı sıra Ruhiyat ve Dom Peçati gibi özel yayınevlerinde farklı dönemlerde görev almıştır.

1992'den itibaren Tataristan Yazarlar Birliği üyeliği bulunan Gıylmanov, 28 Mayıs 1999'daki XIII. Kurultay'da Birlik yönetim kuruluna seçilmiş ve yeni başkan Foat Galimullin tarafından başkan yardımcısı olarak atanmıştır. 31 Mayıs 2002'deki XIV. Kurultay'ın sonrasında bu görevini üç yıl daha devam ettirme hakkı elde etmiştir. 2005'te kısa bir süre *Kazan Utları* dergisinde bilim ve sanat bölümü editörlüğü yaptıktan sonra, aynı yılın Eylül ayından itibaren Tataristan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kültür ve Tataristan Halklarının Dillerini Geliştirme Dairesi'nde baş danışman pozisyonuna getirilmiştir (Davutov ve Rahmani, 2009: 444). 2017'deki emekliliğine kadar bu görevde kalan yazar, edebî çalışmalarına hâlen devam etmektedir.

Bunların dışında 1996-2003 yılları arasında çocuk edebiyatı, halk bilimi ve mitoloji konularında televizyon programları hazırlamıştır. *Kazan Utları*, *Tereze*, *Sabantuy*, *Meydan*, *Megarif* gibi edebiyat gazete ve dergilerinin yayın kurullarında çeşitli dönemlerde yer almıştır. Tataristan Kitap Neşriyatı'ndaki görev süresi boyunca 230'u aşkın kitabın yayımlanmasında rol oynamıştır. Benzer şekilde *Ruhiyat*'ta 19, *Dom Peçati*'de 11 kitabın editörlük süreçlerini yürütmüştür.

Gıylmanov'un üniversite son sınıfta evlendiği eşi Gölnur Hanım'la birlikte iki kızı ve üç torunu bulunmaktadır. Ayrıca Tataristan Cumhuriyeti'nde prestijli sayılan nişan, unvan ve madalya kategorilerinde çok sayıda büyük ödülün yanında Cumhuriyet ve Rusya Federasyonu'nun farklı bölgelerindeki çeşitli etkinlik ve yarışmalardan elde ettiği ödül ve başarı dereceleri mevcuttur¹.

Rimmon-Kenan'ın Anlatıcı Tipolojisi Bağlamında *Canbalık* Povestinin Anlatıbilimsel Analizi

Shlomith Rimmon-Kenan, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics* başlıklı eserinde anlatıcıya ilişkin yaklaşımını Genette ve Chatman'ın düşünceleri temelinde geliştirerek "Anlatıcılar Tipolojisi" (A typology of narrators) başlığı altında kendi sınıflandırmasını ortaya koymaktadır. Rimmon Kenan (2002)'in yaklaşımına göre anlatıcı, öncelikle yapısalci metodoloji çerçevesinde bulunduğu anlatı düzeyi ve öykü içindeki varlık durumu temelinde kategorize edilmektedir. Bu temel sınıflandırmanın ardından Chatman'ın yaklaşımına paralel olarak anlatıcının algılanabilirlik derecesi ve güvenilirlik özellikleri de tasnif kapsamına dâhil edilmektedir.

Bu çalışmada, anlatıcıya yönelik kapsamlı bir yaklaşım sunması nedeniyle Rimmon-Kenan'ın söz konusu sınıflandırmasının *Canbalık* povesti için uygulanması benimsenmiştir. İlgili tasnifin uygulanmasında, çeşitli felsefi ve edebî akımların yanı sıra farklı dünya görüşlerinin yeni anlatı biçimlerine

¹ Yazarın edebî kişiliği ve eserleri hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz.: Ekici, F. (2022), *Galimcan Gıylmanov'un Povestleri Üzerine Anlatıbilimsel Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

kazandırdığı yapısal ve teknik yenilikler de dikkate alınmaktadır. Bu doğrultuda, mevcut tasnife özellikle açıklama ve yorum bölümlerinde katkılar sunularak zenginleştirilmesi yolu tercih edilmiştir.

Rimmon-Kenan, anlatıcının algılanabilirlik derecesinin belirlenmesinde onun anlatı karakterlerine yönelik anlatım özelliklerinin tespitini “Karakterlerin Kimliği” ve “Karakterlerin Tanımlanması” şeklinde iki ayrı başlıkta ele alır. Esasen aralarında bir nüans olmakla birlikte ilgili malzemenin değerlendirilmesi sürecinde bu durumun araştırmacıyı çoğunlukla iki ayrı başlıkta tekrara düşürdüğü ve incelemede dağınıklık oluşturduğu görülmüş ve bu nedenle çalışmada söz konusu iki başlık “Karakterlerin Kimliği ve Tanımlanması” şeklinde birleştirilmiştir. Bununla birlikte “Güvenilirlik” hususunun Rimmon-Kenan ve Chatman arasında oluşturduğu muğlaklık ve ele alış sürecinde daha çok okuyucu temelli bir bakışla alımlama estetiğini gerektirmesi nedeniyle incelemede başlık olarak dışarıda tutulmasına karar verilmiştir. Ancak yeri geldikçe anlatıcının güvenilirliği meselesi ile ilgili muhtelif değerlendirmeler gerçekleştirilmiştir.

Povestin Özeti

Gıylmanov’un *Canbalık* başlıklı povestinde, Gaziz ismindeki yaşlı balıkçının yaşam öyküsü ele alınır. Uzun bir hastalık döneminin ardından yatağa bağımlı hâle gelen Gaziz, bir gün içinde hissettiği ani güçle ayağa kalkarak Küeş Gölü’nde balık avına çıkar. Bu çıkış sırasında oldukça büyük bir balık yakalar. Gözlerinin insaninkine benzer olduğu belirtilen bu balığın, Gaziz’in ruhsal varlığını barındırdığına inanılır.

Yakaladığı bu balığa Canbalık adını veren Gaziz, eşi Fatıyma ile birlikte onu beslemeye koyulur. Yalnız kaldıkları anlarda Gaziz, balık ile gündelik ve dinî konular üzerine sohbetler yürütür. Canbalık’ın sağlık durumundaki değişimler Gaziz’i doğrudan etkiler. Aynı ruhu paylaşan bu iki varlığın ölümleri de eş zamanlı gerçekleşir. Gerçek ile gerçeküstü unsurların ustaca birleştirildiği bu povest, büyülu gerçekçilik akımının bir örneği olarak değerlendirilir ve içerdiği dinî motifler ile masalımsı öğeler bakımından dikkat çeker.

1. Anlatı Düzeyi

Canbalık povestinin temel öyküsü, hasta ve yaşlı balıkçı Gaziz’in gölden yakaladığı balık ile kurduğu bağ etrafında şekillenir. Rakamsal başlıklarla ayrılan ve on bölümden oluşan povestin yalnızca açılış bölümünde geriye dönüş tekniği kullanılarak Gaziz’in bebeklik dönemine geçiş yapılır. Bu bölümde, onun Küeş Gölü’ne düşüşü ve mucizevi kurtuluşu anlatılır. Bu geriye dönüş öncesinde anlatıcı “Bu göl boyunda büyüdü Gaziz. Burada doğdu. Burada öldü... Tekrar doğdu...” sözleriyle okuyucuya sahip olduğu ön bilgiyi sunar ve ardından geriye dönüş tekniği ile açıklama yapar:

“Şöyle olmuş. Güzel bir yaz gününde henüz yürüyemeyen Gaziz’i bebek arabasına oturtup göl kıyısına getirmişler. Aile üyelerinin büyüğü küçüğü yakındaki merada ‘tezek yıgıp’, kışa yakacak topluyorlarmış. O sırada göl üstünde bir balık sıçrayıp oynamaya başlamış.” (Gıylmanov, 2016: 116).

Bu ifadelerle geçmişteki olaya giriş yapan anlatıcı, söz konusu balığın o anda bulunan herkesin ve bebek arabasındaki Gaziz’in dikkatini çektiğini belirtir. Balığı yakalamak için ellerini oynatan bebek Gaziz’in arabasının hareket ederek göle doğru kayıp düştüğü ve kaybolduğu aktarılır. “İşte garip olaylar burada başlıyordu” ifadesiyle merak unsuru doğuran anlatıcı, arabasıyla suya gömülen ve gözden kaybolan Gaziz’in tekrar su yüzüne çıkışını “İnsanın inanmayacağı mucize şu ki Gaziz sağ çıkar!” sözleriyle verir. Onun ağlamaksızın, sakın bir biçimde bebek dilinde sözler mırıldanarak göl kıyısında kaygıdan ölen anne babası ve yakınlarının yanına yüzerek gelişini aktarır. Anlatıcı kendi yorumlarıyla olayın anlatımını şöyle sürdürür:

Gaziz’i sudan çekip çıkardıktan sonra da mucize devam eder. Çocuğun battığı yerde tekrar bir balığın sıçradığı görülür. Sıçramıyor da... Gölde çıkıyor ve biraz uçup ilerledikten sonra hızlıca suya dalıp gözden kayboluyor. Sanki biraz önce su dünyasından yeryüzüne taşınan bebeği görüp, onunla vedalaşmak istiyor... (Gıylmanov, 2016: 117).

Anlatıcının geriye dönüş tekniği ile sunduğu geçmiş olayların aktarımında kullandığı duyulan geçmiş zaman ifadeleri, bu bilgilere sonradan ulaştığı izlenimini doğurur. Bu olayları kendi sözleriyle öyküleme anında sunması ise ikinci bir anlatının, yani alt anlatının ortaya çıkmasını engeller. Anlatıcının değişmemesi, farklı bir düzeyin oluşmasına olanak tanımaz. Geriye dönüş tekniği ile sunulan geçmiş olaylar ile temel diegetik düzeyi oluşturan tüm olaylar tek düzlemde, aynı anlatıcının sunumuyla gerçekleşir. Bu sebeple anlatıda farklı düzeyler bulunmaz. Diegetik düzeyde gerçekleşen tüm bu olayları, bir ekstradiegetik anlatıcı sunar.

Öykü dünyasının üzerinde konumlanan ekstradiegetik anlatıcı, povestin girişindeki epigraf metni ile varlığını açıkça ortaya koyar. Bu epigraf, “Tüm canlılar Yaradana tapınır, hatta sudaki balıklar bile...” sözleriyle yer alır ve alıntı metnin altında bunun “Hadis” olduğu belirtilir² (Gıylmanov, 2016: 114).

Üst anlatıcının kendini açıkça gösterdiği başka bir örnek ise povestte sıkça kullanılan prologlardır. Ağırlıklı olarak dram türünde kullanılsa da epik anlatılarda da faydalanılan prolog ya da diğer adıyla öndeyiş, anlatıcı tarafından “gelecek olan olayların kısaca belirtildiği ilk bölüm” olarak

² Tatar Türkçesi orijinalinden birebir Türkiye Türkçesine aktarmak suretiyle verdiğimiz ilgili hadis metninin yaptığımız taramalar neticesinde bu hâliyle kaynaklarda yer almadığı tespit edilmiş olup yazar/anlatıcı tarafından yorumlanmak suretiyle verilmiş olabileceği düşünülmektedir.

tanımlanır (Pospelov, 2014: 242). *Canbalık* povestinde anlatıcının bu kullanıma sıkça başvurduğu gözlenir. Genellikle povestteki bölüm başında özet açıklama biçiminde sunulan olayların sonraki gelişimi aynı bölüm içerisinde ayrıntılı şekilde işlenir. Örneğin Gaziz ve eşi Fatıyma'nın evde besledikleri Canbalık'ın leğenine gümüş akçe atmaları öncelikle şu ifadelerle aktarılır: “Sonraki gün balığın yaşadığı suya gümüş attılar. Durup dururken ortaya çıktı bu hareket” (Gıylmanov, 2016: 122). Bölümün ilerleyen kısmında ise bu durumun nasıl gerçekleştiği yaşlı karı kocanın aralarındaki diyaloglar içerisinde sunulur. Balığın ağzını oynattığını görüp onun konuştuğunu düşünen çift, onun “gümüş” dediği konusunda anlaşır ve suyuna gümüş akçeler atar.

Ekstradiegetik anlatıcının karakterlerin duygu ve düşüncelerine hâkim konumu, onun anlatı içerisindeki yerini belirlemede önemli işaretlerden biridir. Anlatıcının, son bir yılını hasta geçirdikten sonra balık tutmaya giden Gaziz'in gün boyunca tutabildiği tek balık hakkında zihninden geçirdiklerini aktarması bu bağlamda örnek teşkil eder: “ ‘Garip balık bu... Gözü garip... Kendi garip... Ya canı? Canı daha da garip...’ ” (Gıylmanov, 2016: 115). Tırnak içerisinde sunulan ve iç monolog örneği olan bu ifadeleri anlatıcının silikleştiği bir örnek olarak kabul etmek mümkün olsa da aktarımın öncesinde anlatıcının buna işaret etmesi, onun tamamen devre dışı bırakılmasının söz konusu olamayacağını gösterir ve bunları aktaranın o olduğunu ön plana çıkarır. Bu minvalde ele alınabilecek diğer iç çözümleme, bilinç akımı, iç diyalog ve diyalog kullanımı örnekleri de oldukça çoktur.

Gaziz'in tuttuğu balık ile ilgili düşüncelerinin aktarılmasının ardından “Bugün tam anlamıyla gündüzü de gecesi de garip geçti. Rüyası da... İşte o rüya olmasa, balık peşine durup dururken çıkıp gitmezdi de” ifadeleri ile üst anlatıcı tarafından merak unsuru yaratılır ve muhatap tarafından “hangi rüya?” sorusunun sorulması sağlanır. Bölümün ilerleyen paragrafında ise Gaziz'in rüyası anlatıcının sunumuyla verilir: “Rüyası gerçekten de ilginçti. Balıklar hakkındaydı. Daha doğrusu, kendisi balık idi. O, su altında imiş... Keyifle yüzüp geziyor! Diğer balıklar ile oynuyor...” (Gıylmanov, 2016: 115).

Rüyanın devamında balık Gaziz, bir oltanın ucuna takılan yem ile yakalanır ve suyun üzerine çıkarılır. Oltanın diğer ucunda onu karşılayan da yine kendisi, balıkçı Gaziz olur. Bunun üzerine uykusundan uyanır. Bu rüya üzerine son bir yıldır hasta olarak evde yatıp balık tutmaya gitmemesine rağmen o gün balık tutmak için evden çıkar. Gölde yakaladığı “ilginç” balık ile de hareketli ve gerçeküstü unsurların hâkim olduğu günler yaşamaya başlar. Anlatı bu rüyanın aktarılması ile büyülü gerçekçilik akımına yakın özellikler sergiler. “Büyülü gerçekçi bir eser, doğal olan ile doğaüstü olanı okuyucuyu şaşırtmadan kaynaştırmalıdır” (Emir & Diler, 2011: 54). Anlatıcının gerçeküstü olayları aktarmaya geçmeden önce doğal olan ile

aradaki kaynaştırmayı Gaziz'in rüyası aracılığıyla gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür.

2. Öyküye Katılım Boyutu

Canbalık povestinin anlatıcısı anlattığı öykünün içerisinde karakter olarak bulunmaz. Bu yönüyle başkalarının deneyimlerini sunan bu anlatıcı, heterodiegetik (karakter olmayan) bir anlatıcıdır. Anlatıcının başkalarının deneyimlerini sunması, onun dil bilgisi temelli klasik ifadeyle “üçüncü şahıs” anlatısı geliştirdiğini gösterir. Nitekim povest boyunca anlatıcı, olayları dışarıdan tanık olduğu ve önceden edindiği bilgiler doğrultusunda aktarır.

Anlatıcının kendini arka planda tutması, büyülü gerçekçi özellikler gösteren anlatıların anlatıcılarının genel bir niteliği olarak kabul edilir. “Büyülü gerçekçi bir eserde anlatıcı, okuyucunun tuhaf olandaki mantıksızlığı fark etmemesini sağlamak amacıyla, hiçbir açıklamada bulunmadan, bir uzaklık duygusu yaratarak olayları okuyucuya aktarır” (Emir & Diler, 2011: 54). Anlatıcının bu yaklaşımı ile söylemden çok öykünün, öyküyü biçimlendiren olayların ön plana çıkarılması sağlanır. Temel olan, söz konusu olayların akışının gerçekleştirilmesi ve gerçek ile gerçeküstü unsurların başarıyla birleştirilmesidir.

Olayların akışının sağlanması için anlatıcının daha arka planda durduğu diyalog, bilinç akımı, iç monolog, iç diyalog gibi anlatım tekniklerine povestte sıklıkla başvurulduğu gözlenir. Oğlu, gelini, torunu ve komşu çocuğu Röstem'in Canbalık'ı göle götürmek için aniden evden ayrılışlarının ardından evin ortasında tek başına kalan ve kendini iyi hissetmeyen Fatıyma'nın içinden geçirdikleri; babasının hayatta kalabilmesi için Canbalık'ı Küeş Gölü'ne canlı şekilde ulaştırma çabasında olan Fehim'in tüm gücüyle göle doğru koşarken zihninde beliren düşünceler ve artık öleceğini kavrayan, ettiği dualar sonrası aynı ruhu paylaştıklarına inandığı ancak o anda orada bulunmayan Canbalık sanki karşısındaymış gibi onunla konuşarak adeta itiraf etmeye çalışan Gaziz'in sözleri bu bağlamda örnekler teşkil eder.

Anlatıcının anlattığı öyküde karakter olarak yer almaması ve başkalarının öyküsünü anlatması onun kimliğini ortaya koymasına engel oluşturmaz. Öyle ki Canbalık povestinde anlatıcının, farklı bir perspektifle kusur olarak da değerlendirilebilecek, bazı ifadeleri onun kimliğine dair ipuçları sunar ve öyküye karakter olarak dahil olmasa da anlatının söylem boyutundaki varlığını belirgin hâle getirir. Gaziz'in “dirsek boyu” büyüklüğündeki Canbalık'ı yakaladıktan sonra yaşadığı şaşkınlıkla birlikte bu durumdan birine bahsetse kimsenin inanmayacağını aktarılması sonrası anlatıcı da şu değerlendirmeyi yapar: “İnanmayacak. Görse de inanmayacak. Bizim insanımız öyledir gördüğüne inanmaz. Görmediği şeye inanır...” (Gıylmanov, 2016: 115). Burada anlatıcının “bizim insanımız” ifadesiyle kendini kimlik bakımından öykü dünyasındaki

insanlarla aynı yerde konumlandığı gözlenir. Bu durumun başka bir örneği de ölüme adım adım yaklaşan Gaziz’in son kıldığı namaz betimlenirken görülür:

Birinci rekâtın ikinci secdesinden sonra göğsüne bir şey batıp sıkışır gibi oldu. Ancak çok çabuk geçip gitti bu ağrı. İkinci rekât daha sakin geçti. İkinci secdeyi kılınca ihtiyar Gaziz oturup Ettehiyyâtü’yü okudu, ondan sonra salavat getirdi, ardından iki yana bakıp ‘Es-selamu aleyküm ve rahmetullah, - dedi. – Allahu Teâlâ’nın selamı ve rahmeti olsun’, - diye dilimizde de söyledi (Gıylmanov, 2016: 142).

Anlatıcı burada “dilimizde” ifadesiyle kendi kimliğini tekrar ortaya koyar.

Öykü dünyasına ait karakter olmayan ve olayları dışarıdan bir bakışla aktaran anlatıcının, anlatıda iki yerde ben anlatımla ortaya çıktığı gözlenir. Kışın gelmesiyle birlikte serin bir yerde uykuya yatması gereken Canbalık’ı komşu çocuğu Röstem ile birlikte göle geri bırakmayı deneyen Gaziz, bu durum başarılı olamayınca Fatıyma ile beraber Canbalık’ı evlerinin bahçesindeki merdiven altında yer alan odunluğa koymaya karar verir. Balığı kışın orada bırakıp ziyaret etmeme kararı almışlardır. Ancak Gaziz, Fatıyma’dan gizli olarak Canbalık ile görüşmeye devam eder:

“Hiç kimse görmeden, ihtiyar Gaziz, kilere çıkıp, Canbalık’ı ile konuşup görüşmeye başladı. Dediğim gibi, bu durumdan yaşlı karısının da uzun süre haberi olmadı” (Gıylmanov, 2016: 135). “Dediğim gibi” ifadesiyle anlatıcının kendine göndermede bulunduğu gözlenir. Diğer bir örnek ise anlatının sonunda yer alır. Anlatının ekstradiegetik-heterodiegetik anlatıcısı öyküsünü tamamladığını şu sözlerle belirtir:

Fehim bu şekilde koşadursun, ben ise kendi yoluma gidiyorum. Yaşlı kocasının bedeni üzerinde kederle ağlayan ihtiyar Fatıyma’nın yanına da girmiyorum. Merada içki ile birlikte balık çorbası içerek bağıra çağıra oturan Turna Heyrileri de geçiyorum. Bu köyden bir an önce çıkıp gitmek istiyorum! Birine, bir şeye kızasım geliyor... Yalnız ben hiç kimseye hiçbir şey için kızamam. Hakkım da yok. Öyle ki peygamberimiz “Öfkeliğinde onu bastıran kişinin gönlüne huzur ve güven dolar...” demiş. (Gıylmanov, 2016: 150).

Tam olarak neye olduğu bilinmemekle birlikte karakterlere kızdığı varsayılan anlatıcının, metnin sonunda bu şekilde açıkça ortaya çıkıp “ben anlatım” kullanımında bulunması kusur olarak algılanabileceği gibi bir kendine gönderme örneği olarak da değerlendirilebilir. Burada anlatıcının kullandığı dil dikkate alınarak “birinci şahıs zamiri tuzağı³”na düşmek yanlış olacaktır, zira anlatı kendi içinde ele alındığında anlatıcının öykü dünyasına ait karakter olmadığı görülür.

³ Öykü dünyasının dışında yer alan ve başkalarının tecrübelerini aktaran heterodiegetik anlatıcının, anlatma eylemi esnasında birinci şahıs zamiri kullanarak kendine gönderme yapması durumunda bağlamından koparılarak farklı değerlendirilmesi hususunu ifade etmek için Jahn (2012) tarafından ortaya atılan bu kavramla ilgili detaylı bilgi için bkz.: Ekici, F. (2022), *Galimcan Gıylmanov’un Povestleri Üzerine Anlatibilimsel Bir İnceleme*.

3. Algılanabilirlik Derecesi

a- Mekan Tasviri

Canbalık adlı povestte olay örgüsü, Küeş isimli gölün çevresinde konumlanmış bir köyde cereyan etmektedir. Anlatı boyunca karşımıza çıkan mekânlar Küeş Gölü ile Gaziz ve Fatıyma'nın yaşadığı ev ile sınırlıdır. Anlatıcının bu iki mekânı detaylı bir biçimde betimlemediği görülmektedir. Okuyucu, mekânlar hakkında yalnızca anlatıcının serpiştirilmiş ifadelerindeki ipuçlarını bir araya getirerek kısıtlı bir görüş oluşturabilmektedir.

Gaziz'in çocukluğunda bebek arabasıyla düştüğü ve kurtulduğu, sürekli balık avlamaya gittiği, son ziyaretinde Canbalık'ı ele geçirdiği göl, Küeş Gölü⁴dür. Anlatıcının çeşitli anlatımlarından bu alanın küçük boyutlu bir göl olduğu ve etrafının otlak arazilerle çevrili bulunduğu çıkarılabilmektedir. Kış mevsimlerinde “buz perdesi ile kaplanmaya başlayan göl”, civar köy sakinleri için önemli bir uğrak noktası konumundadır. Nitekim köye ilişkin yapılan tek anlatımda da buradan söz edilmektedir:

“Bu bölgelerde Sabantuylar çok hareketli, eğlenceli geçer. Onun başka köylerde olmayan ilginç yönleri var. Bayramın olacağı gün tüm erkekler, tan ışıkları ile kalkıp Küeş Gölü'ne, onun çevresindeki derelere balık tutmaya gider” (Gıylmanov, 2016: 141).

Anlatının geçtiği ikinci temel mekân olan Gazizlerin evi ise avlu içerisinde ahır, kiler ve bahçe bulunan tipik bir köy evidir. Bu detaylar, anlatıcının şu cümleleri vasıtasıyla öğrenilebilmektedir: “Canbalık'ı göle bırakıp döndükten sonra Gaziz hemen eve girmede. Kendine yoktan iş çıkarıp avluda gezindi, ahır-otları, ambarı-kileri yoklayıp çıktı, bahçeye geçip oturdu” (Gıylmanov, 2016: 133). Evin içine ilişkin elimizdeki tek veri şu cümle içerisinde bulunmaktadır: “O, aniden, sobanın arkasındaki odasına girdi, onun rüzgârından yatağın yanındaki tabure yıkıldı...” (Gıylmanov, 2016, 126).

b. Karakterlerin Kimliği ve Tanımlanması

Anlatıda karakterlere dair bilgilerin bir bölümü anlatıcı aracılığıyla sunulurken büyük kısmı karakterler arası diyaloglardan elde edilmektedir. Bu durum, anlatıcının karakter tanııtımı ve kimlik oluşturma sürecinde daha pasif kalarak örtük bir anlatıcı kimliği sergilemesine neden olmaktadır.

(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, s. 72.

⁴ Gerçekte Başkurdistan sınırları içerisinde yer alan Ağézel nehrine bağlanan daha küçük bir nehrin adı olan Küeş, povestte göl olarak geçmektedir. Küeş Nehri'nin geçtiği güzergâhta ise bir Başkurdistan Tatarı olan yazar Galimcan Gıylmanov'un memleketi Dürtöylé ilçesi yer almaktadır.

Gaziz, anlatının merkezi karakteridir. Öykünün olay akışı onun etrafında şekillenmektedir. Anlatıcı tarafından ara sıra “balıkçı ihtiyar” şeklinde nitelenen Gaziz’in, yine anlatıcının aktarımlarına göre son bir yıldır ağrıları ve hastalığı nedeniyle yatağa bağımlı yaşadığı belirtilmektedir: “Son yıldır ağrılarından ayağa kalkamadı” (Gıylmanov, 2016: 115). Gördüğü rüyanın etkisiyle balık tutmaya çıkan ve orada yakaladığı Canbalık ile aynı ruha sahip olduğuna inanan Gaziz, bu süreçten itibaren onunla ortak bir yazgı paylaşmaya başlar. Canbalık soğuk suda kaldığında üşüdüğünde o da üşümekte, o neşeli ve canlı görüldüğünde Gaziz de kendini iyi hissetmektedir.

Anlatıcı, Gaziz hakkında “Bu göl boyunda büyüdü Gaziz. Burada doğdu. Burada öldü... Tekrar doğdu...” ifadesiyle giriş bilgisi verdikten sonra onun çocukluk dönemindeki bir olaya odaklanmaktadır. Bebeklik çağında göle düşmesi ve “mucizevi” bir biçimde oradan kurtarılması sonrasında köyde onun balık soyundan bir ruh taşıdığı, onu sudan balıkların çıkardığı gibi söylentiler yayılır ve kendisine “Balık Gaziz” lakabı yakıştırılır: “‘Balık’ adlı lakabı da işte bu bebeklik döneminden, o ilginç ama diğer taraftan da manalı vakadan sonra yapışıp kaldı ona.” (Gıylmanov, 2016: 117). Anlatıcı karakter hakkındaki bilgisini şu sözlerle sürdürmektedir: “Gaziz’in bu lakabı ona uygun düşer... Çünkü ömür boyu göl boyundan eve girmedi. Boş vakit bulduğuyla oltalarını alıp Küeş boyuna koşar.” (Gıylmanov, 2016: 117). Çocukluk ve gençlik dönemlerinde de bu durum benzer şekilde devam etmektedir.

Gaziz, anne ve babasını genç yaşta yitirir: “Genç yaşta yetim kalan çocuğu akraba olan komşuları yanlarına aldılar” (Gıylmanov, 2016: 119). Bu bilgiler dışında çocukluk dönemi ve geçmişine ilişkin diğer aktarımlar anlatıcı tarafından değil, diyaloglar içerisinde kendisi tarafından anlatılmaktadır. Gaziz, Fatıyma gümüş akçeleri aramaya gittiği sırada balık ile sohbet etmektedir. Ona “Canbalık” şeklinde seslenip sorular yöneltmektedir. Bu esnada kendi hakkında bilgiler vermektedir. Canbalık ile olan konuşmalarında sürekli günahsızlığını vurgulayan Gaziz’in ölüm endişesi taşıdığı da gözlenmektedir. Çocukluk döneminden başlayıp kendisinden kısaca söz etmektedir. Canbalık’a günahlarının bulunduğunu kabul etmekle birlikte her zaman dürüst yaşamaya gayret ettiğini söyleyerek yıllar boyunca işlediği günahlarını tek tek sıralamaktadır:

Yalnız... ben... otuz sekizinci yılda, kolhoz tarlasından bir torba buğday çalarak yakınlarımı ölümden kurtardım... Kırk ikinci yılda, hücumla giderken, düşman ateşinden dışarı kaçıp sağ kaldım; o ateş üzerine giden Hebibrahman’ın canına kıydı... Elli yedinci yılda eski cami binasından domuz ahırını yaptım... Altmış beşte, ramazan vakti, sarhoş Turna’nın tahrikine uyup ağzıma içki koydum... Yetmiş dokuzda, Sabantuy’dan dönerken, Fatıyma’ya ağır söz söyledim... (Gıylmanov, 2016: 136).

Gaziz ile aynı ruha sahip olduğuna inanılan ve bu nedenle ruh anlamına gelen “can” sözcüğüyle birleştirilerek onun tarafından Canbalık adı verilen balık da anlatıdaki diğer temel karakter olarak öne çıkmaktadır. Öyle ki povestin başlığı da onun ismini taşımaktadır. Dış görünüşüne dair ayrıntılar Gaziz’in onu

yakaladığı andaki düşünceleri aracılığıyla aktarılmaktadır: “Ya gözleri... Gözleri aynı insanlarınki gibi.” (Gıylmanov, 2016 114).

Canbalık hakkında anlatıcı tarafından fazla tanımlayıcı bilgi sunulmamaktadır. Anlatıcı onunla ilgili olarak yalnızca tür bakımından bir “kereke” balığı⁵ ve “dirsek boyu” büyüklüğünde olduğunu belirtmektedir. O zamana değin Küeş Gölü’nde bu boyutta bir balığın varlığı görülmemiştir. Onunla ilgili diğer ayrıntılar genel olarak Gaziz’in onunla ve Fatıyma ile gerçekleştirdiği sohbetlerden edinilmektedir. Gaziz ile baş başa kaldıklarında onunla konuşan Canbalık’a Gaziz, balıkların da konuşup konuşmadığını sorar, o ise balıkların konuşmadığını, kendi konuşmasının ise Canbalık olmasından kaynaklandığını ifade eder.

Gaziz, olağanüstü özellikler sergileyen bu balığı ilahi bir güç olarak algılar ve bazı konularda ona danışır. Ahiret ile ilgili sorular yöneltir, bir müddet daha yaşama arzusunu dile getirir ve bu konuda ona yalvarır. Balık ise ilahi bir güç gibi yanıtlar vermektedir. İnsanların Allah korkusunu yitirdiklerinden söz eder. Tüm bunlar Gaziz ile Canbalık arasındaki diyaloglar içerisinde yer almakta ve anlatıcının bir müdahalesi görülmemektedir.

Fatıyma, Gaziz’in eşidir. Gaziz’in lakabından dolayı köyde “Balığın Fatıyması” şeklinde de anılmaktadır. Anlatıcı onun hakkında da betimleyici bir tanımlama yapmamakla birlikte diyaloglardan eşi Gaziz’i derinden sevdiği, ona saygı beslediği diğer taraftan da dindar bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

Zeytüne, sürekli Gazizlerin evine gidip gelen yaşlı komşusıdır. Gaziz’e “Gazizcan” ve “balam” şeklinde hitap etmektedir. Anlatıcı tarafından “O Gaziz’den yalnızca birkaç yaş büyük” şeklinde tanıtılan Zeytüne’nin Gaziz’e “balam” diye seslenme nedeni de yine anlatıcı tarafından açıklanmaktadır. Bunun sebebi erken yaşta anne babasını kaybeden Gaziz’i sahiplenen komşuların kızı olması ve Gaziz’i onun büyütmesidir. Anlatıcı tarafından onun hakkında aktarılanlar da yalnızca bunlarla sınırlıdır. Bunun ötesinde diyaloglardan onun da dindar bir kişi olduğu, Helim isimli şehirde yaşayan bir oğlunun bulunduğu öğrenilmektedir. Ancak oğlu Helim, Sabantuy için annesini ziyarete gelmemiştir. Zeytüne hakkında aktarılan bir diğer dikkat çekici bilgi ise onun bir cininin olduğu bilgisidir. Gaziz’in bir yılın ardından balık avlamaya gidip kovaşında bir balık ile dönmesi üzerine onları ziyarete gelen Zeytüne’nin bu konuda bilgi sahibi olması Gaziz’in zihninden geçen şu ifadelerle yorumlanmaktadır: “Cini mi haber veriyor bu konuda ona?” (Gıylmanov, 2016: 119).

Anlatıdaki bir diğer karakter ise Turna Heyri’dir. Anlatıcı tarafından “sarhoş Heyri” olarak da nitelendirilen Heyri, köyde sürekli sarhoş hâlde dolaşan ve karşılaştığı kişilerden içki ya da içki parası talep eden biridir. “‘Turna’ lakaplı bu adam”, anlatıda anlatıcı tarafından fiziksel görünümüne dair bilgi verilen tek

⁵ Latince adı carassius olan sazanğillerden bir tatlı su balığının Tatar Türkçesindeki adı, diğer adıyla taban balığı. Türkiye Türkçesinde havuz balığı, İsrail sazani gibi adlarla da anılmaktadır.

kişidir: “Uzun ayaklı, uzun boyunlu bu kişiyi köyde ‘Turna Heyri’ diye çağırırlar” (Gıylmanov, 2016: 118).

Röstem, Gazizlerin komşularının çocuğudur. Ebeveynlerine dair herhangi bir bilgi sunulmayan Röstem, sürekli Gazizlere gidip gelen, Gaziz’e “Yakın Dede” şeklinde hitap eden okul çağına yeni girmiş biridir. Anlatıcı tarafından onun “r” sesini çıkaramadığı belirtilmektedir: “... Birkaç gün sonra sabah erkenden komşu çocuğu Röstem girdi. Güzün okula gidecek olsa da ‘r’ harfini söyleyemiyor” (Gıylmanov, 2016: 123). Nitekim Röstem’in katıldığı diyaloglarda da onun ifadelerinde “r” harfi yerine “l” kullanılmaktadır. Röstem, Gaziz ve Fatıyma’ya Canbalık’ın bakımı konusunda yardım etmektedir. Ancak güz mevsiminin gelmesi ile okula başladığı bildirilen Röstem, okula başladıktan sonra onların yanına derslerinden dolayı 2-3 haftada bir gidebilecektir.

Fehim, Gaziz ve Fatıyma’nın oğullarıdır. Şehirde çalışmakta ve orada ikamet etmektedir. Yazın köye geleceğini bildirmesine rağmen yaz sonlarına kadar henüz ailesini ziyarete gitmediği diyalogda geçmektedir. İsmi ve hakkındaki diğer tüm bilgiler de diyaloglardan öğrenilmektedir. Burada anlatıcının görünürlüğü oldukça düşüktür. Güzel ise Fehim’in eşidir. Anlatıcı tarafından “tatlı dilli” olarak nitelendirilen Güzel’le ilgili anlatıcı tarafından yalnızca “Güzel isimli gelinleri” şeklinde bir tanımlamada bulunmaktadır. Bunlar haricinde hakkında başka bilgi yer almamaktadır. Fehim ve Güzel’in Marat isminde bir çocukları bulunmaktadır. Onunla ilgili bilgi de yalnızca Gaziz ile Fatıyma arasındaki diyalogdan Fatıyma’nın şu sözleri ile elde edilmektedir: “– Çocuklarını olsun gönderselerdi. Marat’ı... Çok özledim onu.” (Gıylmanov, 2016: 120).

c. Zaman Özeti

Gıylmanov’un *Canbalık* povesti anlatı düzeyi bahsinde belirtildiği gibi sayılarla numaralandırılmış on farklı bölümden meydana gelmektedir. Bu bölümlerin her birinde aktarılan olay kendinden bir önceki bölümde yer alan olayın devamı mahiyetindedir. Zaman bakımından kronolojik bir sıralama söz konusudur. Bu durum anlatıcının zamanla ilgili kullanacağı tekniklere etki ederek onun belirginliğini bir ölçüde azaltabilecek bir netice doğurabilir. Fakat çizgisel zaman algısı içerisinde de anlatıcının, povestte kullandığı zaman ifadeleri ve özetleri ile kendini belirgin kıldığı gözlenmektedir. Yalnızca ilk bölümde Gaziz’in çocukluğundan söz edilirken geriye dönüş tekniğine başvuran anlatıcı, bu geçiş sırasında kullandığı ifadeler ile kendini açıkça göstermektedir: “Şöyle olmuş. Güzel bir yaz gününde...” (Gıylmanov, 2016: 116). Bunun dışında yine aynı bölümde karakterin kimliğine dair bilgi aktarırken anlatıcı Gaziz’in son bir yıldır hasta olduğunu ifade etmektedir: “Son yıl ağrılarından ayağa kalkamadı” (Gıylmanov, 2016: 115). Ancak anlatıcının zamanla ilgili görüşü yalnızca bunlarla sınırlı kalmamaktadır. Gerçekleştirdiği zaman özetleri ile anlatıcı, algılanabilirlik derecesini artırmaktadır.

Anlatıcının gerçekleştirdiği zaman özetleri çeşitli zaman dilimlerini kapsayabilmektedir. Bu birkaç ay ya da yıllık bir sürenin özetlenmesi biçiminde ortaya çıkabileceği gibi bir günlük zaman dilimini de karşılayabilmektedir. Henüz povestin ilk cümlesinde karşımıza böyle bir örnek çıkmaktadır: “İhtiyar Gaziz’in bugün şansı yüzüne gülmedi – sabah erkenden geceye kadar bir balık bile tutamadı” (Gıylmanov, 2016: 114). Anlatıcının zaman geçişleri bir günlük zaman diliminde yer alabildiği gibi birkaç günlük geçişler de içerebilmektedir: “...Birkaç gün sonra sabah erkenden”, “Üç gün sonra tekrar geldi o” (Gıylmanov, 2016: 125).

Anlatıcının varlığını açık biçimde ortaya koyan zaman geçişleri ya da özetleri, povestte çizgisel olarak yaz mevsimi ile başlamakta ve birkaç bölümde bir mevsim geçişini ifade eden aktarım örnekleri ile bir yıla karşılık gelen bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu örneklerde aynı anda geçen zaman diliminde yaşanan olaylar özetlenmektedir:

“Güz gelince, tekrar üçü kaldılar. Fehimler şehirlerine gittiler. Röstem okula gitmeye başladı. İki üç haftada bir geliyor. Onda da uzun süre durmuyor, ödevleri var diye biraz oturup çıkıp gidiyor...” (Gıylmanov, 2016: 125).

Anlatıcının mevsimsel zaman ifadelerini gösteren diğer örnekler sırasıyla şu şekildedir:

“Soğuklar başladı. Henüz kışın tam olarak geldiği yok, güz ise gidiyor. Tabiatın uyumaya geçtiği an.” (Gıylmanov, 2016:131).

“Bahar erken geldi. Bu yıl bahar ile yaz birlikte geldiler. Mart ayında yerler açılıp nisanda uçtan uca her yeri yeşillik kapladı. Tabiat uyandı, kuşlara, börtü böceği, tüm canlılara hayat geldi.” (Gıylmanov, 2016:136).

“Sabantuylar geldi. Köy gözle görünür şekilde büyümeye başladı. Gaziz’in de oğlu çıktı geldi. Marat büyükbabasını çok özlemiş.” (Gıylmanov, 2016:139).

Zamanla ilgili bir unsur olarak prolog kullanımı da dikkat çekmektedir. Bu örneklerde zamanla ilgili bilgiler bölüm girişinde özetlendikten sonra devamında özeti verilen olayların gelişim süreci detaylarına inilerek sunulmaktadır. Bir diğer dikkat çeken husus ise zaman özeti ya da zamanla ilgili tüm unsurların anlatıcının aktarımıyla elde edilememesidir. Nitekim povestin henüz ikinci bölümünde yaz mevsiminin sonlarına gelindiği doğrudan anlatıcı tarafından değil, diyalog metni içerisinde Fatıyma tarafından bildirilmektedir: (o, şehirdeki oğlu ve ailesi için) “Tatile geliriz diye yazmışlardı, yaz geçip gidiyor” (Gıylmanov, 2016: 120).

d. Açıklama/Yorum

Anlatı metninde yer alan diyalog, iç diyalog, iç monolog, bilinç akımı vb. teknikler ile olayların ilerleyişini sağlayan anlatıcı, tüm bunların verildiği anlarda geriye çekilmekte ve algılanabilirlik derecesini sınırlandırmaktadır. *Canbalık* povestinde çok sayıda kullanılan bu tekniklerin varlığı da anlatıcının kısmen örtük

bir görünüme sahip olması ve yorumlarının sınırlı olmasıyla sonuçlanmaktadır. Ancak kimi anlarda diyalogların akışını bozup araya girerek anlatıcının açıklama yapmak suretiyle varlığını gösterdiği örnekler de mevcuttur. Gaziz ile Röstem arasında geçen diyaloglar sırasında Röstem'in balıkla ilgilenmesiyle ilgili olarak diyalogların arasına girerek bir anlamlandırma örneği sunan anlatıcı şu açıklamayı yapmaktadır: “Bu şekilde onların yardımcıları ortaya çıktı” (Gıylmanov, 2016: 123).

Anlatıcının aktardığı olaylarla ilgili kişisel yargılarını ise açıkça dile getirdiği görülmektedir. Gaziz'in gördüğü rüyayı aktardıktan sonra “rüyası gerçekten de ilginç idi” yorumu yapan anlatıcı, olay ve durumlarla ilgili “bu mucizevi durum”, “ilginç olan şu ki”, “birine anlatsan, kimsenin inanmayacağı bir durum bu” gibi yargılarla da kendi açıklamalarını gerçekleştirmektedir. Anlatıcı bu tür yargı içeren yorumlarını benzetme ya da niteleme yoluyla da yapmaktadır: “Onun insanınki gibi güzel gözlerinde...”, “Çocuk bakan ana gibi, Fatıyma”, “tamam, senin dediğin gibi olsun öyleyse, der gibi”, “tatlı dilli Güzel” (Gıylmanov, 2016: 137,40). Anlatıcı meselelere ilişkin kendi görüşlerini de belirtmekten çekinmemektedir:

“Röstem, gerçekten de, çok uygun bir yardımcı oldu” (Gıylmanov, 2016: 123).

“Bu şekilde düşünmekle Fatıyma çok yanıldı” (Gıylmanov, 2016: 135).

Öyküdeki olaylar ile ilgili genelleme örneği sunan yorumlar da gerçekleştiren anlatıcı, bu biçimde kendini göstermekte, algılanabilirlik derecesini artırmaktadır. Anlatıcıya ait genelleme içeren açıklama örnekleri şu şekildedir:

“İnsanın gözünde her zaman keder olur, gam olur” (Gıylmanov, 2016: 114).

“İnsanın gözünde her zaman keder olur, gam olur” (Gıylmanov, 2016: 114).

“Düşüncenin sınırı yok, derler” (Gıylmanov, 2016: 128).

“Çocuklarda peygamber akli var, derler” (Gıylmanov, 2016: 131).

“Bela iyi insan ile kötü insanı ayırmıyor” (Gıylmanov, 2016: 142).

Anlatının sonunda ekstrapoeetik-heterodiegetik anlatıcının, o ana kadar kullandığı dilin aksi yönünde öykü dünyası ve oradaki karakterler ile ilgili yaptığı açıklamalar dikkat çekmektedir:

Fehim bu şekilde koşadursun, ben ise kendi yoluma gidiyorum. Yaşlı kocasının bedeni üzerinde kederle ağlayan ihtiyar Fatıyma'nın yanına da girmiyorum. Merada içki ile birlikte balık çorbası içerek bağıra çağıra oturan Turna Heyrileri de geçiyorum. Bu köyden bir an önce çıkıp gitmek istiyorum! Birine, bir şeye kızasım geliyor... Yalnız ben hiç kimseye hiçbir şey için kızılamam. Hakkım da yok. (Gıylmanov, 2016: 150).

Anlatının sonunda anlatıcının ortaya çıkarak yaptığı bu açıklamalar bir kusurdan ziyade aktardığı öykünün içeriğine uygun olacak biçimde halk edebiyatına ait kullanılan anlatım tekniklerinden biri olarak da değerlendirilebilir.

Zira gerçeküstü olayların yer aldığı büyülü gerçekçi anlatılar “perilerle, cinlerle, hayaletlerle dolu masalların, destanların, efsanelerin ve halk hikâyelerinin yararlanılması sonucu mitsel bir geleneğin yansıması olarak ortaya çıkar. Bu mitsel yansımalar eserin fantastik kısmını oluşturur. Yani, esere doğaüstü unsuru katabilmek için yerel folklordan yararlanır. Geleneksel sözlü edebiyatın kullandığı anlatım teknikleri kullanılabilir” (Emir & Diler, 2011: 54). Nitekim anlatı metni içerisinde de anlatıcının sürekli olarak anlatılan olayların masallara özgü olduğuna vurgu yaptığı görülmektedir:

İhtiyar Gaziz bu yıl ilk kez balığa gidecek oldu. Bir şeyler açıklanacak gibiydi ona bu gidişinde. Ve işte o – masaldan, rüyadan gelen balık... Tuhaf ve gizemli bir fal... Ancak bu ihtiyarın zihnini tamamen sersemletip, bulandırıp bıraktı...

Sakin bir şekilde uyuklayan sisli su üstü de masaldan inmiş bir manzarayı hatırlatıyordu (Gıylmanov, 2016: 116).

Anlatıcının ifadelerinde balığın ya da manzaranın masaldakilere benzer olduğu dile getirilmektedir. Anlatı metni içerisinde masal vurgusu, karakterlerin arasında geçen konuşmalarda da yer almaktadır. Yaşananları ilk duyduğunda inanmayıp bunun “masal” olduğu düşüncesini taşıyan karakterler, kendileri de sıra dışı olaylara şahit olduklarında bu düşüncelerinden vazgeçmektedirler.

Sonuç

Galimcan Gıylmanov'un *Canbalık* povesti, geleneksel Tatar anlatılarını postmodern anlatım teknikleriyle harmanlayan ve bu bağlamda büyülü gerçekçilik estetiğini başarıyla uygulayan özgün bir yapı sunmaktadır. Bu anlatı biçimi, hem tematik düzlemde hem de yapısal kurgu içinde Tatar halk kültürüne ait mitolojik belleği yeniden üreterek çağdaş edebiyatla bütünleştirir.

Shlomith Rimmon-Kenan'ın anlatıcı tipolojisi temelinde gerçekleştirilen inceleme, *Canbalık*'ta anlatıcının ekstradiegetik-heterodiegetik konumda yer aldığını ve anlatının büyük bölümünde örtük bir anlatım sergileyerek büyülü gerçekçiliğin “olağanüstüyü olağan gibi sunma” ilkesine hizmet ettiğini göstermiştir. Anlatıcının yer yer görünürlük kazanması, karakterlere dönük açıklama ve yorumlarla kendini sezdirenen tutumu, anlatının söylem boyutunda önemli bir derinlik oluşturmaktadır.

Gıylmanov'un anlatı dünyasında “anlatıcı”, yalnızca öyküleyen bir figür olmanın ötesinde, kültürel belleği aktaran ve kimi zaman yorumlayan bir konumda bulunur. Bu durum, anlatının hem yapısal hem de işlevsel düzeyde geleneksel halk edebiyatı anlatısına özgü özellikler taşımasına olanak tanır. Masalsı atmosferin, gerçeküstü öğelerle birlikte doğallık içinde sunulması ise hem anlatıcı konumunun bilinçli tercihlerle kurulduğunu hem de eserin büyülü gerçekçilik bağlamında sağlam bir kurguya sahip olduğunu ortaya koyar.

Sonuç olarak *Canbalık*, çağdaş Tatar edebiyatının yalnızca tematik değil, aynı zamanda yapısal ve biçimsel düzeyde de zenginleştiğini gösteren güçlü bir

örnektir. Rimmon-Kenan’ın kuramsal çerçevesiyle yapılan bu anlatıbilimsel çözümleme, Gıylmanov’un anlatıcı stratejisinin ardında yatan kültürel, estetik ve anlatısal tercihlere ışık tutmuş; Tatar mitolojik mirasının modern anlatılarla nasıl yeniden üretildiğini gözler önüne sermiştir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Fatih Ekici (%50) – Sedat Adıgüzel (%50)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Davutov, R. ve Rahmani, R. (2009). *Ediplerébéz 1-2*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Emir, D. & Diler, H. E. (2011). “Büyülü gerçekçilik: Latife Tekin’in Sevgili Arsız Ölüm ve Angela Carter’ın Büyülü Oyuncakçı Dükkânı isimli eserlerinin karşılaştırılması”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, s. 51-62.
- Jahn, M. (2012). *Anlatıbilim: Anlatı Teorisi El Kitabı*. (Çev. B. Dervişcemaloğlu). İstanbul: Dergâh Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2005).
- Gıylmanov, G. (2016). *Hoday Bülegé*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Pospelov, G. (2014). *Edebiyat Bilimi*. (Çev. Y. Onay). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Rimmon-Kenan, S. (2002). *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London and New York: Routledge.
- Şemsutova, A. (2010). *Hezêrgé Tatar Edebiyatında Yañarış*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Yakupova, L. (2022). *Ömét – minem küñél haletém (Lenar Şeyéh eñgemesé)*, <https://kiziltan.ru/articles/yubilyar/2022-02-01/met-minem-k-el-hal-tem-2675533>.
- Yarullina Yıldırım, R. (2012). “Tatar Yazarı Galimcan Gıylmanov’un ‘Uçan İnsanlar’ Adlı Romanında Mitoloji”, *Erdem*, S. 63, s. 247-255.
- Yarullina Yıldırım, R. (2016). *Tatar Nesri ve Romantizm Estetiği*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yazuvçı, şagıyr, galim Galimcan Gıylmanov: “Kéşé küñélé sér belen tulı bulırğa tiyêş...”, (2011). <http://shahrikazan.ru/news/m%D3%99d%D3%99niyat/yazuchyi-shagiyir-galim-galiman-gyiymanov-keshe-k>.

РАССКАЗЧИК И МАГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ В ПОВЕСТИ «ЖАНБАЛЫК» ГАЛИМЬЯНА ГИЛЬМАНОВА: НАРРАТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Данное исследование представляет собой нарратологический анализ повести Джанбалык (тат. Жанбалык) одного из самобытных представителей современной татарской литературы Галимьяна Гильманова. Основной целью работы является изучение функций, позиции и степени проявления рассказчика в произведении на основе типологии рассказчиков Шломит Риммон-Кенан. Литературный стиль Гильманова сочетает в себе элементы традиционного татарского народного повествования с эстетикой магического реализма и постмодернистскими нарративными техниками. Это позволяет автору создавать гибридную повествовательную структуру, в которой реальные и сверхъестественные элементы органично переплетаются.

В начале статьи кратко рассматриваются мифологические элементы в истории татарской литературы и их возвращение в литературный дискурс после распада Советского Союза. Затем даётся биографический и литературный портрет автора. Исследуется, каким образом научный интерес Гильманова к фольклору и мифологии, а также культурная атмосфера постсоветского периода способствовали формированию уникального нарратива, основанного на синтезе культурной памяти и современных литературных форм.

Повесть Джанбалык является ярким примером такого подхода. В центре повествования — история пожилого рыбака Газиза, который устанавливает мистическую связь с необычной рыбой, названной им Джанбалык (в переводе — «душа-рыба»). Эта связь символизирует единство духа и тела, жизни и смерти, сна и реальности. Такая структура нарратива отражает один из главных принципов магического реализма — представление сверхъестественного как естественной части повседневной жизни.

Аналитическая часть статьи выстроена на основе типологии рассказчиков, предложенной Риммон-Кенан. Согласно проведённому анализу, рассказчик в повести Джанбалык представляет собой экстрадиететического гетеродиететического повествователя, не являющегося участником событий, но проявляющего себя в плоскости дискурса через оценки, комментарии и суждения. Хотя большую часть повествования рассказчик сохраняет дистанцию и выступает как нейтральный наблюдатель, в ключевых моментах он открыто выражает своё отношение, тем самым нарушая условную нейтральность и приближая текст к постмодернистскому способу повествования.

Особое внимание в работе уделяется анализу приёмов повествования — таких как внутренняя речь, поток сознания, диалоги, вставные сны, а также описания времени и пространства. Установлено, что рассказчик варьирует степень своей видимости, то скрываясь за персонажами, то выходя на первый план с авторскими интерпретациями. Его оценочные суждения, использование выражений вроде «наш народ», «на нашем языке» указывают на его культурную

и ментальную принадлежность к описываемому миру. В результате рассказчик предстает не просто как технический посредник, но как хранитель и носитель культурной памяти.

В заключение делается вывод, что повесть Джанбалык представляет собой пример успешного синтеза традиционного повествования с современными нарратологическими моделями. Типология рассказчиков Риммон-Кенан позволяет выявить глубокую структуру и особенности повествовательных стратегий автора. Таким образом, исследование демонстрирует, как в современной татарской прозе культурные архетипы и нарративные формы соединяются в цельную эстетическую систему, создавая новые возможности для осмысления идентичности и памяти в литературе.

Ключевые слова: нарратология, типология рассказчиков, татарская литература, магический реализм, постмодернизм

TATAR HALK KÜLTÜRÜNDE CİYİN BAYRAMI*

VENERA FALAKHOVA**

Öz: Bu makalede, Kazan Tatarlarının halk takviminde önemli bir yere sahip olan ancak 20. yüzyılın ilk yarısında kolektifleştirme süreciyle birlikte ortadan kalkan Cıyın bayramının tarihsel kökenini, kutlanma biçimlerini, toplumsal işlevlerini ve unutulma nedenlerini incelenmektedir. Cıyın bayramının, bahar ile yaz arasındaki geçiş döneminde, ekim işlerinin sona erdiği ancak henüz ot biçme ve hasat döneminin başlamadığı zaman diliminde kutlandığı bilinmektedir. Bu dönemde aynı bölgedeki köylerin belirli bir sıraya göre Cıyın düzenlediği, her köyde üç ila beş gün süren şenlikler gerçekleştirdiği aktarılmaktadır. Cıyın boyunca komşu köylerden gelen misafirler ağırlanmış, gençler arasında oyunlar ve eğlenceler düzenlenmiş, köy panayırıları açılmış ve düğün merasimleri gerçekleştirilmiştir. Bayram, yalnızca tarımsal döngünün ruhsal anlamlandırılmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kırsal toplulukların sosyal bağlarını güçlendirmiş, geçiş ritüellerine zemin oluşturmuştur. Genç gelinlerin baba evinden koca evine taşınması gibi törenlerin bu bayram günlerine denk getirilmesi, Cıyın'ın doğayla olduğu kadar toplumsal yaşamla da bütünleşik olduğunu göstermektedir. Ancak Sovyet döneminde uygulanan kolektifleştirme politikaları sonucunda Cıyın'ın düzenlenmesine imkân kalmamış, geleneksel köy yapısının çözülmesiyle birlikte bu bayram da giderek halk belleğinden silinmiştir. Zamanla Sabantoy gibi daha yaygın ve kurumsallaşmış bayramlar içinde eriyerek özgün kimliğini kaybeden Cıyın, bugün yalnızca yaşlı kuşakların hafızasında yaşamaktadır. Bu makalede de Cıyın bayramının geçirdiği dönüşüm kültürel süreklilik ve kopuş bağlamında değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cıyın, Tatar folkloru, Cıyın ve sabantoy, Tatar halk bayramı, tarımsal ritüel

THE CİYİN FESTIAL IN TATAR FOLK CULTURE

ABSTRACT: This article examines the historical origins, celebration practices, social functions, and reasons for the disappearance of the Cıyın festival, which held a

* Bu makale, yazarın “Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Edebiyatı Bilim Dalı”nda hazırlamakta olduğu “Tatar Folklorunda Sabantoy Bayramı Üzerine Bir Araştırma” başlıklı tezden üretilmiştir.

** Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, venerafalakova@trakya.edu.tr, Orcid: 0000-0002-1312-7743.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 06.06.2025, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 23.06.2025)

Doi:10.47089/iuad.1715656

significant place in the folk calendar of the Kazan Tatars but vanished during the collectivization process in the first half of the 20th century. Cıyın was celebrated during the transitional period between spring and summer, after the completion of sowing but before the start of haymaking and harvesting. During this time, villages within the same region would organize Cıyın festivities in a predetermined sequence, each lasting three to five days. Guests from neighboring villages were hosted, games and entertainment were held among the youth, village fairs were set up, and wedding ceremonies took place. The festival was not limited to a spiritual interpretation of the agricultural cycle; it also reinforced the social bonds of rural communities and provided a framework for rites of passage. Ceremonies such as the moving of a young bride from her father's house to her husband's household were timed to coincide with the days of Cıyın, demonstrating the festival's deep integration with both nature and communal life. However, as a result of the collectivization policies implemented during the Soviet era, it became impossible to continue organizing Cıyın, and with the dissolution of traditional village structures, the festival gradually faded from collective memory. Over time, Cıyın lost its distinct identity and was absorbed into more widespread and institutionalized celebrations like Sabantoy, and today it survives only in the memories of the older generation. The article evaluates the transformation of Cıyın within the context of cultural continuity and rupture.

Keywords: Cıyın, Tatar folklore, Cıyın and Sabantoy, Tatar folk festival, agricultural ritual

Giriş

Tatar halk kültürü, tarım toplumuna özgü üretim biçimlerinin, geleneksel takvim anlayışının ve mevsimsel döngülerin belirlediği çok katmanlı bir zaman algısına dayalı olarak şekillenmiş zengin bir ritüelistik mirasa sahiptir. Bahar, yaz, sonbahar ve kış gibi mevsimlere dayalı halk inançları, üretim faaliyetleri ve sosyal ilişkilerle harmanlandığı bu kültürel yapı içinde, bayramlar yalnızca kutlama vesilesi değil aynı zamanda doğayla kurulan ilişki biçimlerinin, kolektif kimliğin ve toplumsal iş bölümünün ritüel anlatıları olmuştur. Bu yönüyle Tatar halk bayramları hem maddi hem de manevi kültürün taşıyıcısı olan birer kültürel hafıza alanı niteliği taşımaktadır. Ancak, 20. yüzyılın başlarında yaşanan sosyo-politik dönüşümler, özellikle Sovyetler Birliği'nin uygulamaya koyduğu kolektifleştirme politikaları, kırsal yaşamın ritmini ve yapısını köklü biçimde değiştirmiş; geleneksel halk bayramlarının pek çoğu ya resmî ya merkezi kutlamalarla yer değiştirmiş ya da tamamen unutulmuştur.

Bu bağlamda, Kazan Tatarlarının takviminde özel bir yeri olan “Cıyın Bayramı”, söz konusu kültürel değişimin tipik bir örneğini sunmaktadır. Bayramın adı konusunda halk arasında elde edilen veriler, Cıyın'ın yalnızca genel bir gelenek olmadığını; her yerleşim bölgesinde özel bir kimliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanlar kendi bayramlarını özgün adlarıyla anmakta ve “Biz falanca cıyına mensubuz.” ya da “Bizim cıyınımız şöyle adlandırılırdı.” gibi ifadeler kullanmaktadırlar. Örneğin *Aşit Cıyın'ı*, *Mu Cıyın'ı*, *Tirse Cıyın'ı* gibi adlarla anılan bayramlar mevcuttur. Görüşülen kaynak kişiler aynı zamanda kendi cıyınlarına dâhil olan diğer köylerin adlarını da zikretmektedir.

Cıyın, bahar-yaz geçişinde, ekim işlerinin tamamlanmasından sonra ve ot biçme ile hasat döneminden önce kutlanan bir tarımsal ve sosyal geçiş bayramıdır. Aynı bölgede yer alan köyler bu bayramı belirli bir sıraya göre düzenlemiş, üç ila beş gün süren şenlikler boyunca komşu köylerden gelen misafirler ağırlanmış, gençler için çeşitli oyunlar ve eğlenceler tertip edilmiş, panayırlar kurulmuş ve düğün merasimleri gerçekleştirilmiştir. Özellikle gelinlerin baba evinden koca evine taşınması gibi önemli geçiş ritüelleri de bu bayram kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle Cıyın, sadece tarımsal faaliyetlerin düzenlendiği bir zaman dilimini işaret etmekle kalmamış aynı zamanda toplumsal ilişkilerin yeniden kurulduğu, aidiyetlerin pekiştirildiği ve kuşaklar arası kültürel aktarımın ritüelleştiği bir yapı olarak işlev görmüştür. Ancak 1920-30'lu yıllarda hız kazanan kolektifleştirme süreci ve kırsal yaşamın merkezîyetçi şekilde yeniden yapılandırılması sonucunda Cıyın, kamusal hafızadan silinmeye başlamış ve zamanla Sabantoy gibi daha genel halk bayramları içerisinde eriyerek özgünlüğünü yitirmiştir.

Bu makalede, Cıyın bayramının tarihsel ve kültürel bağlamı ayrıntılı olarak ele alınacak, bayramın işlevleri, kutlanma biçimleri ve sosyal rolü geleneksel Tatar halk yapısı içinde değerlendirilecektir. Ayrıca bayramın unutulma süreci, Sovyet modernleşme politikalarının etkileri çerçevesinde açıklanacaktır. İlk bölümde Cıyın bayramının tarihî kökenleri ve halk takvimi içindeki yeri, etnografik ve sözlü kaynaklar ışığında ortaya konacaktır. İkinci bölümde Cıyın'ın kutlanma biçimleri, bayram boyunca gerçekleştirilen ritüel pratikler, panayırlar, eğlenceler ve düğün törenleri ayrıntılı biçimde analiz edilecektir. Üçüncü bölümde ise Cıyın'ın işlevleri, ardından da Cıyın üzerindeki dinî ve ideolojik baskılar, Cıyın'ın dağılma süreci ve günümüzdeki canlanma süreci ele alınacaktır. Makale hem Tatar halk takvimine ait unutulmuş bir bayramın izini sürmeyi hem de kültürel süreklilik ve kopuş süreçlerinin ritüel yaşam üzerindeki yansımalarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Cıyın'ın Tarihî ve Toplumsal Temelleri

Kazan Tatarlarının geleneksel yaşamında köklü bir yere sahip olan *Cıyın*, yalnızca bir bayram olarak değil aynı zamanda toplumsal düzenin bir parçası olarak değerlendirilmesi gereken karmaşık bir kültürel fenomendir. Etimolojiden tören pratiklerine, yerel örgütlenmeden dinî eleştirilere kadar pek çok yönüyle incelenen cıyınlar, aynı zamanda tarihî bellek ve kültürel kimlik inşası açısından da önemli ipuçları sunar. Bu bağlamda, çalışma içerisinde cıyınların Kazan Tatarları başta olmak üzere bazı Türk topluluklarında ne tür işlevler yüklendiğini ortaya koyarken, dönüşen anlamı ve günümüzdeki kültürel miras durumu değerlendirilmeye çalışacaktır.

Etimolojik olarak *Cıyın* sözcüğü; büyük aile, akraba toplantısı ve halk meclisi gibi anlamlar taşır ve bu anlam halk arasında yaygın olarak bilinmektedir (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 149). Sözcüğün Türk halklarında farklı fonetik

biçimlerle bulunması, bu yapının kadim Türk topluluklarından miras kaldığını düşündürmektedir (Vorob'yev & Hisamutdinov, 1967: 202). Bu etimolojik köken, Cıyın'ın yalnızca dilsel değil tarihî bir devamlılığa da işaret ettiğini ortaya koymaktadır.

Kazan Tatarlarının tarihî ve kültürel yaşamında önemli bir yer tutan Cıyın, XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait tarihî-etnografik literatürde genellikle yalnızca bir bayram olarak tanımlanmıştır. Dönemin Rus ve Tatar yazarları (K. Fuks, A. Artemyev, P.A. Şino, A. Rittih, A. Dudkin vd.), cıyınları çoğunlukla eğlence, akraba ziyareti ve eş adayı arama gibi amaçlarla bir araya gelinen toplantılar olarak tasvir edilmişlerdir. Ancak bu yorumlar cıyınların akrabalık temelli niteliğini, çevresel-topluluk esasına dayalı örgütlenmesini ve tarihî sıra düzeniyle bölgesel dönüşümlülük özelliğini göz ardı etmiştir. Oysa uzun soluklu gözlemler ve karşılaştırmalı incelemeler, cıyınların yalnızca bir bayramdan ibaret olmadığını, belirli toplumsal-toprak temelli bir örgütlenmeyi temsil ettiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla Cıyın hem biçimsel yönüyle hem de içerdiği toplumsal işlevlerle çok katmanlı bir kurum olarak değerlendirilmelidir.

Cıyın, yalnızca kültürel bir etkinlik değil aynı zamanda toplumsal yapının bir aynasıdır. Bu bayramla ilişkili toplantı ve buluşmalar köyler arasındaki dayanışmayı, ortaklaşa yaşama alışkanlıklarını ve tarihsel hafızayı yansıtır. Bu anlamda cıyınlar aracılığıyla sadece eğlence değil; toplumsal bütünleşme, sosyal ilişkilerin düzenlenmesi ve kimlik inşası da gerçekleştirilmiştir. Bu işlevsellik, Cıyın'ı sıradan bir kutlama olmaktan çıkararak, onu toplum içi iletişim ve aidiyetin kurulmasında merkezi bir unsur hâline getirmiştir.

Geçmişte cıyınların, Kazan Tatarlarının yoğun olarak yaşadığı Kama ötesi bölgesinde, TASSR'nin kuzeyindeki sağ yakada, Başkurdistan'daki Tipterler ve Perm Tatarları ile Mari ASSR'nin Paranginskiy bölgesi, Nukrat ve Glazov Tatarları arasında yaygın biçimde kutlandığı bilinmektedir. Başkurtlar arasında da benzer nitelikte kurultay ve bayram işlevi gören yapılan bulunduğu aktarılmaktadır. Ancak bu topluluklarda göçebe yaşam tarzı nedeniyle Cıyın benzeri çevresel-topluluk temelli örgütlenmelerin tam anlamıyla gelişmediği anlaşılmaktadır (Kuzeyev, 1957: 84; Vorob'yev & Hisamutdinov, 1967: 196). Bölgesel dağılım, Cıyın'ın sabit yerleşim düzenleri ve kırsal toplum organizasyonlarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Cıyınların yayılım alanı, bu yapıların yalnızca törensel amaçlara hizmet etmediğini aksine yerleşik toplulukların sosyal ve mekânsal düzenini belirleyen çok yönlü yapılar olduğunu göstermektedir. Cıyınların, bölgesel dayanışmayı besleyen, kültürel sürekliliği sağlayan ve topluluklar arasında işlevsel sosyal ağlar kuran organizasyon işlevi olduğu düşünülebilir. Kırsal toplumun dinamiklerinden biri hâline gelen cıyınlar, aynı zamanda köyler arası dayanışma ve haberleşme işlevi görmüştür. Bu açıdan cıyınlar hem maddi hem de manevi boyutlarıyla kırsal yaşama yön veren bir tür toplumsal organizasyon biçimi olarak karşımıza çıkar.

Başlangıçta “halk meclisi” anlamına gelen Cıyın, köy veya bölge düzeyinde karar alma süreçlerini yöneten bir kurum görevindedir. Bu yönüyle katılımcı bir yönetim biçimini temsil eder. Başkurtlardaki benzer yapılar da 19. yüzyıl başlarına kadar bu işlevi sürdürmüştür (Kuzeyev, 1957: 84). Bu yönetsel işlev, Cıyın’ı sadece bir ritüel değil aynı zamanda yerel karar alma süreçlerinin aracı hâline getirmiştir.

Bu yapıların en tipik biçimi, Kazanardı (Zakazanye) bölgesinde, Kazan Tatarlarının geleneksel toplumsal yapısının korunduğu coğrafyada görülebilir. Her köy belirli bir Cıyın birliğine bağlı olup bu birlikler genellikle en eski köye göre adlandırılmakta ve 4 ila 15 köyle birlikte yılın belirli haftalarında sırayla kutlama yapılmaktaydı. Bu bayramlar cuma günleri başlamakta olup komşu köylerden akrabalar davet edilir ve akrabalık ilişkileri bu vesileyle pekiştirilirdi. Bu yapılar, eski feodal bölgelerin yerel izdüşümleri olarak düşünülebilir (Vorob’yev & Hisamutdinov, 1967: 196-199). *Urman Cıyın’ı* [Orman Cıyın’ı] gibi bazı özel bayramlar, hasat öncesi verim beklentisine dayalı ritüel etkinlikler içererek, Mari halk kültürüyle etkileşimler göstermiştir (Burganova, 1982: 42, 44-45, 47). Cıyın’ın coğrafi ve kültürel bağlamı, onun yalnızca Tatar halkı içinde değil komşu halklarla etkileşim içinde şekillendiğini de göstermektedir.

Toplumsal bir örgütlenmeye ilişkilendirilen cıyınların kökenlerinin İslam öncesi dönemlere kadar uzandığına dair görüşler araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında da görüleceği üzere, farklı işlevleri üstlenmiş olması bunun en açık göstergelerinden biridir. Bu kökensel derinlik, Cıyın’ı dinî ve kültürel açıdan çok katmanlı bir olgu hâline getirir.

Gençlerin tanışması, toplumsal hafızanın aktarımı, gelin kaçırma gibi geleneklerin sürdürülmesi, kadın ve erkeklerin birlikte eğlenmesi gibi unsurlar, İslam öncesi kültürel katmanlara dair ipuçları sunar. Bu nedenle cıyınlar, din adamları tarafından şiddetle eleştirilmiş ve “şeytanın düğünü” gibi ifadelerle yerilmiştir (Vorob’yev & Hisamutdinov, 1967: 214-225). Buradaki eleştiriler, Cıyın’ın sadece kültürel değil aynı zamanda ahlaki-dinî bir çatışma alanı olduğuna da işaret eder.

Hazırlıkları Sabantoydan daha ayrıntılı olan cıyınlarda tüm köy halkının katkı sunduğu; misafirlerin ağırlandığı özel sofraların kurulduğu ekonomik zorluklara rağmen bayram coşkusunun yaşandığı bilinmektedir. Zakazan bölgesinde güreş ve yarışma gibi sportif etkinliklere yer verilmediği aktarılmaktadır. Eğlencelerin akşama kadar sürdüğü akşam da gençlerin *tagan astı* gibi oyunlarla kutlamayı devam ettirdiği bilinmektedir (Vorob’yev & Hisamutdinov, 1967: 306-307). Bu pratikler, Cıyın’ın ritüel ve eğlence yönünü dengeli bir biçimde birleştirdiğini göstermektedir.

Fuks’un aktardığına göre Cıyın özellikle kadınlara adanmış bir bayramdır. Rivayetlere göre kızlarını evlendirmek isteyen bir Tatar babasının girişimiyle başlamıştır. Babaların, kızlarını tanıtmak için bu bayramı fırsat bilerek halkı davet ettiği, böylece kızlarının evlendiği anlatılır (Fuks, 1844: 109-110).

Cıyınlar, Kazan Tatarlarının geleneksel yaşam biçimini şekillendiren; sadece bayram değil aynı zamanda sosyo-politik ve ekonomik bir organizma olarak işlev görmüş çok yönlü yapılardır. Tarihsel süreç içinde dönüşse de yerel bellekteki izleri ve toplumsal organizasyon biçimleriyle bugünkü kültürel kimlik tartışmaları için değerli bir miras sunmaktadır.

Cıyın'ın Kutlanması ve Özellikleri

Tatarların yaşadıkları coğrafya oldukça geniştir. Özellikle 1552'de başlayan Rus hâkimiyetinin getirmiş olduğu şartlar, hem Rusya içinde hem de Rusya dışında Tatarların yaşamış olduğu coğrafyayı oldukça genişletmiştir. Bunun neticesinde, onları birbirine bağlayan birçok husus korunmuş olmakla birlikte, gelenek ve göreneklerde önemli değişiklikler de ortaya çıkmıştır. Cıyın da bu değişimlerin etkisi altında bir gelişme göstermektedir. Aynı zamanda Cıyın, Tatar halk kültürünün çok katmanlı ritüel örüntülerinden biri olarak yalnızca geleneksel bir eğlence biçimi değil sosyal iletişim, mevsimsel döngüler, gençlik kültürü ve kolektif hafıza açısından derin anlamlar taşıyan bir yapıdır. Bu çok yönlülüğüyle Cıyın, farklı bölgelere göre değişen uygulama biçimleriyle hem yerel kimliğin hem de ortak kültürel sürekliliğin bir yansıması olmuştur.

Cıyın adı verilen bu törenler, tarımsal faaliyetlerin sona erdiği ve henüz hasadın başlamadığı yaz başında kutlanmıştır. Bayramın zamanı, takvimsel bir tarihten çok doğayla ilişkilendirilmiş olup “çavdar çiçek döktüğünde” ya da “sığırcık yavruları uçtuğunda” gibi ifadelerle tanımlanmıştır. Bu dönemsel belirginlik, kutlamaların belirli bir sıraya göre gerçekleşmesini sağlamıştır: önce bir köyde, sonra diğerinde devam eden cıyınlar genellikle üç ila beş gün sürmüştür. Bayramın yaklaşmasıyla köy halkı hazırlıklara başlamış, özellikle temizlik ve düzen işleri kolektif bir bilinçle yürütülmüştür (Urazmanova, 2001: 71-72).

Zamanlamaya ve kolektif hazırlığa dayalı bu yapı, Cıyın'ın yalnızca ritüel değil aynı zamanda toplumsal organizasyon bakımından da işlevsel bir gelenek olduğunu ortaya koyar.

Cıyın'ın uygulanış biçimi, yaşandığı bölgenin sosyo-kültürel yapısına göre değişiklik gösterebilmiştir. Özellikle Mişer Tatarları veya diğer etnik gruplarla birlikte yaşanan bölgelerde, Cıyın geleneksel çevresel örgütlenmesini yitirerek Sabantoy benzeri kutlamalara dönüşmüştür. Dışarıdan bakıldığında Sabantoyu andıran bu bayramlar, köken ve işlev açısından farklıdır (Vorob'yev & Hisamutdinov, 1967: 306). Bu fark, 1841 tarihli İçişleri Bakanlığı Dergisi'nde at yarışlarının yer almamasıyla tanımlanırken, Ya. D. Koblov'a göre Cıyın yaz aylarında kutlanır ve Sabantoydan daha neşeli geçer (Koblov, 1907: 39). Bu değerlendirmeler, Cıyın'ın yerel yorumlara açık, dinamik bir yapı arz ettiğini ortaya koymaktadır.

Ritüel yönüyle Cıyın, misafir ağırlama, genç eğlenceleri ve gelin törenleri gibi birçok unsuru içinde barındırır. Gençlerin cuma gününden başlayarak pazartesiye kadar süren etkinlikleri, toplumsal etkileşimin önemli bir yönünü oluşturur. Gelinlerin eşlerinin evine taşınması, tören eşliğinde ve yüksek katılımı gerçekleştirilir. Panayırlar ise sıklıkla bir Rus köyündeki aziz günüyle örtüşür ve Mikola Cıyın'ı, Troyka Cıyın'ı gibi adlarla anılır (Etnoterritorial'niye Gruppi..., 2002: 217-218). “Çeçek beyremi”, “cilek beyremi” gibi doğayla ilişkili adlandırmalar da kaydedilmiştir. Kutlamaların yapıldığı mekânlar çoğu kez doğaya atıfla adlandırılmış, kutsal mekân algısı pekiştirilmiştir. Tetyuş bölgesinde Şıkma, Kuş Kapka, Cuva gibi yer adları bu bağlamda anlam kazanır (Urazmanova, 2001: 71). Ritüel adlandırmalardaki çeşitlilik, Cıyın'ın doğa ile kurduğu sembolik ilişkiyi ve kültürel yerleşikliğini göstermektedir.

Cıyın, yetişkinler için çay eşliğinde sohbetle özdeşleşirken, gençler için sosyal sınırların gevşediği nadir bir zaman dilimi sunar. Tatar toplumunun normatif yapısı içinde genç kız ve erkeklerin bir araya gelmesi sıkı kurallara bağlıyken, Cıyın bu kuralların geçici olarak göz ardı edildiği özgür bir sosyal alan yaratır. Delikanlıların hediyeler olarak kızlarla etkileşime geçmesi, akşam oyunları ve danslar, gençlik kültürüne dair önemli veriler sunar (Galimullina & Hamidullina, 2015: 41-42). Bu bağlamda Cıyın, yalnızca gelenek değil aynı zamanda sosyal geçiş ve kimlik inşasının da aracıdır.

Çocuklar içinse Cıyın, sosyal aidiyetin erken yaşta deneyimlendiği bir ortam sunar. Geniş aile yapısını ve gelenekleri deneyimleyerek öğrenen çocuklar, bu bayram aracılığıyla toplumsal değerlere katılır (Galimullina & Hamidullina, 2015: 42). Ancak kolektifleştirme dönemiyle birlikte bu yapı da dönüşüme uğramış, geleneksel biçimiyle varlığını sürdürmemiştir. Buna rağmen orman açıklıkları, çayırlar ve su kenarlarında gerçekleştirilen kutlamalar, özellikle gençlere yönelik doğayla iç içe etkinlikler olarak varlığını korumuştur (Galeyev & Hanbikov, 1975: 80-81). Doğa ile iç içe geçmiş bu etkinlikler, Cıyın'ın mevsimsel döngülerle kurduğu ritmik ilişkiyi açık biçimde yansıtmaktadır.

Özellikle Atna bölgesindeki “17 saatlik Cıyın” veya “Olı kön Cıyın'ı”, yılın en uzun gününe denk gelir ve sembolik ritüeller içerir: ilk gelen misafirin yastığa oturtulması, haşlanmış yumurta ikramı, geleneksel yaz oyunları bu ritüelin temel öğeleridir (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 151-152). Gelin kaçırma geleneği ve kilin töşirü ritüeli, gençlerin toplumsal rollere geçişinde Cıyın'ın işlevini ortaya koyar (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 157-158). Cıyın, burada hem bireysel dönüşümün hem de toplumsal sürekliliğin ritüel alanına dönüştüğü bir geçiş sahnesidir.

Bu ritüelin ardından, Cıyın'ın toplumsal bağları güçlendiren boyutu öne çıkar. Misafir ağırlama süreci de bayramın önemli bir parçasıdır. Akrabalık bağlarını yeniden tesis eden bu misafirliklerde ciddi hazırlıklar yapılır; ikramlar, kıyafetler, ulaşım araçları özel olarak hazırlanır. Misafirler için kurulan sofralar, misafirlik kültürünün toplumsal değerini yansıtır. “Kuçteneçle kunak”, “öndevli kunak” gibi

terimler, bu kültürün inceliklerini göstermektedir (Urazmanova, 2001: 72-73). Misafirlik düzeni, Cıyın'ın sosyal hiyerarşileri nasıl kodladığını da gösteren önemli bir göstergedir.

Cıyın'ın sosyal yönlerinden biri de gençlik eğlenceleridir. Bu eğlenceler, sadece gençlerin bir araya gelmesini sağlamakla kalmaz; aynı zamanda geleneksel değerlerin yeni nesillere aktarılmasını da mümkün kılar. Gençlik eğlenceleri cuma günü başlar, pazartesiye kadar sürer. Çayırlarda kurulan pazarlar, hediyelik eşya satışı ve eğlence alanları bayrama canlılık kazandırır. Bazı köylerde sabah ormana gidilir, ikramlar hazırlanır, gençler birlikte vakit geçirir. “Ozın uyun” ya da “kuşka baruv” gibi gelenekler, gençlerin birbirini tanımasına olanak tanır (Urazmanova, 2001: 74-75). Salıncak kurma, kayık gezileri, köy içi şarkılı geziler, bu dönemin karakteristik unsurlarıdır. Bu oyun ve eğlenceler, gençliğin sosyalleşmesini sağlayan kültürel bir sahne işlevi görmüştür.

Bununla birlikte, Cıyın'ın bazı bölgelerde farklı biçimlere büründüğü de görülür. Bazı bölgelerdeki ikinci Cıyın türü, panayır ile birleşmiş biçimde, genellikle Hristiyan aziz günlerine denk gelecek şekilde organize edilmiştir. Panayıra kadınlar ve genç kızlar katılmaz; erkekler, delikanlılar ve çocuklar bu etkinlikte yer alır. Panayır sonrası yarışmalar düzenlenir: at yarışı, güreş, koşu ve şaka amaçlı yarışmalar yaygındır (Urazmanova, 2001: 77). Bu uygulamalar, Sabantoy benzeri bir kutlama modeline geçişi de yansıtır. S.İ. Rudenko ve G.V. Yusupov gibi araştırmacılar, bu dönüşümlere ilişkin ayrıntılı gözlemler sunmuştur (Urazmanova, 2001: 79-80). Bu ikinci tür uygulama, Cıyın'ın zamansal ve mekânsal esneklik içinde nasıl dönüştüğünü gösteren bir diğer örnektir.

Tarihî süreç içerisinde Cıyın'ın geçirdiği dönüşümler, yalnızca tören yapılarıyla sınırlı kalmamış; inanç sistemleri, sosyal roller ve kültürel formlar üzerinde de etkili olmuştur. İslamiyet'in kabulüyle birlikte Cıyın, ritüel niteliğini büyük ölçüde kaybetmiş; ticaretle ilişkilenen bir ortaçağ bayramına dönüşmüştür. Eski inanç öğeleri ise halk inançlarında, uğur ve alamet temelli biçimlerde yaşamaya devam etmiştir. Ancak tüm bu dönüşümlere rağmen Cıyın, kolektif hafızada canlı kalmış; toplumsal meselelerin görüşüldüğü, yeni evliliklerin ve toprak bölüşümünün kararlaştırıldığı bir halk meclisi kimliğini de korumuştur. Cıyınlar yedi hafta boyunca sürer, reşit bireylerin tamamı bu toplantılara katılırdı. Bu durum, 19. yüzyılda gençlik eğlenceleriyle özdeşleşse de, arka planında ciddi toplumsal işlevler barındırmaktadır (Urazayev, 2012: 40-41).

Bu tarihî işlevsellik, 20. yüzyılda ideolojik müdahalelerle şekillenmiştir. Cıyın'ın kutlama ve işlevlerindeki değişim Sovyet döneminde daha sistematik bir şekilde devam etmiştir. Bu keskin dönüşüm 1930'lu yıllarda başlamıştır. Bu dönemde cıyınların düzenlenmesi yasaklanmış, Sabantoy baskı altına alınmış ve dönüştürülmüştür. Sovyet yetkililer, belirli bir uzlaşa sonucu Sabantoy kutlamalarına izin vermek zorunda kalmışlardır. Ancak bu izin, farklı tarihlerde kutlanması ve halk geleneklerinin bazı ritüel, işlevsel ve sembolik öğelerinin muhafaza edilmesi koşuluyla gerçekleşmiştir. Günümüzde Sabantoy, milletleşme

sürecine ait bir “hayal edilmiş gelenek” olarak, bu iki bayramın özgün bir sentezi niteliğini taşımaktadır (Urazayev, 2012: 42).

Cıyın’ın günümüzdeki biçimi, tarihsel süreklilik ve kültürel dönüşümün birlikte okunabileceği bir alan sunmaktadır. Zamanla Tatarlar arasında bu gelenekler anlam ve biçim bakımından değişikliğe uğramıştır. Cıyınlarda artık toplumsal meseleler tartışılmamakta, yalnızca akraba köyler arasındaki ilişkilerin korunmasına yönelik konular ele alınmaktadır. Yaz aylarında, belirli günlerde, aynı Cıyın çevresine bağlı tüm köyler başka çevrelerden gelen misafirleri kabul eder. Cıyınların sayısına göre bayramlar üç ila altı hafta sürebilir. Bu bayramlar her zaman yazın, hasat öncesi dönemde kutlanır. Cıyın bayramı, Sabantoy’dan farklı olarak neredeyse tamamen diğer köylerden gelen akraba ve dostların ağırlandmasına yönelik hazırlıklarla geçirilmektedir. Bayram sabahı, köyün yetişkinleri misafirlerle birlikte sofrada vakit geçirirken, gençler çayırlara eğlenmeye gidilmektedir. Bu çayırlar genellikle Sabantoy’un da düzenlendiği alanlardı. Cıyın’daki eğlenceler Sabantoy’dakilere benzerdi. Öğleden sonra yetişkinler de çayıra gelir, bazıları yarışmalara katılırken bazıları gençleri izlemektedir. Gün batımında yetişkinler köye döner, gençler ise halay çeker, at biner, komşu köyleri ziyaret etmektedir (Jurovskaya & Mokşin, 1998: 242).

Bu yapının tarihî arka planı, devrim öncesi döneme ait kaynaklarda da ayrıntılı biçimde izlenebilmektedir. Özellikle XIX. yüzyıla ait gözlemler, cıyınların yalnızca bir eğlence alanı değil aynı zamanda köyler arası ilişkileri düzenleyen ve tören estetiğiyle dikkat çeken bayramlar olduğunu göstermektedir.

Bu tarihsel gözlemler ışığında, Cıyın’ın geleneksel toplum yaşamındaki rolü daha net anlaşılmaktadır. Devrim öncesi döneme ait kaynaklar, Cıyın bayramının yaz aylarında sekiz-dokuz köyden oluşan çevrelerce kutlandığını ve her cuma farklı bir köye taşındığını bildirmektedir. Her kutlama üç gün sürer ve bayram, köy dışından gelen kalabalık misafir gruplarını ağırlar. Misafirler öncelikle banyoyla karşılanır, ardından eğlencelere katılırlar. Eğlenceler arasında güreş, koşu, müzik ve dans yer alır; kadınlar ise genellikle izleyici konumundadır (Sredneye Povol’jya i Priural’skiy Kray. Çast’ 1: Sredneye Povol’jya, 1901: 129).

Cıyın’ın toplumsal bellekte bıraktığı izlerin en dikkat çekici örneklerinden biri de K. Fuks’un gözlemlerinde karşımıza çıkar. Onun betimlemeleri, yalnızca törensel atmosferi değil dönemin toplumsal yapısını ve eğlence kültürünü de yansıtmaktadır.

Fuks’un gözlemlerine göre bayramda banyodan sonra mantı, mantar yemekleri ve kaymaklı tatlılar sunulurdu. Çayırlarda toplanan kalabalık, müzik ve dans eşliğinde eğlenirdi. Kadınlar kıl çadırlarda oturur, gençler gelin adayı arardı. Dans müziklerinde Batı etkileri de gözlemlenirdi; geleneksel Tatar ezgileriyle birlikte polka ve Kamarinskaya gibi melodiler de çalınırdı. Tatar şarkı sözleri ise aşk ve güzelliğe dair benzetmelerle doluydu. Ziyafetlerin sonunda tüfekler patlatılır, at kişnemeleri, halk şarkıları ve müzisyenlerin melodileri bayram atmosferine canlılık katardı. Kadınlar geleneksel kıyafetleriyle süslenir, güzellik

anlayışına uygun biçimde makyaj yaparlardı. Fuks'a göre bayram, kısa sürmesine rağmen katılanlarda uzun süre unutulmayan izler bırakmaktaydı (Fuks, 1844: 110-113).

Fuks'un gözlemleriyle uyumlu şekilde, diğer bazı kaynaklarda da Cıyın'ın kadınların görünürlüğü ve gençlerin eş seçimi gibi sosyal yönlerine dikkat çekilir. Bu bakımdan Aleksandrov'un tasviri, hem mitolojik köken anlatısı hem de törenin kadın merkezli doğası bakımından önemli bir örnek oluşturur.

Aleksandrov, Fuks'un Cıyın'ın kökenine dair anlatısına atıfta bulunarak kendi çalışmasında ayrıntılı bir Cıyın tasvirine yer verir. Onun verdiği bilgilere göre Tatarlar en çok Ramazan Bayramı'nda neşelenir; ancak Kazan Tatarları arasında en sevilen bayram, halk arasında kızlarını evlendirmek isteyen zengin bir adama atfedilen özgün halk bayramı Cıyın'dır. Rivayete göre bu zengin adam, kızlarının da katıldığı büyük bir ziyafeti kırdı düzenlemiştir. Kazan Tatarları bu bayramı, kadınlar onuruna yapılmış gibi kutlamış ve haziran ayında, Müslümanlar için pazar günü yerine geçen bir cuma günü icra etmiştir. Bayram sırasında tarlalarda ateşler yakılır, kazanlarda mantılar kaynatılır, tatlılarla dolu çadırlar kurulur. Her yere halılar serilir, semaverler kaynamaya başlar. Beyaz sarıklı mollalar ve yeşil sarıklı seyyidler ağırbaşlı bir şekilde otururken, bir kenarda Tatar eğlencesini merak eden Ruslar yer alır. Kadınlar kalabalık hâlinde bir araya gelir, gelenek gereği kendilerini hırkalarıyla örterler. Ancak bu, kadınların bayramıdır; burada sanki İslami kuralların ihlali hoş görülür. Bazen kadınlar yüzlerini açar, görücü kadınlar da gençlerin kime baktığını dikkatle izler. Gençler yiğitliklerini göstermek için yarışmalara katılır, bazen şarkı söyler; güzeller de onlara şarkılarla karşılık verir (Aleksandrov, 1899: 30-31).

Tatar cıyınlarının geçirdiği dönüşümler, yalnızca iç dinamiklerle değil aynı zamanda çevredeki halklarla olan kültürel etkileşimle de ilgilidir. Bu yönüyle Znamenskiy'in Semik bayramıyla kurduğu karşılaştırma oldukça anlamlıdır.

Znamenskiy, Cıyın'ın yaz aylarında köylerde kutlandığını ve Rusların Semik bayramına karşılık geldiğini ifade eder. Mayıs sonu veya haziran başında bir köyde başlayan kutlamalar, ertesi cuma başka bir köyde sürer ve her yerde üç gün boyunca devam eder. Bayram için köyler sekiz-dokuz köyden oluşan topluluklar hâlinde birleşir. Kutlamalar oldukça kalabalık geçer; çünkü Kazan'dan ve çevre köylerden çok sayıda misafir gelir, evlerde konuk edilir. Misafirler ilk olarak hamamda ağırlanır: önce erkekler, sonra kadınlar sırayla yıkanır. Öğle yemeğinden sonra halk en güzel giysileriyle çayıra gider. Bu alanlarda bayramlık tatlılar ve çeşitli eşyaların satıldığı çadırlar kurulur. Eğlenceler güreş, koşu yarışları, oyunlar, şarkılar ve kuraycıların çaldığı kiris kemanlarla yapılan müzik eşliğinde gerçekleşir. Polka ve Kamarinskaya gibi ezgiler çalınır, gençler Kur'an'ın yasağına rağmen dans eder. Kadınlar süslenmiş şekilde çayırlarda ve çadırlarda oturur, tatlıları iştahla yerler. Genç erkekler ise daha açık davranan kızlar arasından gelin adayını arar (Znamenskiy, 1910: 18-19).

Farklı kaynaklarda geçen tasvirler, Ciyin'ın hem halk yaşamına dair canlı sahneler sunduğunu hem de Tatar toplumunun kültürel çeşitliliği içinde nasıl farklılaştığını göstermektedir.

Ciyin'ın Sosyal İşlevleri

Ciyinlar, yalnızca birer bayram ya da eğlence aracı değildir; tarihsel süreçte sosyal örgütlenmenin, kültürel sürekliliğin ve ekonomik ilişkilerin temel taşı olarak öne çıkmıştır. Bu yönüyle ciyinlar, halk hayatında çok katmanlı bir işlev üstlenmiş; köy yaşamının hem maddi hem de manevi boyutlarını bir arada taşıyan nadir geleneksel yapılardan biri hâline gelmiştir.

Bu çok yönlü karakter, özellikle ciyinların ekonomik ve sosyal fonksiyonlarında kendini açıkça göstermektedir. Kültürel mirasın bir parçası olarak kutlansa da, ciyinlar aynı zamanda topluluklar arası ekonomik ilişkileri düzenleyen ve yeni sosyal bağlar kuran bir zemine dönüşmüştür. Bu bağlamda evlilik ilişkileri, ciyinlarda önemli bir yer tutmuştur. K. Fuks'un aktardığı efsaneler ve Nadejda Durova'nın gözlemleri, Ciyin'ın düğün şölenleriyle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koyar (Fuks, 1844). Bu, yalnızca bir eğlence değil aynı zamanda sosyal dengeyi sağlayan bir gelenek olduğunu gösterir. Ciyin bölgelerinde uygulanan dıştan evlenme kuralı, soy esaslı yapılanmaların çözülmesinden sonra bile, topluluklar arası yeni akrabalık bağlarını teşvik eden bir toplumsal stratejiye dönüşmüştür.

Bu çerçevede “gelin getirme” (*kilin töşirü*) geleneği, ciyinların kadim işlevlerinden biri olarak dikkat çeker. Evliliklerin yalnızca iki bireyin değil iki ailenin hatta iki topluluğun birleşmesi anlamına geldiği bu yapıda, ciyinlar aynı zamanda sosyal birer uzlaşma ve tanışma platformu hâline gelmiştir. Bazı yörelerde bu bayramın “gelin getirme haftası” (*kilen töşerü atnası*) ya da “güveydünür bayramı” (*kodalar beyremi*) olarak adlandırılması, geleneksel sosyal ilişkilerin bu zeminde nasıl pekiştirildiğini gösterir (Vorob'yev & Hisamutdinov, 1967: 214-215). Dolayısıyla Ciyin, sadece törenin kendisiyle değil çevresindeki ritüel halkalarla da toplumun sosyal dokusuna nüfuz eder.

Zamanla toplum yapısında meydana gelen dönüşümler, ciyinların anlam dünyasını da etkilemiştir. Tatar toplumunun modernleşme sürecine adım atmasıyla birlikte, ciyinlar de bu yeni yapıya adapte olmuş; geleneksel olanla modern olan arasında bir köprü işlevi görmüştür. Bu süreçte ciyinlar, yalnızca eğlence değil aynı zamanda ahlaki değerlerin ve sosyal normların taşındığı bir kültürel sahneye dönüşmüştür. Özellikle gençlerin yoğun katılımı, ciyinların bir nevi “gençlik bayramı” olarak algılanmasına neden olmuştur. Toplumun kuşaklar arası iletişimi burada canlanmış, gençler büyüklere saygı gösterirken, büyükler de gençleri gözetmiş ve yönlendirmiştir. Ciyinların bu yanı sıra aynı zamanda bir eğitim alanı olduğu da söylenebilir. Dikkat çekici olan bir diğer unsur ise bu bayramlarda kamu düzeninin büyük bir titizlikle korunmuş olmasıdır. Halk arasında taşkınlık, sarhoşluk ya da küfür gibi davranışlar hoş karşılanmaz; Ciyin,

aynı zamanda bir “toplumsal denetim” aracına dönüşürdü (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 159).

Ancak bu geleneksel yapı 20. yüzyılın başlarında büyük bir kırılmaya uğramıştır. Sovyet modernleşmesiyle birlikte başlayan kitlesel dinsizleşme politikaları, kırsal bayramların toplumsal işlevlerini köklü bir biçimde değiştirmiştir. Önceki dönemde halk belleğinde canlı bir yer tutan bu şenlikler, yeni ideolojik çerçeve içerisinde anlamını yitirmeye başlamıştır. Her ne kadar Cıyın ve benzeri kırsal bayramlar 1920’li yıllara kadar varlığını sürdürmüş olsa da bu süre zarfında içerikleri boşaltılmış, ritüel derinliklerini kaybetmişlerdir (Urazayev, 2012: 41). Bu da gösteriyor ki gelenek, yalnızca yaşatılmakla kalmaz; içinde var olduğu toplumsal yapının ideolojik yönelimleriyle de şekillenir.

Sonuç olarak, cıyınlar tarihsel olarak yalnızca neşeli halk şenlikleri değil; aynı zamanda bir toplumun sosyal yapısını, ekonomik ilişkilerini, evlilik düzenini ve kültürel kodlarını taşıyan çok katmanlı geleneksel kurumlardır. Zaman içinde yaşanan dönüşümlere rağmen, cıyınlar halk belleğinde canlılığını koruyarak, kolektif kimliğin ve toplumsal hafızanın önemli bir parçası olmaya devam etmektedir.

Dinî ve İdeolojik Baskılar Altında Cıyın

Kazan Tatarlarının geleneksel kültüründe önemli bir yere sahip olan *Cıyın*, sadece bir eğlence bayramı değil aynı zamanda toplumsal birlikteliği sağlayan, kültürel kimliği besleyen ve kuşaklar arası etkileşimi güçlendiren bir ritüel olarak işlev görmüştür. Yüzyıllar boyunca halk belleğinde canlılığını koruyan bu gelenek, özellikle 19. yüzyıldan itibaren hem Müslüman hem de Hristiyan din adamları ve örgütlerinin baskılarına maruz kalmıştır. Dinî gerekçelerle temellendirilen bu baskılar, çoğu zaman ideolojik ve toplumsal denetim hedefleriyle iç içe geçmiştir. Cıyın’ın bastırılmasına yönelik bu çok yönlü girişimler, sadece kültürel bir pratiğin değil aynı zamanda halkın ifade alanlarının sınırlandırılmasına yönelik politik müdahalelerin de bir parçası olmuştur.

D. M. İshakov’un belirttiğine göre özellikle Zakame bölgesinde cıyınlar 1970’li yıllara dek kutlanmaya devam etmiştir. Onun yorumuna göre bu bayramın köy topluluğu temelindeki varlığını kaybetmesinde kolektivizasyon başta olmak üzere siyasal, ekonomik ve toplumsal birçok etkenin birleşik etkisi rol oynamıştır. Bu çözülme süreci yalnızca yapısal dönüşümlerle açıklanamaz; dinî ve ideolojik baskılar da Cıyın’ın gerilemesine katkı sağlamıştır (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 160).

Bu dönemde misyonerler, İslam öncesi kökenlere dayanan ritüellerin vaftizli Tatarları yeniden İslam’a yönlendirme riski taşıdığını düşünerek Cıyın gibi bayramların yasaklanmasını talep etmiştir. Bu kaygıların temelinde, halkın dinî kimliğinin sabit değil ritüel pratikler yoluyla şekillendiğine dair güçlü bir farkındalık yatmaktadır. Misyoner kaynaklarında da belirtildiği üzere, Müslüman

Tatarların etkisiyle geleneksel kutlamalar vaftizli Tatarlar arasında da benimsenmiştir (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 163). Bu durum, halk ritüellerinin din değiştirme gibi süreçlerde bile güçlü bir etki yaratabildiğini göstermektedir.

Cıyınlara karşı yürütülen idari müdahaleler, sadece Rus yetkililerin değil aynı zamanda Müslüman din adamlarının da desteğiyle gerçekleşmiştir. 1861'de Kazan Guberniya İdaresi, Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nin isteğiyle Ziyen bayramının yasaklanmasını emretmiştir. Fakat halkın geleneksel kutlamaları sürdürmesi üzerine 1885 yılında bu yasak yeniden gündeme getirilmiş, şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle polis denetimleri artırılmıştır (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 165). Burada yalnızca dinî gerekçeler değil aynı zamanda merkezi otoritenin yerel kültür üzerindeki tahakkümünü pekiştirme çabaları da etkili olmuştur.

Bu dönemde sadece devlet veya kurumlar değil yerel dinî aktörler de etkin rol oynamıştır. Din adamları ve köyün ileri gelen zenginleri, etkin oldukları bölgelerde cıyınların yasaklanması için ısrarlı çabalar göstermiştir. Bu baskılar, bazı yerlerde başarıya ulaşmış; örneğin Böyük Kurguz köyünde bu bayramın tamamen yasaklanması sağlanmıştır (Koblov, 1907: 10). Bu örnek, din adamlarının halk üzerindeki dinî etkilerinin, kültürel alanı da dönüştürme çabasına nasıl dönüştüğünü ortaya koyar.

Bu süreçte farklı İslami çevrelerde bayramların şeriata uygun olup olmadığı da tartışma konusu olmuştur. Tatar basınında yer alan yazılar, bu meseleye dair düşünsel ayrışmayı ortaya koyar. Örneğin Ebu Sagit eş-Şodavi bu bayramların ahlaka aykırı olduğunu iddia ederken; *Şura* dergisinin editörü R. Fahrettin, haram bir unsur olmadıkça bayramların yasaklanmasının dinî bir temele dayanmadığını savunmuştur (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 163). Bu tartışmalar, İslam'ın halk kültürüyle ilişkisi konusundaki farklı bakış açılarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Dinî meşruiyet tartışmaları zamanla idari baskılara da zemin hazırlamıştır. Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nin 1861 yılında hükümete başvurarak Cıyın bayramının şeriatta yeri olmadığını belirtmesi, dinî söylemin devlet müdahalesine nasıl araçsallaştırıldığını gösterir. Baltasinskiy bölgesindeki Yangulovo köyünde 11 mollanın imzasını taşıyan ve yasağa uymayanların nahiye memuruna bildirileceğini belirten belge, bu baskıların somut bir örneğidir (Vorob'yev & Hisamutdinov, 1967: 226).

Tüm bu baskılara rağmen Cıyın, halk arasında canlılığını sürdürmüştür. Özellikle gençler için bir eğlence ve sosyalleşme alanı olan bu kutlamalar, doğaçlama türkülerin söylendiği, halk çalgılarının kullanıldığı, dansların yapıldığı sahnelerle dönüşmüştür. Mollaların tüm çabalarına rağmen halk, bu bayramı kutlamaya devam etmiştir. Kırsabaş köyünde yaşanan olaylar, dinî otoriteler ile halk arasındaki bu gerilimin açık bir örneğini oluşturur (Vorob'yev &

Hisamutdinov, 1967: 226). Bu direnç, kültürel hafızanın ne denli güçlü bir araç olduğunu gözler önüne serer.

Öte yandan, halk direncinin her zaman mutlak bir süreklilik sağladığını söylemek de mümkün değildir. Zamanla kutlamalar daralmış, katılım azalmıştır. Bu azalmada yalnızca yasaklar değil ekonomik zorluklar da belirleyici olmuştur. Misyoner E. Malov, 1865 tarihli gözleminde, zor geçen bir yılın ardından Cıyınların daha sönük geçtiğini ve katılımın düştüğünü belirtmiştir (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 165-166). Bu da kültürel etkinliklerin sürekliliğinin sadece inanç ve gelenekle değil ekonomik koşullarla da doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, dinî kurumların baskısı zamanla daha sistematik hâle gelmiştir. 1885 yılında Orenburg Ruhani Meclisi'nin hükümete yeniden başvurması sonucunda, polis makamlarına bayramın kutlanmaması yönünde denetim yapılması ve ihlal edenlerin yasal sorumluluğa tabi tutulması talimatı verilmiştir (Dudkin, 1890). Bu süreç, dinî yasağın artık doğrudan kamu otoritesince uygulamaya geçirilmesini göstermesi açısından önemlidir.

Aynı dönemde Hristiyan misyonerler de benzer stratejilerle Cıyın'a karşı harekete geçmiştir. Vaazlar düzenleyerek, alternatif Hristiyan bayramları organize ederek ve geleneksel kutlamalara Hristiyan anlamlar yüklemeye çalışarak halkı bu gelenekten uzaklaştırmayı hedeflemişlerdir. 1910'daki misyonerler kongresinde, putperest kökenli ritüellere karşı hoşgörüsüzlük politikası benimsenmiş ve geleneksel halk pratiklerinin Hristiyanlaştırılması yönünde kararlar alınmıştır (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 164). Bu tür stratejiler, yalnızca fiziksel yasaklamayı değil kültürel anlam dünyasının yeniden şekillendirilmesini de içermektedir.

Sonuç olarak, Cıyın yalnızca geleneksel bir bayram değil; dinî, ideolojik ve toplumsal çatışmaların düğümlendiği çok katmanlı bir kültürel alandır. 19. yüzyıldan itibaren hem Müslüman hem de Hristiyan otoritelerce uygulanan baskılar, bu ritüelin halk nezdindeki gücünü kırmayı hedeflemiştir. Ancak halk, çoğu zaman bu baskılara karşı sessiz bir direnç göstermiş; Cıyın'ı farklı biçimlerde yaşatarak kültürel sürekliliği sağlamaya çalışmıştır. Bu durum, halk belleğinin ve kültürel direncin ne kadar güçlü olduğunu, aynı zamanda geleneksel pratiklerin yalnızca dinî değil toplumsal birer ifade alanı olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır.

Sovyet Kolektifleştirme Süreci ve Cıyın'ın Çözülüşü

Cıyın, Kazan Tatarlarının tarihsel ve kültürel belleğinde derin izler bırakmış köklü bir halk bayramıdır. Yüzyıllar boyunca tarımsal yaşamın doğal bir uzantısı olarak köy toplulukları içerisinde canlı bir şekilde yaşatılmış olan bu gelenek, yalnızca dinî çevrelerin baskısıyla değil aynı zamanda Sovyetler Birliği dönemindeki ideolojik, ekonomik ve yapısal dönüşümlerin etkisiyle de büyük

ölçüde ortadan kalkmıştır. Özellikle kolektivizasyon, kırsal yapının çözülmesi ve halk kültürünün merkezî ideolojiye göre yeniden biçimlendirilmesi, Cıyın'ın toplumsal hayattaki rolünü giderek silikleştirmiştir.

Nitekim Sovyet arkeoloji ve etnografya literatüründe de belirtildiği üzere, Cıyın bayramı, Kazan Tatarları arasında kolektifleştirme sürecine dek varlığını sürdürebilmiştir (Tatarı Srednego Povoljya i Prturalya, 1967: 305). Bu gelenek, 1930'lara kadar yani tarımda kolektivizasyon uygulamaları yaygınlaşmaya dek kutlanmış, Tataristan'ın bazı bölgelerinde ise 1950'li yıllara kadar yaşamaya devam etmiştir. Bu durum, Cıyın'ın Sovyetleşme sürecinde tamamen ve eşzamanlı olarak bastırılmadığını, bazı bölgelerde halk direncinin bir süre daha devam ettiğini göstermektedir.

Cıyın'ın ortadan kalkmasında etkili olan faktörlerden biri, Sabantoy bayramının yaz mevsimine kaydırılması olmuştur. Geleneksel olarak Cıyın'la benzer dönemde yapılan Sabantoy, bu değişiklikte birlikte aynı zaman aralığına denk gelmeye başlamış ve böylece Cıyın'ın işlevi zayıflamıştır (Vorob'yev & Hisamutdinov, 1967: 307). Bu uygulama, Sovyet idaresinin halk kültürüne doğrudan müdahale etmeksizin, dolaylı biçimde geleneksel pratikleri işlevsizleştirme stratejisini yansıtmaktadır. Sabantoy'un teşvik edilmesi, Cıyın gibi köylü tabanlı ve geleneksel törenlerin gölgede kalmasına yol açmıştır.

1930'lara dek Cıyın geleneği Tatar toplumu içinde varlığını korumayı başarsa da, kolektivizasyon süreciyle birlikte bu gelenek giderek silikleşmiş ve zamanla yok olmuştur. Sovyet politikalarının geleneksel toplumsal yapıları dönüştürme hedefi, bayramların da yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Özellikle köy yaşamının çözülmesiyle birlikte, Cıyın'ın sosyal zemini de ortadan kalkmıştır (Galeyev & Hanbikov, 1975: 81). Bu gelişmeler, yalnızca fiziksel mekânların değil o mekânlarda şekillenen kültürel hafızanın da dönüşüme uğradığını ortaya koyar.

Ekim Devrimi'nden sonra Cıyın'ın toplumsal rolünün giderek zayıfladığı ve kutlama geleneğinin sönmeye başladığı gözlemlenir. Ancak bu sürecin ani değil kademeli şekilde ilerlediği anlaşılmaktadır. Bazı bölgelerde 1950'li yıllara kadar kutlamaların devam etmiş olması, halk belleğinde bu geleneğin hâlen canlı olduğunu gösterir. Yine de genel eğilim, bu bayramın etkisini ve yaygınlığını kaybettiği yönündedir. Şarafutdinov ve Sadıkova'ya göre Cıyın'ın ortadan kalkmasında başlıca rol oynayan etkenler arasında parti organlarının sıkı denetimi, sanayileşme ile kırsal nüfusun kentlere göç etmesi ve tarımsal kolektivizasyon gibi siyasi ve sosyo-ekonomik süreçler yer alır (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 81).

Tüm bu gelişmeler, Cıyın'ın ortadan kalkışının sadece bir gelenekten vazgeçme değil aynı zamanda bir toplumsal yapıdan kopuş anlamına geldiğini ortaya koymaktadır. Geleneksel bayramların bastırılması ya da dönüştürülmesi, sadece dinî ya da kültürel tercihlerin değil devletin ideolojik yönelimlerinin ve toplumu dönüştürme hedeflerinin de bir sonucudur.

Cıyın'ın çözülüşü, dinî çevrelerin baskısıyla sınırlı kalmamış, Sovyet döneminin ideolojik, kültürel ve yapısal politikalarıyla pekiştirilmiştir. Sabantoy gibi yeni resmî bayramların teşvik edilmesiyle geleneksel törenlerin işlevsizleştirilmesi, kırsal nüfusun dağılmasıyla sosyal zeminlerin kaybolması ve merkezi denetimle kültürel çeşitliliğin daraltılması gibi süreçler, bu bayramın tarih sahnesinden silinmesine neden olmuştur. Cıyın örneği, halk kültürünün yalnızca folklorik değil aynı zamanda politik bir zeminde biçimlendirildiğini ve dönemin ideolojik hedefleriyle doğrudan ilişkili olduğunu açıkça göstermektedir.

Modern Dönemde Cıyın ve Yeniden Yorumlanması

Cıyın, tarih boyunca Kazan Tatarları arasında yalnızca bir bayram değil aynı zamanda toplumsal birlikteliği ve kültürel kimliği pekiştiren bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. Sovyet dönemindeki kolektivizasyon, kentleşme ve ideolojik yönlendirmeler sonucu zayıflayan bu gelenek, 1990'lı yıllarda siyasi ve kültürel açılımların etkisiyle yeniden canlandırılmaya başlanmıştır. Bu süreçte Cıyın, yalnızca folklorik bir etkinlik değil aynı zamanda kimlik inşasına hizmet eden, toplumsal dayanışmayı yeniden örgütleyen bir alan hâline gelmiştir.

Cıyın'ın modern dönemdeki ilk somut canlandırma girişimi, 1991 yılında SSCB Gazeteciler Birliği üyesi S. Şaripov'un önerisiyle başlamıştır. Şaripov'un, bu unutulmuş halk bayramını yeniden gündeme getirme fikri, Tyulyaçinskiy (eski adıyla Sabinskiy) bölgesine bağlı Şadki köyü sakinleri tarafından benimsenmiş ve 15 Haziran'da köy halkı ile çevre yerleşimlerden gelen konuklar Nırsı Irmağı kıyısında toplanmıştır (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 160).

Bu ilk tören, içerik bakımından gelenekle modern unsurları bir araya getirmiştir. Emektarların onurlandırılması ve yıl dönümleri kutlananlara armağanlar verilmesiyle başlayan etkinlik, profesyonel sanatçıların ve yerel yeteneklerin sahne gösterileriyle devam etmiştir. Aynı zamanda güreş (küreş) ve at yarışları gibi geleneksel sporlar da gerçekleştirilmiş; ancak Sabantoy'a özgü diğer halk oyunlarına yer verilmemiştir. Özellikle Pestreçinskiy, Rıbnaya Sloboda ve Kazan'dan gelen usta pehlivanların katılımıyla 60'tan fazla güreşçi bu etkinlikte yer almıştır. Bu durum, Cıyın'ın fiziksel rekabetin de toplumsal şenlik ile bütünleştirildiği özgün bir bayram kimliği taşıdığını ortaya koymaktadır (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 160-161).

Aynı yıl, Cıyın'ın toplumsal buluşma ve danışma yönlerini canlandırmak amacıyla daha geniş kapsamlı bir etkinlik organize edilmiştir. Tatar Dili ve Kültürü'nü Koruma ve Geliştirme Vakfı öncülüğünde düzenlenen bu etkinlik, Kazan ve Bolgar şehirlerinde dört gün boyunca kutlanmıştır. Türkiye, Finlandiya, Almanya, İsveç ve Japonya gibi ülkelerden gelen misafirlerle birlikte bu kutlamalar, Cıyın'ı uluslararası bir Tatar buluşmasına dönüştürmüştür. Etkinlik boyunca spor karşılaşmaları, tiyatral gösteriler (*Süyümbike Kışası*), konserler ve Sabantoy gibi çeşitli programlara yer verilmiştir (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 161). Bu çok yönlü içerik, Cıyın'ı yeniden işlevsel kılarken, onu yalnızca yerel

bir bayram değil diaspora ile merkezi arasında bir kültürel köprü hâline de getirmiştir.

2004 yılında Kazan’da düzenlenen Tatar Gençliği Forumu’na da “Cıyın” adı verilmiştir. Farklı ülkelerden yaklaşık 500 gencin katıldığı bu buluşmanın amacı, diasporadaki gençlerin tarihî anavatanla ilişkisini güçlendirmek ve kültürel mirasa sahip çıkma bilincini artırmaktır (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 162). Bu adlandırma, Cıyın’ın artık yalnızca geleneksel bir tören değil Tatar gençliği için kimliksel bir referans alanı olarak kabul edildiğini göstermektedir.

1990’lı yılların başında meslek grupları ve girişimciler tarafından düzenlenen yeni tür Cıyınlar da bu dönüşüm sürecinin bir parçası olmuştur. “Girişimciler Cıyın’ı”, “Tatar Gençliği Cıyın’ı” gibi adlarla çeşitlenen etkinlikler, halk meclisi işlevini üstlenerek güncel toplumsal ihtiyaçlara cevap verir hâle gelmiştir. Bu deneyimler, Cıyın’ın geleneksel içeriğini tamamen terk etmeden, onu yeni toplumsal bağlamlara uyarlayabildiğini göstermektedir. Bu esneklik, Cıyın’ı yalnızca geçmişin değil bugünün de kültürel pratiği kılan en önemli unsurlardan biridir (Şarafutdinov & Sadıkova, 2012: 162).

Cıyın bayramına yönelik bu canlanma, sadece pratikte değil anlam dünyasında da önemli dönüşümlere yol açmıştır. Modern Cıyın etkinlikleri, bir yandan geleneksel aidiyetleri güçlendirirken, diğer yandan güncel meselelerin tartışıldığı, yeni tanışmaların yaşandığı ve ortak bir neşe atmosferinin paylaşıldığı sosyal alanlara dönüşmüştür. Bu yönüyle Cıyın, geçmişten miras alınan bir ritüel olmaktan çıkıp, çağdaş Tatar kimliğinin taşıyıcı sütunlarından biri hâline gelmiştir.

1990’lı yıllardan itibaren yeniden canlandırılan Cıyın, yalnızca geleneksel bir halk bayramı olarak değil aynı zamanda kültürel aidiyetin ve kolektif kimliğin güncel bir ifadesi olarak yaşamaya devam etmektedir. Yerel ve uluslararası düzlemde düzenlenen etkinlikler, Cıyın’ı farklı bağlamlarda işlevsel kılmakta; hem tarihî sürekliliği korumakta hem de çağdaş kimlik politikalarına katkı sunmaktadır. Bu yönüyle Cıyın, Tatar halkı için yalnızca geçmişi hatırlama değil aynı zamanda ortak geleceği kurma iradesinin bir sembolüdür.

Sonuç

Cıyın, Kazan Tatarlarının halk yaşamında yalnızca bir eğlence ya da bayram değil aynı zamanda toplumsal yapının, geleneksel değerlerin ve ortak hafızanın taşıyıcısı olan çok katmanlı bir ritüeldir. Tarımsal döngünün önemli bir geçiş evresinde yer alan bu bayram, köy topluluklarının kendilerini yeniden üretme biçimlerinden biri olarak işlev görmüştür. Zamanlama olarak ilkbahar ile yaz arasına denk gelen bu dönem, kolektif emeğin sona erdiği ancak yeni tarımsal yükümlülüklerin henüz başlamadığı bir eşik anıdır. Cıyın, işte bu eşikte, hem bireysel hem toplumsal düzeyde bir arınma, tazelenme ve yeniden bağ kurma imkânı sunmuştur.

Bayram, belirli bir köyde değil aynı bölgedeki birçok köyün katılımıyla dönüşümlü olarak düzenlenen ve üç ila beş gün süren etkinlikler zincirinden oluşmuştur. Bu yönüyle yalnızca bir köy içi dayanışma biçimi değil köyler arası ilişkilerin de pekiştirildiği bir topluluk pratiği niteliği taşımıştır. Cıyın'da misafir ağırlama, eğlenceler, gençler arasında tanışma vesilesi olan oyunlar, türkü ve maniler aracılığıyla ifade edilen kültürel kodlar, sosyal bütünleşmenin temel dinamiklerini oluşturmuştur.

Özellikle evlilik öncesi gençlerin sosyalleşmesi açısından bir tür “yılın serbest zamanı” işlevini üstlenen Cıyın, ataerkil toplum yapısında kontrollü bir sosyal boşalım alanı yaratmıştır. Bayram boyunca kurulan geçici panayırılar, şenlik alanları ve geçici haneler, köylerin gündelik yaşamında nadiren tanık olunan bir hareketlilik yaratmış ve toplumun kendi kendini yeniden üretmesini mümkün kılmıştır.

Öte yandan Cıyın, yalnızca toplumsal yapıyla değil inanç sistemiyle de iç içe geçmiş bir kültürel formdur. Geleneksel halk inançlarının, İslam öncesi unsurların ve eski yerli tapınım biçimlerinin izlerini taşıması, onu dinî otoriteler açısından tartışmalı kılmıştır. Bu nedenle bayram, zaman içinde sadece resmî baskılarla değil yerel din adamlarının da müdahaleleriyle dışlanmış, “günah bayramı” gibi olumsuz niteliklerle etiketlenmiştir. Cıyın'ın ritüel formunun bu şekilde ahlaki bir kriz üzerinden sorgulanması, onun geleneksel meşruiyet zeminini aşındırmıştır.

Sovyet kolektifleştirme süreci ise Cıyın için dönüşü olmayan bir kırılma noktası olmuştur. Kolektif çiftliklerin kurulması, köy yapılarını ve komşuluk ilişkilerini dağıtmış, böylece Cıyın'ın gerçekleştiği toplumsal zemin ortadan kalkmıştır. Bu dönemde yerini daha merkezîyetçi ve ideolojik yönü baskın olan Sabantoy'a bırakan Cıyın, hafızalardan yavaş yavaş silinmeye başlamıştır. Ancak halkın belleğinde bu bayram, sıradan bir geçmiş unsuru değil yitirilmiş bir toplumsallık modelinin sembolü olarak varlığını sürdürmüştür.

Günümüzde Cıyın ismiyle anılan bazı sembolik buluşmalar, kültürel mirasın yeniden keşfedilmesine yönelik çabalar olarak değerlendirilebilir. Fakat bu modern yorumlamalar, Cıyın'ın tarihsel ritüel gücünü ve toplumsal bağlayıcılığını bütünüyle yansıtamamaktadır. Yine de Cıyın'a yönelik artan akademik ilgi, bu unutulmuş bayramın yalnızca tarihsel bir kalıntı değil aynı zamanda geçmişten bugüne uzanan kültürel sürekliliğin bir halkası olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede Cıyın, hem bir ritüel hem de bir toplumsal hafıza mekânı olarak yeniden değerlendirilmelidir. Günümüz kimlik arayışlarında ve kültürel köklerle temas kurma çabalarında Cıyın gibi bayramların taşıdığı anlam, sadece etnografik değil aynı zamanda sosyolojik ve kültürel analizlere de ilham verecek derinliktedir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Venera Falakhova (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Aleksandrov, N. A. (1899). *Tatarı: Çteniyе Dlya Naroda*. Tipografiya Borisenko i Breslin.
- Bayazitova, F. S., Ramazanova, D. B., Sadiykova, Z. R., & Heyretidinova, T. H. (2009). *Tatar Tilinin Dialektologik Süzligi*. Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Burganova, N. V. (1982). O Sisteme Narodnogo Prazdnika Cıyın u Kazanskıh Tatar. İçinde *İssledovaniya po Tatarskoy Dialektologii Tatarского Язы́ка*.
- Çıçerina, S. V. (1907). *Kak Naçalos 'Delo Prosveşçeniya Vostoçnıh İnorodtsev*. Senatskaya Tipografiya.
- Dudkin, A. (1890). Cıyın u Tatar Kazanskogo Uyezda. *Severnıy Vestnik*, 2(6), 26-30.
- Etnoterritorial'niye Gruppi Tatar Povol'jya i Urala i Voprosı İh Formirovaniya. İstoriko-Etnografiçeskiy Atlas Tatarskogo Naroda*. (2002). PİK Dom Peçati.
- Fuks, K. (1834). Prazdniki Kazanskıh Tatar. *Zavoljskiy Muravey*, 19.
- Fuks, K. (1844). *Kazanskiye Tatarı v Statistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah*. Universitetskaya Tipografiya.
- Galeyev, E. H., & Hanbikov, Ya. İ. (1975). *Tatarskiye Narodniye İğrı i Prazdniki: V Pomoşç' Uçitel'yu Fizkul'turı i Pionerovatomu*. Tatarskoye Kniznoye İzdatel'stvo.
- Galimullina, A. F., & Hamidullina, V. P. (Ed.). (2015). *Prazdniki i Fol'klor Tatarskogo Naroda*. PAO "T8 İzdatel'skiye Tehnologii".
- Hasanov, M. H. (Ed.). (1999). *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar'*. Institut Tatarskoy Entsiklopedii AN RT.
- Jurovskaya, N. L., & Mokşın, N. F. (1998). *Ot Karelii do Urala: Rasskazı o Narodah Rossii: Kniga Dlya Çteniya po Kursam "İstoriya Radnogo Kraya", "Narodovedeniye"*. Flinta-Nauka.
- Koblov, N. D. (1907). *O Musul'manskıh Mullah*.
- Kuzeyev, B. (1957). *Oçerki İstoriçeskiy Etnografii Başkir*.
- Malov, Ye. A. (1892). *Missionerstvo Sredi Muhammedan i Kreşçennıh Tatar Kazan'*.
- Materialı Po İstorii Tatarii* (1. bs). (1948).
- Narodı Rossii: Etnografiçeskiye Oçerki*. (1880). Tipografiya Tovarışçestvo "Obşçestvennaya Pol'za".
- Nikol'skiy, N. V. (Ed.). (1912). *Naiboleye Vajniye Statiçeskiye Svedeniya ob İnorodstah Vostoçnoy Rossii i Zapasnoy Sibiri, Podverjennıh Vliyaniyu İslama*. Tipografiya Gubernskogo Pravleniya.
- Rittih, A. F. (1870). *Materialı dlya Etnografii Rossii. Kazanskaya Guberniya XIV* (C. 2). Tipografiya İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta.

Speranskiy, A. (1914). *Kazanskiye Tatari (İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk)*. Tsentral'naya Tipografiya.

Sredneye Povol'jya i Priural'skiy Kray. Çast' 1: Sredneye Povol'jya (C. 8). (1901). Tovarişçestvo M.O. Vol'f.

Suharev, A. A. (1904). *Kazanskiye Tatari (Uyezd Kazanskiy): Opi Etnografiçeskogo i Mediko-Antropologiçeskogo İssledovaniya (Dissertatsiya na Stepen' doktora meditsini, İmperatorskogo Voyenno-meditsinskaya akademiya)*. Tipografiya P.P. Soykina.

Şarafutdinov, D. R., & Sadıkova, R. B. (2012). *Semeyniye i Kalendarniye Obıçai i Obryadı Tatar. Gasırlar Avazı-Eho Vekov*.

Urazayev, F. (2012). *Mehanizmi Sohreneniya Etnokul'turnoy İdentiçnosti Tatarskogo Naroda (Konets XX-Naçalo XXI vv.)*. İzdatel'stvo "YAZ".

Urazmanova, R. K. (2001). *Obryadı i Prazdniki Tatar Povol'jya i Urala (Gogovoy tsikl XIX - Naçalo XX vv.)*. *İstoriko-Etnografiçeskiy Atlas Tatarskogo Naroda*. PİK Dom Peçati.

Vorob'yev, N. İ., & Hisamutdinov, G. M. (Ed.). (1967). *Tatari Srednego Povolj'ya i Priural'ya*. Nauka.

Znamenskiy, P. (1910). *Kazanskiye Tatari*. Tipografiya İmperatorskogo Universitet

ПРАЗДНИК ДЖИЕН В ТАТАРСКОЙ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЕ

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья посвящена комплексному исследованию одного из малоизученных, но в прошлом весьма значимых народных праздников казанских татар — Джиен (Cıyn), который на протяжении многих столетий играл важную роль в культурной и социальной жизни татарских сельских общин. Несмотря на то, что в советский период праздник практически исчез из общественного обихода, его значение в рамках народного календаря, аграрного ритма и ритуального пространства не подлежит сомнению. Цель статьи — проследить историческую эволюцию Джиена, реконструировать его структуру и функции, а также выявить причины утраты и современные формы его возрождения.

Исторически Джиен праздновался в переходный период между весной и летом — после завершения посевной кампании, но до начала сенокоса и уборки урожая. Этот временной промежуток, не связанный с интенсивными полевыми работами, позволял крестьянам собираться для коллективных действий и праздничных мероприятий. По устоявшемуся порядку, каждая деревня района поочерёдно организовывала трёх-пятидневные торжества. В эти дни деревня превращалась в центр культурной и социальной активности: принимались гости из соседних населённых пунктов, проводились молодёжные игры, состязания, ярмарки и свадьбы. Таким образом, Джиен выполнял множество функций — он объединял членов сообщества, укреплял родственные и соседские связи, способствовал обмену материальными и символическими ресурсами.

Особое внимание в статье уделяется переходным ритуалам, приуроченным к Джиену. Наиболее ярким примером является обряд перевода молодой невесты из дома родителей в дом супруга. Этот обряд, сопровождаемый торжественными церемониями и общественным одобрением, превращал Джиен в контекст инициации, символической смены статуса и вхождения в новое социальное пространство. Таким образом, праздник интегрировал биографические и общественные вехи, превращая индивидуальные судьбы в коллективный опыт.

В статье показано, что с приходом советской власти структура сельской жизни подверглась коренной трансформации. Политика коллективизации, механизация сельского хозяйства, административно-культурное планирование, идеологическое давление на религиозные и «архаические» практики привели к разрушению локальных обрядов и традиций. Джиен, как форма самоуправляемого народного собрания и спонтанного культурного действия, оказался несовместим с моделью централизованного управления. Одновременно с этим происходило институциональное оформление других праздников — прежде всего Сабантуя, который был признан официальным национальным праздником и в определённой степени вытеснил Джиен, поглотив его элементы.

Тем не менее, в условиях постсоветской эпохи, начиная с 1990-х годов, происходит культурное возрождение интереса к этническому наследию. На этом фоне предпринимаются активные шаги по возрождению Джиена в новых формах. Праздник начинает рассматриваться не как пережиток прошлого, а как культурная платформа для обсуждения актуальных вопросов идентичности, преемственности и народной традиции. В Татарстане организуются тематические Джиены — молодежные, предпринимательские, диаспоральные. В программу входят театрализованные представления, спортивные соревнования, фольклорные концерты, встречи поколений. Особенно значимо то, что в этих инициативах подчёркивается не только развлекательный, но и диалогический, консолидирующий характер праздника.

Анализ архивных, этнографических и устных источников, представленный в статье, позволяет увидеть в Джиене уникальное явление татарской культуры, соединяющее в себе элементы календарной обрядности, социальной регуляции и культурной памяти. Джиен не был статичным праздником: он изменялся, адаптировался к историческим условиям, исчезал и возвращался в новых форматах. Его история иллюстрирует общие механизмы взаимодействия между традицией и модернизацией, локальным и глобальным, памятью и забвением.

Таким образом, статья не только реконструирует забытый пласт культурной традиции, но и предлагает аналитическую модель для осмысления судьбы локальных ритуалов в контексте макросоциальных изменений. Джиен предстает не просто как этнографический факт, а как свидетельство живучести народной культуры и её способности к обновлению в условиях исторических вызовов.

Ключевые слова: джиен, татарский фольклор, сабантуй и джиен, народные праздники татар, аграрные обряды, культурная память, коллективизация, традиция и модернизация

İDİL-URAL ÜZERİNE ÇARLIK RUSYA ARAŞTIRMALARI: FERDİNAND İVANOVİÇ GEBEL VE 1834 YILINDAKİ SEYAHATI

MURAT ÖZKAN*

Öz: XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında Çarlık Rusya'nın Türk coğrafyasına yönelik gerçekleştirdiği bilimsel keşif gezileri, doğa bilimlerinden stratejik ve ekonomik politikalara kadar geniş bir etki alanına sahip olmuştur. Bu geziler, Rusya'nın bilimsel politikalarının bir parçası olarak, bölgenin coğrafi yapısının haritalanması, hidrolojik dinamiklerinin anlaşılması, flora ve fauna çeşitliliğinin belgelenmesi ve doğal kaynak potansiyelinin belirlenmesine yönelik önemli veriler sağlamıştır. Bu çalışma, 1834 yılında İdil-Ural bölgesine seyahat eden Ferdinand İvanoviç Gebel'in keşif gezisini ele almakta ve onun bilimsel katkılarını incelemektedir. Gebel, yaptığı barometrik ölçümler, su analizi ve kimyasal incelemelerle bölgenin doğal yapısına dair kapsamlı veriler sunmuş; Azak, Karadeniz ve Hazar Denizi'nden topladığı su örnekleriyle karşılaştırmalı analizler gerçekleştirmiştir. Bu bilimsel araştırmalar yalnızca doğa bilimleri açısından değil, aynı zamanda Rusya'nın İdil-Ural ve çevresindeki Türk topraklarına yönelik politik ve ekonomik çıkarlarını şekillendiren bir bilgi kaynağı olarak da büyük önem taşımaktadır. Gebel'in anlatıları, bilimsel gözlemlerin ötesinde, keşif gezisi sırasında karşılaştığı lojistik zorlukları, yerel yöneticilerin ve halkın kendisine sağladığı desteği ve bölgenin ekonomik yapısını da yansıtmaktadır. Bu keşif gezileri, yalnızca bilimsel bilgi üretmekle kalmamış, Rusya'nın bölge üzerindeki nüfuzunu artırma ve doğal kaynaklarını değerlendirme çabalarının bir parçası haline gelmiştir. Çarlık Rusya'sının yürüttüğü bilimsel keşif faaliyetleri, Türk coğrafyasının doğa bilimleri açısından keşfedilmesini sağlamış, aynı zamanda bölgeye yönelik jeopolitik ve ekonomik stratejilerin belirlenmesinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Gebel'in gezisi, dönemin bilimsel yaklaşımlarının yanı sıra, Rusya'nın doğa bilimleri aracılığıyla bölgesel hâkimiyet kurma girişimlerinin önemli bir örneği olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İdil-Ural, Ferdinand İvanoviç Gebel, Çarlık Rusya, Astrahan, Keşif Gezisi, Doğa Bilimleri.

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, murtozkan@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-9526-4564.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 27.03.2025, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 23.06.2025)

Doi:10.47089/ıuad.1666519

TSARIST RUSSIA RESEARCHES ON VOLGA-URAL: FERDINAND IVANOVICH GEBEL AND HIS TRAVELS IN 1834

ABSTRACT: Tsarist Russia's scientific expeditions to the Turkish geography in the late eighteenth and early nineteenth centuries had a wide range of influences from natural sciences to strategic and economic policies. As part of Russia's scientific policies, these expeditions provided important data for mapping the geographical structure of the region, understanding its hydrological dynamics, documenting the diversity of flora and fauna, and determining its natural resource potential. This study focuses on the expedition of Ferdinand Ivanovich Gebel, who travelled to the Volga-Ural region in 1834, and examines his scientific contributions. Gebel provided comprehensive data on the natural structure of the region through barometric measurements, water analysis and chemical investigations, and carried out comparative analyses with water samples collected from the Azov, Black and Caspian Seas. These scientific researches are of great importance not only in terms of natural sciences, but also as a source of information shaping Russia's political and economic interests in the Volga-Ural region and the surrounding Turkic lands. Beyond scientific observations, Gebel's narratives also reflect the logistical difficulties he encountered during the expedition, the support he received from local administrators and the people, and the economic structure of the region. These expeditions not only produced scientific knowledge, but also became a part of Russia's efforts to increase its influence over the region and utilise its natural resources. The scientific expeditions conducted by Tsarist Russia enabled the exploration of the Turkic geography in terms of natural sciences, also played a decisive role in determining geopolitical and economic strategies for the region. Gebel's expedition should be considered as an important example of Russia's attempts to establish regional dominance through natural sciences as well as the scientific approaches of the period.

Keywords: Volga-Ural, Ferdinand Ivanovich Gebel, Tsarist Russia, Astrakhan, Expedition, Natural Sciences.

Giriş

XVIII. ve XIX. yüzyıl Çarlık Rusya'da bilimsel keşiflerin, doğa araştırmalarının ve akademik kurumların gelişiminin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Rus entelektüel çevrelerinde bilimsel merak artmış, devlet destekli araştırmaların önemi pekişmiştir. Bu süreçte özellikle doğa bilimleri, coğrafya, jeoloji, botanik ve kimya alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiş, bilim insanları geniş coğrafyalara yayılan keşif gezilerine çıkmıştır. Çarlık Rusya'nın sınırlarını genişletmesi ve yeni toprakları ekonomik, stratejik ve bilimsel açılardan değerlendirme ihtiyacı, doğa bilimlerine yönelik ilgiyi artıran temel etkenlerden biri olmuştur. Bu bağlamda, Rusya Bilimler Akademisi ve üniversiteler bilimsel araştırmaların merkezi haline gelirken, çarlığın dört bir yanına gönderilen araştırmacılar yeni keşifler yaparak ülkenin doğal kaynaklarını, biyolojik çeşitliliğini ve iklimsel koşullarını incelemişlerdir. Özellikle Türkistan, Sibirya ve Kafkasya gibi bölgeler hem bilim insanları hem de devlet adamları için büyük önem taşımış; burada yürütülen çalışmalar yalnızca bilimsel birikimi artırmakla kalmamış, aynı zamanda çarlığın sömürge politikalarına da zemin hazırlamıştır. XIX. yüzyıl Rus bilim dünyasında disiplinler arası çalışmaların ön

plana çıktığı, doğa bilimlerinin sistematik bir hale getirildiği ve coğrafi keşiflerin genişletildiği bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde, bilim insanları yalnızca laboratuvar ortamında değil, saha çalışmaları ve keşif gezileri aracılığıyla da bilgi üretmişlerdir. Özellikle kimyagerler, jeologlar ve botanikçiler, Rusya'nın doğal kaynaklarını tespit etmek ve ekonomik potansiyelini değerlendirmek amacıyla sistemli araştırmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar, Çarlık yönetiminin bilimsel bilgiyi yalnızca akademik bir çaba olarak değil, aynı zamanda ekonomik ve siyasi gücünü artırmanın bir aracı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Türkistan coğrafyası, etnografyası, tarihi ve kültürüne dair yapılan ilk kapsamlı araştırmaların temelleri Rus bilim insanı M. V. Lomonosov tarafından atılmıştır. Lomonosov, bu bölgenin geleneksel medeniyetlerini anlamaya yönelik ilk akademik girişimlerin öncüsü olmuştur. O, Türkistan'ın etnik yapısını, dilini, ekonomik düzenini ve toplumsal yapısını derinlemesine inceleyerek, bölgenin tarihsel süreçlerini bilimsel bir perspektifle ele almıştır. Aynı zamanda, Türkistan coğrafyasını daha iyi anlamak için harita çalışmalarına katkıda bulunmuş; böylece bu bölgenin bilimsel bir çerçevede analiz edilmesinin yollarını açmıştır. Lomonosov'un bu girişimleri, Çarlık Rusya'nın Türkistan üzerindeki etkisinin arttığı ve bölgenin Rusya tarafından işgali sürecinin hızlandığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Kazakistan'ın işgalinin tamamlanmasının ardından, Türkistan sadece askerî ve siyasi açıdan değil, bilimsel araştırmaların da odak noktası haline gelmiştir. Bu dönemin önemli dönüm noktalarından biri 1725 yılında kurulan St. Petersburg Bilimler Akademisi'dir. Akademi, devlet bütçesinden aldığı destekle, Türkistan gibi uzak ve bilinmeyen bölgelerdeki araştırma seferlerine başlamış ve bu alandaki bilimsel faaliyetlerin sistematik bir hale gelmesine olanak sağlamıştır. Bu ilk bilimsel araştırmalar, Türkistan'ın sosyal, kültürel ve coğrafi yapısının daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlamış; Rusya'nın Türkistan'daki egemenliğini pekiştirmek amacıyla gerçekleştirdiği askerî ve idari müdahalelerle paralel bir şekilde gelişmiştir. Lomonosov'un başlattığı bu bilimsel hareket, bölgeyi daha derinlemesine keşfetmeye yönelik uzun süreli ve disiplinler arası bir araştırma sürecinin temellerini atmıştır (Çelebi ve Saginbaevna, 2020: 190-191).

Çarlık Rusya'da özellikle XVIII. yüzyılda yapılan araştırmalar arasında Pyotr İvanoviç Rıçkov'un araştırmaları büyük ilgi uyandırmaktadır. Bu araştırmalarda Rıçkov, Orenburg bozkır bölgesinin ormanları, hidroloji ve hayvan dünyası hakkında değerli bilgiler sunmuş; bozkır bölgesinde yapay orman yetiştiriciliğinin gerekliliği hakkında görüşler dile getirmiştir. 60'tan fazla eserin yazarı olan Rıçkov, "Orenburg bölgesinin ilk coğrafyacısı, tarihçisi ve ekonomisti" olarak kabul edilmektedir. Rıçkov'un "Orenburg Topografyası" (1762) adlı klasik eseri, dünya coğrafya literatüründe karşılaştırmalı betimleme yönteminin kullanıldığı ilk ülke coğrafyası çalışmalarından biridir. "Orenburg Topografyası"nda betimlenen bölge, Rıçkov'a kadar az araştırılmış bir alandı. 1768-1774 yıllarında Bilimler Akademisi Avrupa Rusyası, Kafkasya ve Sibiry'a'daki bozkır bölgelerini

araştıran özel bilimsel ekspedisyenler düzenlemiş ve bozkırın sistematik ve planlı bir şekilde araştırılmasının temelini atmıştır. Güney Rusya bozkırlarını Dinyeper ve İdil arasında inceleyenler arasında İogann Anton Gyuldenştet ve Samuil Gotlib Gmelin yer alırken, İdil'in doğusundaki, Güney Ural ve Zauralye bozkırlarını ise Peter Simon Pallas, İvan İvanoviç Lepyokhin ve İogann Peter Falk araştırmıştır. Bu ekspedisyenlerin ana hedefi, Rusya'nın ekonomik gelişimi için gerekli olan doğal kaynakların tespit edilmesi, tanımlanması ve incelenmesiydi. Özellikle, bozkır ekosistemlerinin bitki örtüsü, iklim ve topoğrafya arasındaki ilişkilerin belirlenmesine özel bir dikkat gösterilmiştir (Çibilyev vd., 2010: 16-17).

Pallas, 1769 yılında gerçekleştirdiği bilimsel araştırma seferi kapsamında Gurjev, Ufa, Simbirsk, Orenburg, İletsk, Orsk ve Yaitsky güzergâhını takip etmiştir. Uzun soluklu bu keşif gezisi, Çarlık Rusya'nın doğal ve kültürel yapısını sistematik bir şekilde belgelemeyi amaçlayan bilimsel bir girişimin parçasıydı. Pallas, bu süreçte yalnızca Rusya'nın farklı coğrafi bölgelerine dair gözlemler yapmakla kalmamış; mineraloji, flora, fauna ve etnografya gibi alanlarda önemli veriler toplamıştır. Onun çalışmaları hem dönemin bilim dünyasına katkı sağlamış hem de Çarlık Rusya'nın politikaları açısından da stratejik bir anlam taşımıştır. Toplanan veriler doğal kaynakların tespiti ve farklı etnik toplulukların sosyo-kültürel yapılarının anlaşılması bakımından önemli bir arşiv niteliği kazanmıştır. Pallas'ın araştırmaları neticesinde, Çarlık yönetimi tarafından imparatorluğun doğal zenginliklerini ve etnografik çeşitliliğini yansıtan ayrıntılı haritalar oluşturulmuş; böylece Rusya'nın bilimsel coğrafya çalışmalarına önemli katkılar sağlanmıştır (Çelebi ve Saginbaevna, 2020: 191). Ekspedisyenlerin sonuçları 1773-1778 yıllarında Pallas'ın "Rusya Devleti'nin Farklı Eyaletlerinde Seyahatler" adlı üç ciltlik eserinde yayımlanmıştır. Lepyokhin, 1795 yılında günlüğünü yayımlamıştır. Akademisyen Falk'ın seyahat notları ise I. I. Georgi tarafından işlenmiş ve 1824 yılında yayımlanmıştır. Bu bilimsel çalışmalar, günlükler şeklinde sunulmuş olup, bozkır bölgesi hakkında bilim dünyasına yeni bilgiler kazandırmıştır. Ayrıca, bu eserler, coğrafi düşüncenin bilimsel materyalin birikiminin analiz edilmesi ve sistematize edilmesi gerekliliğinin fark edilmesine zemin hazırlamıştır (Çibilyev vd., 2010: 16-17).

Çalışmalar XIX. yüzyılda giderek hız kazanmış bu dönemde İdil-Ural bölgesinin geniş topraklarının keşfi de masaya yatırılmış; özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında Hazar Denizi ve komşu bölgelerin araştırılmasına daha detaylı başlanmıştır. 1814 yılında Akademisyen Nikolay Yakovleviç Ozeretskovskiy, yukarı İdil-Ural boyunca keşif gezileri gerçekleştirmiş; Kazan Üniversitesi Profesörü Eduard İvanoviç Eihvald ise 1826-1827 yıllarında Hazar Denizi'nde araştırmalar yapmıştır. (İvanov vd., 2020: 82).

İdil-Ural havzasının bilimsel olarak incelenmesine yönelik bir sonraki büyük keşif gezisi, Nisan-Aralık 1829 tarihleri arasında yapılmıştır. Aleksandr von Humboldt 1829 yılında Çarlık Rusya'nın himayesinde düzenlenen Ural keşif gezisine katılarak özellikle madencilik ve jeoloji alanlarında önemli araştırmalar

gerçekleştirmiştir. Yaklaşık altı ay süren bu yolculuk sırasında 18.000 kilometre mesafe katetmiş ve Çin sınırına kadar ilerlemiştir. Çar tarafından büyük bir ilgiyle karşılanan Humboldt, bu geziden elde ettiği bilimsel verileri daha sonra *Asie Centrale* (1843) adlı üç ciltlik eserinde derlemiştir; jeomanyetizma alanındaki keşiflerini paylaşmış ve bilimsel gözlemlerin sistematik hale getirilmesi için çeşitli ülkelerde manyetik gözlem istasyonları kurulmasını önermiştir. Özellikle İngilizler tarafından benimsenen bu fikir, Britanya İmparatorluğu'nun sömürgelerinde bilimsel gözlem ağlarının oluşturulmasına öncülük etmiştir. Humboldt'un bu keşif gezisi, yalnızca doğa bilimleri açısından değil, aynı zamanda coğrafi keşiflerin bilimsel yöntemlerle sistematikleştirilmesi açısından da büyük bir dönüm noktası olmuştur (Kızıroğlu, 1993: 297-298). Humboldt'un, Rusya'nın birçok bölgesini ziyaret ederek gözlemlerde bulunduğu bu gezisinde iki profesör, G. Rose ve Hristian Gotfrid Ehrenberg yanında hazır bulunmuştur. Keşif gezisinin ana hedefi Ural ve Altay Dağları olmasına rağmen, araştırmacılar İdil Nehri'nin bazı bölümlerini de göz ardı etmemişlerdir. 63 saat süren bir yolculuğun ardından İdil boyunca ilerleyen gezginler, Kazan'a ulaşmışlardır. Yolculuk sırasında bilim insanları, nehrin genişliğini belirlemek amacıyla bir sekstant kullanmış ve Kazan yakınlarında astronomik ve manyetik gözlemler gerçekleştirmişlerdir. (İvanov vd., 2020: 82-83)."

Bilim insanları yolculuk boyunca İdil Nehri'ni toplamda 10 kez geçmiştir. Humboldt'un yol arkadaşlarından G. Rose, İdil'deki Alman yerleşimlerinden duyduğu memnuniyeti şu sözlerle ifade etmiştir: "Anavatanımızdan bu kadar uzakta, yalnızca kendi dilimizde konuşmalar işittiğimizde ve geleneklerimizi yaşatan insanlarla karşılaştığımızda tarifsiz bir sevinç ve duygusallık hissettik. Bu kolonilerin sakinlerini mutlu ve kaderlerinden memnun bulmak bizim için büyük bir mutluluktur (İvanov vd., 2020: 83)." Dubovka köyüne ulaşan keşif ekibi, İdil'i bir kez daha geçerek Elton Gölü'ne varmıştır. Burada Ehrenberg, 200 böcek türü toplarken, G. Rose tuz ve su örnekleri üzerinde çalışmalar gerçekleştirmiştir. Nihayet, 30 Eylül'de Alman gezginler Astrahan'a ulaşmış ve ertesi gün Humboldt ile ekibi Hazar Denizi'ne açılmıştır. Keşifler, denizin su seviyesini ölçerek kimyasal bileşimini analiz etmişlerdir. Kıyıya indiklerinde, sahildeki kireç taşlarını inceleyerek tüccar Sapozhnikov'un topraklarındaki Çagan kolunda Hazar Denizi'nin balıkları, balıkçılık yöntemleri ve balık yemeklerinin hazırlanışı hakkında ayrıntılı gözlemler yapmışlardır (İvanov vd., 2020: 83).

Humboldt'un keşif gezisinin en önemli bilimsel başarıları, Türkistan'ın doğasına dair yaptığı gözlemler ve geniş çaplı doğa bilimleri genellemeleriyle şekillenmiştir. O, toprak koşullarının temel önemini vurgulayarak bunların insanlar, bitkiler ve hayvanlar üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Avrupa, Amerika ve Asya'nın doğal yapısını karşılaştırarak, dünyanın farklı bölgelerinde organik yaşamın düzenini ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak Humboldt, Bilimler Akademisi'ndeki raporunun sonunda Hazar Denizi'nin incelenmesiyle ilgili bazı sorunlara da değinmiştir. Şu ifadeleri kullanmıştır: "Burada yeni araştırmaların yapılması zorunludur, çünkü bazı göstergeler, Hazar Denizi'nin su seviyesinin

periyodik dalgalanmalara maruz kaldığını ortaya koymaktadır. Su seviyesindeki değişimlerin genel mi yoksa bölgesel mi, kalıcı mı yoksa döngüsel mi olduğunu tespit etmek büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, burada su seviyesinin yükselip alçaldığını göz önünde bulundurmak gerekir. Komşu Kafkasya bölgesinde volkanik faaliyetlerin, kara kütlelerinin yükselmesi ya da alçalması üzerinde etkili olup olmadığını da araştırmak gerekmektedir (İvanov vd., 2020: 84).”

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Pallas, Lepyokhin, Humboldt ve diğer doğa bilimcilerin özverili çalışmaları sayesinde, yalnızca Rusya’da değil, tüm dünyada doğa bilimlerine, yer bilimlerine ve keşif amaçlı seyahatlere olan ilgi önemli ölçüde artmıştır. Bu dönemde, yalnızca “profesyonel” bilim insanları değil, aynı zamanda temel bilimsel keşiflere katkıda bulunan koleksiyoncular ve araştırmacılar da bilim dünyasında etkili olmuşlardır. Günümüzde olduğu gibi, bu dönemde de akademik bir temel eğitime sahip bilim insanlarının yanı sıra, hayatlarının belirli bir bölümünü bilimsel araştırmalara adanmış amatör doğa bilimciler de mevcuttu. Rusya’da bu tür amatör bilim insanlarından biri, askerlik görevini Orenburg garnizonunda yerine getirirken Ural maden yataklarında flora, fauna ve mineral örnekleri toplamaya başlayan Grigoriy Siliç Karelin’di (İvanov vd., 2020: 84).

Karelin sürgün edildiği Orenburg’da geleceğin Kazan Üniversitesi Profesörü Eduard Aleksandroviç Eversman’ın rehberliğinde botanik, zooloji ve mineraloji alanlarında çalışmalarına başlamış (Pavlov, 1940: 6); bilimsel ve keşif amaçlı birçok önemli göreve katılmıştır. 1822’de arkeolog P. P. Svinin ile Orenburg hattı boyunca Sibiry sınırlarına kadar süren yolculuğunda arkeolojik gözlemler yaparken, 1823’te Albay Fedor Fedoroviç Berg’in önderliğindeki Kazak bozkırına düzenlenen keşif gezisine katılmış ve Emba Nehri’ndeki askerî harekâtlarda yer alarak topografik haritalama çalışmaları gerçekleştirmiştir. 1824’te Başkurdistan’daki dağ kristali ve dumanlı topaz yataklarını keşfetmekle görevlendirilmiş; aynı yıl I. Aleksandr’ın seyahati için Simbirsk-Orenburg-Yekaterinburg güzergâhının en uygun rotasını belirleme çalışmasını yürütmüştür. 1825’te Tümgeneral Neratov ile birlikte Sibiry’deki devlet silah fabrikalarında topçu mühimmatlarının üretim süreçlerini incelemiş ve aynı yıl Küçük Cüz topraklarına düzenlenen keşif gezisinde eski Moğol anıtlarını araştırmıştır. Doğa bilimleri, coğrafya ve etnografya alanlarında kapsamlı gözlemler yaparak zengin bir bilgi birikimi oluşturan araştırmacı, 1826’da sağlık sorunları nedeniyle görevinden ayrılmıştır. Emekliliğinde Orenburg valilerinin çeşitli görevlerini üstlenen Karelin, Orenburg bölgesine dair istatistiksel veriler toplayarak Profesör Arsenyev’e sunmuş; Başkurdistan’ı gezerek madencilik tesislerini ziyaret etmiş ve İskandinav haritacılarla çalışmıştır. 1827’de Eversman ile Bükey Orda topraklarında bir keşif gezisi düzenleyerek bölgenin ilk topografik haritasını hazırlamıştır. 1834’te Hazar Denizi’nin doğu ve güneydoğu kıyılarını inceleyen ticari ve bilimsel keşif ekibinin başına getirilmiştir. Bu görevde, Hazar Denizi’nin genel haritasını çizmiş; Kara-Boğaz-Göl Körfezi’ni ayrıntılı şekilde tanımlamış ve güçlü bir akıntının varlığını bilimsel olarak doğrulamıştır. Keşif gezileri

sırasında doğal bilimler alanında zengin koleksiyonlar oluşturmuş ve topografik haritalama çalışmaları yapmıştır (Şişkina, 2020: 24-25).

XIX. yüzyılın ortalarına yaklaştıkça İdil-Ural boyunca düzenlenen bilimsel keşif gezileri giderek daha sistematik hale gelmiş ve saha çalışması, doğa bilimleri metodolojisinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Örneğin, Kazan Üniversitesi akademisyenlerinden Profesör Eversmann, 1830'lerden itibaren bilimsel koleksiyonlarını genişletmek amacıyla İdil boyunca düzenli geziler gerçekleştirmiştir. 1835-1852 yılları arasında ise İçişleri Bakanlığı İstatistik Dairesi Başkanı Arsenyev, ülke genelinde kapsamlı araştırmalar yapmak üzere çeşitli keşif gezileri düzenlemiştir. Bu dönemde İdil-Ural bölgesinde yürütülen bilimsel çalışmalardan biri de Dorpat Üniversitesi'nde kimya ve eczacılık Profesörü olan Ferdinand İvanoviç Gebel'in keşif gezisidir. Aşağı İdil ve Hazar Denizi çevresindeki doğal yapıyı inceleyen Gebel, tuzlu göllerin ve bozkır topraklarının su kimyasal bileşimini analiz etmiş ve İdil havzasında barometrik ölçümler gerçekleştirmiştir. Bu yıllarda, İdil-Ural bölgesinde düzenlenen bilimsel keşif gezilerinin giderek daha uzmanlaşmış hale geldiği dikkat çekmektedir. Pallas, Lepyokhin ve Humboldt'un araştırmalarında görülen ansiklopedik bakış açısı zamanla yerini jeoloji, coğrafya ve biyoloji gibi daha derinlemesine araştırmalara bırakmıştır (İvanov vd., 2020: 85).

XIX. yüzyılın en tanınmış “amatör” jeologlarından biri de İskoç doğa bilimci Roderick İmpey Murchison'dur. “Saha jeolojisinde eşsiz bir usta” olarak kabul edilen Murchison, Rus doğa bilimci Meyendorf'un keşif çalışmalarına katılmak üzere Rusya'ya davet edilmiştir. Berlin'de Humboldt, Rose ve Ehrenberg'den danışmanlık aldıktan sonra, Mayıs 1840'ta meslektaşları A. Kaiserling ve I. G. Blasius ile birlikte St. Petersburg'a gelen Murchison, buradan Meyendorf'un grubuyla Rusya'nın kuzeybatı bölgelerine doğru bir keşif yolculuğuna çıkmıştır. Ancak, Murchison'un bilimsel ilgi alanları, grubun planladığı güzergâhın ötesine geçmekteydi. Maliye Bakanı Kont Kankrin'in desteğini alan İngiliz gezgin, kendi rotasını belirleyerek İdil ve Kama nehirlerinin yukarı havzalarına yönelmiş ve Nijniy Novgorod'a ulaşmıştır. Bu yolculuk, bilim insanının “Moskova Havzası'ndaki Devoniyen ve Karbonifer çökelleri ile Silüriyen çökellerinin kuzeyden güneye doğru ardışık değişimi” hakkındaki hipotezlerini doğrulamasına katkıda bulunmuştur. Ertesi yıl, Murchison Rusya'da daha geniş çaplı bir keşif gezisi düzenlemeye karar vermiştir. Keşif gezisi, İdil Nehri'ni takip ederek Kazan'a doğru bir yolculukla başlamıştır. Burada, tamamen kırmızı renkli Üst Paleozoik katmanlardan geçerken, jeolojik açıdan yeni bir oluşumla karşılaşmıştır. O dönemde tam olarak anlaşılmayan bu çökeltiler, Murchison tarafından birkaç ay sonra detaylı bir şekilde tanımlanmış ve yaygın olarak bulunduğu bölgeye ithafen “Permien Sistemi” olarak adlandırılmıştır (İvanov vd., 2020: 85; The London, Edinburgh and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science, 1841: 417-422).

Gebel'in hayatına ve 1834 yılındaki keşif gezisine değinmeden önce, özellikle Türkistan ve Kafkasya bölgelerinde Çarlık Rusya'nın faaliyetlerinin 1845

sonrasında daha sistematik bir şekilde geliştiğini vurgulamak önemlidir. Bu dönemde, Rusya'nın bilimsel araştırma çabalarına önemli katkılarda bulunan başlıca kurumlardan biri, İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği (IRGS) olmuştur. Dernek, yalnızca coğrafi keşifler yapmakla kalmamış; çarlığın geniş sınırları içinde etnografik, kültürel ve doğa bilimleri alanlarındaki araştırmaları da teşvik etmiştir. IRGS, 6 Ağustos 1845'te St. Petersburg'da, İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir yapı olarak teşkil edilmiştir (Stein ve Iarukova, 2008: 2). Kuruluş amacı, Çarlık Rusya'nın topraklarını ve ona bağlı bölgeleri kapsamlı bir şekilde incelemek, buradaki halkları etnografik, coğrafi ve istatistiki veriler ışığında analiz etmek olarak belirlenmiştir. Dernek, Fiziki Coğrafya, Matematiksel Coğrafya, İstatistik ve Etnografya olmak üzere dört temel bölüme ayrılmış olup, Çarlık Rusya'nın genişleme politikalarına bilimsel bir zemin hazırlama görevini de üstlenmiştir. Bu bağlamda IRGS, yalnızca akademik bir kuruluş olarak değil, aynı zamanda Rusya'nın bölgesel yönetim stratejilerine rehberlik eden bir araştırma merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Coğrafi keşifler, nüfus tespitleri ve etnografik çalışmalar aracılığıyla elde edilen veriler, çarlığın sınır bölgelerindeki idari ve askeri politikalarına yön vermiş; özellikle Türkistan coğrafyası başta olmak üzere, Türkistan ve Kafkasya'daki hâkimiyetini pekiştirme noktasında önemli bir bilgi kaynağı olmuştur (Çelebi ve Saginbaevna, 2020: 192). İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği, yalnızca akademik bir kuruluş değil, coğrafya ve keşif merakı taşıyan bireyleri bir araya getiren bir bilimsel merkez niteliğindeydi. Çarlık Rusya'nın genişleme politikalarına bilimsel bir temel oluşturmalarının yanı sıra, coğrafi keşifleri teşvik eden, bu alanda çalışmak isteyen entelektüeller için platform sunan bir yapı olarak da işlev görmüştür. Bu çerçevede, Pyotr Petroviç Semyonov, dönemin en önemli keşiflerinden biri olarak ön plana çıkmıştır. Coğrafyaya olan ilgisi ve keşfetme arzusu, onu IRGS çatısı altında sistemli bir araştırmacı haline getirmiştir. Gerçekleştirdiği keşif gezileri sayesinde Türkistan'ın coğrafi ve etnografik yapısına dair önemli veriler elde etmiş ve bu bilgileri yalnızca Rus bilim çevreleriyle değil, aynı zamanda Avrupa'daki akademik camia ile de paylaşmıştır. Semyonov'un özellikle Tanrı Dağları ve çevresindeki gözlemleri, Rusya'nın bölgeye dair bilimsel bilgi birikimini genişletmiş, Çarlık yönetiminin stratejik planlamalarına katkı sunan veriler üretmiştir (Berber, 2024: 559-576).

Ferdinand İvanoviç Gebel'in Hayatı

Kimyager, farmakolog ve botanikçi olarak bilim dünyasına önemli katkılar sunan Ferdinand İvanoviç Gebel, 1794 yılında Almanya'nın Weimar Büyük Dükalığı'na bağlı Nieder-Rossla'da doğmuştur ("Gebel, Karl", 1914: 300-301). Gebel, Jena Üniversitesi'nde felsefe üzerine eğitim almıştır. O dönemde üniversite, J. W. Goethe, J. G. Fichte, F. Schelling ve F. Schiller gibi önemli düşünürlerin eserleriyle anılmakta, klasik Alman felsefesi ve romantizmin merkezi konumunda bulunmaktaydı. 1801-1807 yılları arasında G. W. F.

Hegel'in ders verdiği bu kurum, Gebel'in akademik gelişimine de önemli katkılar sağlamıştır (Melua, 2019: 32).

Üniversiteden mezun olduktan sonra Jena Üniversitesi Eczacılık Okulu'nda çalışmaya başlamış ve burada eczacılık bölümünün başkanlığını üstlenmiştir. 1825-1828 yılları arasında Olağanüstü Eczacılık Profesörü olarak görev yapmıştır. 1828'de Dorpat Üniversitesi'ne geçerek burada Kimya ve Eczacılık Bölümü Başkanı olmuştur. Devrim öncesi Rusya'sının eczacılarının çoğunun eğitim gördüğü Dorpat Üniversitesi bünyesinde Rusya'daki ilk eczacılık enstitülerinden birinin kuruluşunda da önemli rol oynamıştır. Üniversitenin yeniden canlanmış sürecinde etkili olan Gebel, teorik ve deneysel kimya alanında verdiği derslerle öğrencilerine ilham kaynağı olmuştur (Melua, 2019: 32). 13 Aralık 1833'te Rusya Bilimler Akademisi'ne muhabir üye seçilmiştir (Kirikova, 2019: 18).

Dorpat Üniversitesi akademik konseyinin onayı ve üniversite küratörü Pallen'in aktif desteğiyle (Kirikova, 2019: 18), Ocak-Eylül 1834'te iki meslektaş Karl Karloviç Klaus ve A. Bergman ile birlikte Güney Rusya bozkırlarını incelemek üzere bir keşif gezisine öncülük etmiştir (Lewis, 2016: 6). Bu keşif sırasında Elton Gölü'nün İdil ve Ural nehirlerine göre göreceli yüksekliği belirlenmiş; Hazar Denizi ve Karadeniz arasındaki alan ölçümlenmiş ve Hazar bozkırındaki on bir göl ile Kırım'daki dört gölün kimyasal bileşimi incelenmiştir. Bu çalışmaları dolayısıyla "1834'te Güney Rusya Bozkırlarına Yapılan Yolculuğun Gözden Geçirilmesi" başlıklı makalesiyle Demidov Ödülü'ne layık görülmüştür (Melua, 2019: 32).

Doğa bilimlerinin yanı sıra tarım ekonomisine de ilgi duyduğundan, Rusya'nın güneyinde seyahat ederken Saratov eyaletindeki örnek Alman kolonilerini ilgiyle ziyaret etmiş ve bunları keşif raporunun bir ekinde anlatmıştır. Bu çiftliklerden edindiği izlenimler onu tarım kimyası üzerine çalışmaya sevk etmiştir. Üniversite derslerinde ve bilimsel toplantılarda bunun olanakları hakkında konuşmuş; öğrenciler ve amatör tarım uzmanları için tarım kimyası üzerine pratik bir el kitabı derlemiştir. Bu eserinde, yerel iklim koşullarını dikkate alarak kimyasal gübreler yoluyla toprak verimliliğini artırmayı ve ürün kalitesini iyileştirmeyi önermiştir. Garmala (Doğu'da geleneksel olarak kullanılan doğal bir boya) nasıl kullanılır, piroksilin (1830'larda keşfedilen güçlü bir patlayıcı madde) nasıl hazırlanır, farklı bileşimlerdeki metalik zehirlerin varlığı nasıl anlaşılır gibi farklı alanlarda da sorulara cevaplar aramıştır. Geleceğin doktorları ve eczacıları için bir dizi ders kitabı yazmıştır (Kirikova, 2019: 18-19).

1837 yılında Peganum harmala (mogil) bitkisinin tohumlarından alkaloid harmalini izole eden Gebel, aynı zamanda 1846'da nitroselüloz elde etme yöntemi üzerine çalışarak piroksilin üretimini geliştirmiştir. 1847'de St. Petersburg'da yapılan bir deneyde bu bileşiğin ateşe verilmesiyle yanma süreci gözlemlenmiştir. Ayrıca çeşitli renklerin üretim yöntemlerini araştırmış; su geçirmez kâğıt ve mürekkep üretimi konusunda da yenilikçi çalışmalara imza atmıştır. Botanik

alanında da etkili olan Gebel, birçok bitkisel taksonun isimlendirilmesini sağlamıştır. Bilim dünyasında çok yönlü bir araştırmacı olarak tanınan Gebel, kimya, farmakoloji ve botanik alanlarında yaptığı öncü çalışmalarla bilim tarihine önemli bir miras bırakmıştır. Botanikte ikili isimlendirme sisteminde, Gebel tarafından tanımlanan taksonlara onun adı kısaltma olarak eklenmiştir. Akademik çalışmalarında birçok öğrenci yetiştiren Gebel'in öğrencileri arasında Henrich Struve, Karl Schmidt gibi önemli bilim insanları yer almaktadır. Kimya ve farmakoloji alanındaki bilimsel katkıları, *Annalen der Chemie und Pharmacie*, *Neues Jahrbuch der Chemie und Physik*, *Journal für praktische Chemie*, *Büchner's Repertorium*, *Hänle's Magazin*, *Brandes Archiv* ve *Poggendorff's Annalen* gibi dönemin önde gelen akademik dergilerinde yayımlanmıştır. Ayrıca *Mineralogische Societät zu Jena* ve *Bulletin de la Société des Naturalistes à Moscou* gibi bilimsel kuruluşlarla da çalışmalarda bulunmuştur (Melua, 2019: 32-33).

Gebel'in başlıca eserleri arasında kimya, farmakoloji ve tarımla ilgili pek çok önemli çalışma bulunmaktadır. *Grundlinien der pharmaceutischen Chemie und Stöchiometrie* (Jena, 1821) adlı eseri, farmasötik kimya ve stokiyometri üzerine temel ilkeleri ele alırken, *Arzneimittel-Prüfungslehre* (Schmalkalden, 1824) farmasötik maddelerin incelenmesi ve test edilmesine yönelik bir rehber niteliğindedir. *De acido pyrotartarico* (Jena, 1825) ve *Pharmaceutische Waarenkunde* (Eisenach, 1827-1828) adlı eserleri, farmasötik kimyanın temel bileşenlerine dair ayrıntılı bilgiler içermektedir. Jeoloji ve madencilik alanında da katkılarda bulunan Gebel, *Die Lagerstätte der Diamanten im Uralgebirge* (M. von Engelhardt ile birlikte, Riga, 1830) adlı çalışmasında Ural Dağları'ndaki elmas yataklarını ele almıştır. Rusya'nın güney bozkırlarına yaptığı keşif gezilerini kaleme aldığı *Reise in die Steppen des südlichen Russlands* (Dorpat, 1837) adlı iki ciltlik eseri, bölgenin coğrafi ve tarımsal yapısını detaylandırmaktadır (Melua, 2019: 33).

Gebel'in *Handbuch der Pharmaceutischen Chemie für Vorlesungen* (Eisenach, 1840) adlı eseri, üniversitelerde okutulan farmasötik kimya dersleri için temel bir kaynak olmuştur. *Ueber den Einfluss der Chemie auf die Ermittelung der Völker der Vorzeit* (Erlangen, 1842) ise kimyanın tarih öncesi toplumların kökenlerini belirlemedeki rolünü ele almaktadır. *Die Grundlehren der Pharmacie* (1843-1847, 4 cilt) adlı çalışması eczacılığın ilk ansiklopedik genellemesi olarak kabul edilmektedir. Fiziksel ve kimyasal analizlere dayalı araştırmalar da yapan Gebel, *Das Seebad bei Pernau an der Ostsee* (Dorpat & Leipzig, 1844) adlı eserinde Baltık Denizi kıyısındaki Pernau kaplıcasını incelemiştir. *Die explodirende Baumwolle* (Dorpat, 1846) adlı çalışması, nitroselülozun (piroksilin) kimyasal özelliklerini ele alırken, *Agriculturchemie für Vorträge auf Universitäten und landwirtschaftlichen Lehranstalten* (Erlangen, 1849) eseri, üniversiteler ve tarım okulları için hazırlanmış kapsamlı bir tarım kimyası kitabıdır. Gebel'in bilim dünyasına katkıları, eczacılık, kimya, jeoloji ve tarım bilimleri gibi birçok disiplinde kalıcı izler bırakmıştır (Melua, 2019: 33).

Gebel, yaşamının son yıllarını Dorpat'ta geçirmiş ve 1851 yılında burada hayata veda etmiştir ("Gebel, Karl", 1914: 300-301). Onun anısına, Goebelia Bunge ex Boiss adlı bitki cinsi, 1872 yılında adlandırılmıştır. Gebel'in oğlu Adolf Gebel, jeolog ve mineralog olarak bilim dünyasında önemli keşiflere imza atmıştır. 1858 yılında N. V. Hanıkov liderliğindeki Horasan keşif gezisine katılmış; ardından 1868-1870 yılları arasında Beyaz Deniz kıyıları, Kola Yarımadası ve Medvezhy Adası'nı keşfetmek amacıyla bir keşif gezisini yönetmiştir. Daha sonraki yıllarda, Rusya Bilimler Akademisi Mineraloji Müzesi'nde akademik meteorit koleksiyonunda görev yaparak önemli bilimsel çalışmalara katkıda bulunmuştur (Melua, 2019: 33).

Gebel'in Keşif Gezisi

Doğa bilimlerine olan ilgisi ve özellikle kimya alanındaki merakı, Gebel'i Güney Rusya'ya bir keşif yolculuğuna çıkmaya yönlendirmişti. Saratov ve Astrahan eyaletlerinin yanı sıra, Kırım Yarımadası'nın geniş bozkırlarını inceleme fikri, uzun süredir zihninde yer eden bir düşünceydi. Ortaya çıkan uygun koşullar, bu arzusunu nihayet gerçeğe dönüştürmesine imkân tanımıştı. Bu noktada, onun tercihini sorgulayanlar elbette çıkacaktı. Zira bozkırları keşfetme fikri, ilk anda birçok insanın zihninde Asya ve Afrika'nın kumlu ve kurak çöllerini çağırıyordu. Bu düşüncenin hemen ardından gelen bir başka soru ise neden Urallara veya henüz yeterince araştırılmamış Kafkasya'ya yönelmediği olacaktı. Zira bu bölgeler, yalnızca yeni metal madenlerinin değil, altın ve hatta elmasın keşfedilebileceği yerler olarak da biliniyordu. Ancak Gebel'in araştırma hedefi, madencilik ya da ekonomik kazançtan ziyade, kimyanın ve doğa bilimlerinin sunduğu geniş perspektif içinde şekilleniyordu. Bozkır ekosisteminin mineral yapısını, bitki örtüsünü ve iklimsel etkilerini analiz etmek, onun bilimsel merakını daha fazla cezbediyordu. Kimyasal bileşimlerin toprak yapısıyla olan ilişkisini anlamak ve bozkır florasının adaptasyon mekanizmalarını incelemek, bu yolculuğu değerli kılan unsurlar arasındaydı. Kısacası, Gebel bu keşif gezisiyle, yalnızca bilinmeyene doğru bir yolculuğa çıkmıyor, aynı zamanda doğanın temel dinamiklerini ve onun kimyasal yasalarla olan etkileşimini çözümlemeye çalışıyordu (Gebel, 1835: 516).

Gebel'in yolculuğu, yalnızca coğrafi bir keşif değil, bilimsel bir bakış açısının rehberlik ettiği bir araştırmaydı. Ural Dağları, daha önce defalarca keşfedilmiş, sanat ve zanaatta kullanılan asil ve baz metallerin yanı sıra, çeşitli madenler açısından detaylı biçimde incelenmişti. Bu araştırmaların büyük kısmı, ya resmi görevler doğrultusunda çalışan uzmanlar ya da bilime duydukları derin sevgi ile bu topraklara yönelen araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmişti. Kafkasya ise, Ural Dağları kadar iyi bilinmemekle birlikte, doğa bilimciler için zengin ve verimli bir araştırma alanı sunuyordu. Ancak bölgenin mevcut toplumsal yapısı ve erişim zorlukları, gezginler için ciddi engeller teşkil ediyordu. Bugüne kadar, Kafkasya'nın gezginler için ulaşılabilir olan kesimleri büyük ölçüde incelenmiş; en yüksek zirvelerine ulaşılmış, ölçümleri yapılmış ve mineral kaynakları detaylı

analizlere tabi tutulmuştu. Bununla birlikte, doğa bilimcileri için Kafkasya'da serbest araştırma yapmak hala büyük bir meydan okumaydı. Bölgenin güvenlik koşulları ve geniş keşif gruplarıyla hareket etme zorunluluğu, bilim insanlarının yalnızca belirli yönlelere odaklanmasına neden oluyordu. Oysa bu dağ silsilesinin yapısını ve maden yataklarının konumunu tam anlamıyla kavrayabilmek için öncelikle yetkin bir coğrafyacı tarafından detaylı bir araştırmaya tabi tutulması gerekiyordu. Ancak bundan sonra, doğa bilimcileri bölgenin daha ince ayrıntılarına yönelerek, Kafkasya'nın bilimsel açıdan daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayabilecekti (Gebel, 1835: 517).

Gebel'in Kafkaslara gitmemesinin nedeni buydu. Bu iki dağ silsilesine yönelmemesinin ardında, bölgenin erişilebilirlik sorunları ve daha önce gerçekleştirilen araştırmaların kapsamı yatıyordu. Bunun yerine, yönünü Güney Rusya'nın bozkırlarına çevirmeyi tercih etti. Pallas'tan bu yana bazı bilim insanları yalnızca bozkırların belirli kısımlarını ziyaret etmiş ve bu bölgeleri daha çok botanik ve zooloji açısından ele almışlardı. Oysa bozkırlar, büyük ölçüde kimya alanına ait pek çok unsuru barındırıyor ve bunların daha yakından, daha hassas bir biçimde incelenmesi hem bilim dünyası hem de devlet için büyük bir değer taşıyordu. Bu sebeple, yalnızca yüzeysel gözlemlerle yetinmek yerine, kimyasal yapıları açısından bozkırları detaylı biçimde analiz etmeyi hedefledi. Ancak onu bu topraklara çeken yalnızca bu bilimsel merak değildi. Yukarıda bahsedilen araştırma alanıyla yakından ilişkili bir başka unsur daha vardı. Yüzyıllardır bilim insanlarının dikkatini çeken, çeşitli bilimsel tartışmalara konu olmuş ve eski bağlantıları ile daha sonra birbirlerinden ayrılmaları hakkında birçok hipoteze yol açmış olan Hazar Denizi ve Karadeniz'in suları, özellikle 1811'de Parrott ve Engelhardt tarafından yapılan düzeltmelerin ardından, jeologların yeniden ilgisini çekmişti. Bu nedenle, Gebel, bu iki deniz üzerindeki kimyasal süreçleri incelemek, suyun yapısını analiz etmek ve bu bölgedeki doğal süreçleri bilimsel olarak anlamlandırmak amacıyla güneye yönelmeyi seçti (Gebel, 1835: 517-518).

Gebel, yolculuğunun ana hedeflerini titizlikle belirlemişti. Bu keşif gezisi, doğa bilimleri açısından önemli sonuçlar doğurabilecek çeşitli incelemeleri kapsıyordu. Öncelikli olarak, Saratov ve Astrahan eyaletlerinin bozkırlarıyla Kırım bozkırlarındaki en geniş tuz göllerinin kimyasal yapısını analiz etmeyi amaçlıyordu. Bu alanların mineraloji ve jeokimya açısından barındırdığı potansiyel, bilim dünyası için büyük bir merak konusuydu. Bunun yanı sıra, kurumuş tuz göllerini ve yüzeylerini kaplayan tuz yataklarını kimyasal olarak inceleyerek, bu oluşumların doğasını ve kökenlerini daha iyi anlamak istiyordu. Ayrıca, tuz göllerinin yakınlarında ve Hazar Denizi kıyısında bulunan halofit bitkilerini merccek altına alarak, bunların bileşimlerini ve karbonik soda üretimi açısından taşıdığı potansiyeli değerlendirmeyi planlıyordu. Bu bitkilerin büyüme süreçlerinin farklı evrelerinde toplanarak incelenmesi de bu hedefin önemli bir parçasıydı. Kırım ve Taman Adası'ndaki volkanik çamurlardan çıkan gaz buharlarının analiz edilmesi de yolculuğun kritik amaçları arasında yer alıyordu.

Bu doğal oluşumların içerdikleri gazların kimyasal bileşimi, bölgenin jeotermal ve jeolojik dinamikleri hakkında önemli bilgiler sağlayabilirdi. Bir diğer önemli hedef ise, Hazar, Azak ve Karadeniz'in sularını karşılaştırmalı olarak ayrıştırarak, bu denizlerin kimyasal yapılarını anlamaktı. Özellikle bu su kütlelerinin farklı mineraller ve tuzluluk oranları açısından gösterdiği değişimler, geçmiş jeolojik süreçlerin izlerini taşıyor olabilirdi. Yolculuğun en önemli noktalarında barometrik ölçümler yaparak, İdil ve Hazar Denizi seviyeleriyle karşılaştırmalı veriler elde etmek de bilimsel açıdan büyük önem taşıyordu. Bu veriler, bölgedeki topografik farklılıkların yanı sıra, iklimsel ve jeomorfolojik değişimlerin izlenmesine de katkı sağlayabilirdi. Bozkırlardan geçerken yapılacak homometrik tespitler de bölgenin yüksekliği ve arazi yapısı hakkında detaylı bilgiler sunacaktı. Son olarak, şartların ve zamanın elverdiği ölçüde, bitki ve hayvanlar aleminin en nadir ve en önemli örneklerinden oluşan bir koleksiyon oluşturmak da yolculuğun bilimsel hedefleri arasında yer alıyordu. Bu biyolojik örnekler, bölgenin ekosistemine dair daha kapsamlı çalışmaların temelini oluşturabilirdi (Gebel, 1835: 519).

Gebel, Şubat ayında Saratov'a vararak baharın başlangıcına kadar burada kalmayı, bu sürede bozkırlarda yapacağı yolculuk için gerekli hazırlıkları tamamlamayı planlıyordu. İlkbaharda Kamışın'den İdil'i geçerek Elton Gölü'ne ulaşacak, ardından bozkırlar boyunca ilerleyerek Kamış-Samara Gölü'ndeki Uzen'den geçip İnder Kalesi yakınlarında Ural Nehri'ne ulaşacaktı. Buradan İnder Dağları'na giderek bölgenin jeolojik yapısını ve tuz göllerini incelemeyi, sonrasında Ural'dan Guryev'e inerek Hazar Denizi'nden su örnekleri almayı ve zooloji çalışmaları için gerekli materyalleri toplamayı amaçlıyordu. Guryev'den Astrahan'a kadar Hazar Denizi kıyısı boyunca ilerleyerek yol üzerindeki tuz göllerini ve tuz bitkilerini inceleyecekti. Astrahan'da çeşitli ekonomik faaliyetlere dair istatistikler toplayarak bozkırlara yapacağı ikinci bir keşif gezisinin hazırlıklarını yapmayı planlıyordu. Bu ikinci yolculuk Arsangar, Çapaçi ve Bogdo üzerinden Sarepta'ya kadar sürecekti. Sarepta yakınlarındaki mineral kaynağının suyunu ayırttırdıktan sonra Novoçerkassk, Taganrog ve Nogay bozkırları üzerinden Don Nehri'ni geçerek Kırım'a inecekti. Burada bozkırları ve tuz göllerini keşfettikten sonra Kerç'ten Vospor üzerinden Taman'a giderek petrol yataklarını ve volkanik çamur buharlarını incelemeyi ve ardından Kırım'a dönerek Odessa üzerinden Dorpat'a ulaşmayı hedefliyordu. Yaklaşık 10.000 verst sürecek bu yolculuğun yedi ay içinde tamamlanması planlanmıştı. Üniversitedeki görevleri nedeniyle süreci olabildiğince kısaltması gerekiyordu (Gebel, 1835: 520-521).

Yerel üniversite konseyi, Gebel'in bilimsel seyahat planını oybirliğiyle onaylamış; Baron Pallen'in desteğiyle Halk Eğitim Bakanı'na sunulan proje, Çarın 17 Ekim tarihli yönetmeliği doğrultusunda kabul edilmiştir. Böylece Gebel, 15 Şubat-15 Eylül 1834 tarihleri arasında doğa tarihi alanında araştırma yapmak üzere izinli sayılmış ve maaşına ek olarak 4.000 ruble destek almıştır. Gebel'e eşlik edecek kişilerden biri Kazan'da eczacılık yapmış ve Dorpat Üniversitesi'nde

kimya eğitimi almış olan Karl Klaus, diğeri ise bir yıldır laboratuvarında çalışan Aleksandr Bergmann'dı. Petersburg, Moskova ve Saratov'da yapılması gereken hazırlıklar tamamlandı. İçişleri Bakanı D. N. Bludov, Gebel'in ziyaret edeceği vilayetlerin yetkililerine hitaben referans mektupları hazırladı. 21 Ocak 1834'te, akşam saat 2'de, iki refakatçi ve bir hizmetçiyle birlikte Dorpat'tan yola çıkıldı (Gebel, 1835: 521-522).

13 Şubat'ta Moskova'dan Saratov'a doğru yola çıkan Gebel, buzlar çözüldüğü için Tula yerine Vladimir, Arzamas, Murom ve Penza üzerinden ilerlemek zorunda kalmıştır. 26 Şubat'ta, zorlu bir yolculuğun ardından Saratov'a ulaşmışlardır. 15 Nisan'a kadar Saratov'da kalan Gebel, burada bozkır yolculuğu için hazırlıklar yapmıştır. Araçlar, erzak ve malzemelerin temini yanında tuz çözeltileri, tarım toprakları, bozkır toprağı örnekleri toplamıştır. Ayrıca Alman ve Rus kolonileri, çiftçilik ve Elton Gölü hakkında topografik ve istatistiksel bilgiler derlemiştir (Gebel, 1835: 522-523).

8 Nisan'ı 9 Nisan'a bağlayan gece, Gebel'in karşılaştığı bozkırlarda yaygın olan yıkıcı kar fırtınalarından biri patlak vermiştir. Bu fırtına, onun yola çıkma planlarını engelleyen yeni bir engel oluşturmıştır. Geçmişte, 1833 yılında Saratov eyaletinde, benzer kötü hava koşulları nedeniyle yaklaşık 1700 büyükbaş hayvanın telef olduğu ve 50 kadar insanın hayatını kaybettiği bir felaket yaşanmıştı. Gebel, bu yılın Mart ayında yine benzer bir fırtınaya tanık olmuş ve fırtınaya eşlik eden koşullar hakkında gözlem yapma fırsatı bulmuştur. Bozkır fırtınalarının oluşumu ve etkilerinin çoğu kişi tarafından tam olarak bilinmediğini fark etmişti. Bunun üzerine Ural bozkırında yaşanan fırtınaların coğrafya sakinlerine yaşattığı sıkıntıları detaylı bir şekilde betimlemişti (Gebel, 1835: 524).

9 Nisan'da bozkırdaki şiddetli fırtına ve her tarafı kaplayan kar karşısında Gebel şunları ifade etmiştir.

“Saratov'un doğu tarafı, Ural Nehri boyunca Asya'ya doğru birkaç bin verst boyunca uzanan bozkıra bitişikti. Eyaletin kuzeybatı ve güney tarafları ise hala çok az ekili ve nüfuslu olup, bu alanlar özellikle Ekaterinoslav ve Don bozkırlarının güneybatıda, Astrahan bozkırlarının ise Kafkasya ve Hazar Denizi'ne uzandığı güney ve güneydoğuda açık bir ova olarak kabul edilebilirdi. Bu uçsuz bucaksız düzlüklerde fırtına hiçbir dirençle karşılaşmazdı. Durdurulamaz bir hızla çöller boyunca eser, her şeyi sürükler, kendisine direnen nesneleri yok eder ve ezerdi. Fırtınanın şiddeti, insanı bitkin düşürür ve nefes almak neredeyse imkânsız hale gelirdi. Ayaklar zor durur, sokakta rüzgâra karşı yürümek ise imkânsız olurdu. Rüzgâr, en kalın giysilerden içeri girerek üşütür, insanı aşırı yorarak ter içinde bırakırdı. Bu kötü hava, özellikle kürk avcıları için ölümcül olabilirdi. Geceleyin, bir evden diğerine yol bulmak çoğu zaman imkânsız hale gelirdi. Fırtına çıktığında, misafirlerin o ortamda kalmak dışında bir seçeneği yoktu, aksi takdirde şehirde ölüme terk edilme riskiyle karşı karşıya kalırlardı. Kasırga ve tipi, ateş yakılmasına izin vermez ve fırtınanın gücü insanları ve hayvanları alt ederdi. Bu tür hava koşulları, özellikle bozkır sakinlerinin sürüleri için yıkıcıydı. Kar kütleleri, sadece büyümeyi durdurmakla kalmaz, aynı zamanda otlaklardaki sürüleri büyük ölçüde yok ederdi. Sadece

fırtınanın başlangıcında hayvanlarını güvenli yerlere saklamayı başaran köylüler, şanslıydı. Koyunlar, genellikle yığınlar halinde toplanır, kar onları örter ve donmalarına yol açardı. Boynuzlu sığırlar ise yorgunluktan, soğuktan ve yem eksikliğinden, fırtınanın yönüne doğru dağılırlar, çoğu zaman kendilerini yaralar, uçurumlara düşer, ya da karda boğulurlardı. Karlar eridiğinde, yüzlerce sığır, evlerinden uzakta, kısmen donmuş, kısmen açlıktan ölmüş, kısmen de çukurlarda boğulmuş halde bulunurdu. Atlar ise sığırlar gibi rüzgârın yönünü takip etmezdi. Ağızlarını kaldırıp, açtıktan sonra rüzgâra karşı koşarlardı. Bu nedenle sahipleri, atlarını evlerinden birkaç yüz verst uzakta bulmak zorunda kalırlardı. Birçoğunun kaybolduğunu ise anlatmaya gerek yoktu (Gebel, 1835: 524-526).”

Gebel, Saratov’dan 15 Nisan’da ayrıldığı için, o tarihe kadar devam eden fırtınanın yol açtığı hasarı öğrenme şansı bulamamıştı. Kamışın’e ulaşmış ve oradan İdil Nehri’ni geçerek bozkıra, Elton Gölü’ne doğru yola koyulmuştur. Kamışın’de, Bay Klaus’u İdil ile Elton Gölü arasındaki alanın ölçümü için bırakmıştır. Nisan’ın 25’inden itibaren Elton Gölü’nde kalmaya başlamış ve burada, göl ve çevresindeki araştırmalarını tamamlamıştır. Buradaki çalışmaları bittikten sonra Elton Gölü’nden ayrılarak Kamış-Samarskoye Gölü’ndeki Glinyanoye’ye gitmeyi planlamıştır. Yolda atlar için gerekli olan yem tedarikinde sıkıntılar yaşamasına rağmen Kazak hanına doğru ilerlemişlerdir (Gebel, 1835: 529-530).

Elton Gölü’nden doğuya doğru kırk verstlik bir mesafede, hanın bölgesi başlıyordu ve ulaklarının onu bu bölgenin sınırında karşılaması Gebel’i oldukça şaşırtmıştı. Buraya gönderilenler arasında hanın ustabaşı ve yaveri, teğmeni, bazı Kazaklar ve Gebel’i karşılamak için gönderilen yirmi at vardı. Ayrıca Gebel’e hediye olarak besili bir koyun da getirilmişti. Atlar, kısa sürede koşulmuş ve koşuma alışık olmayan hayvanlar, at sırtındaki Kazakların kırbaçlarıyla çılgınca koşmuşlardı. Arabalar, çiçek açmış lalelerle kaplı bozkır boyunca ilerlerken, akşam saat 9’da hanın sarayına varmışlardı. Gebel’e göre; hanın sarayı, zevkle inşa edilmiş, ahşap bir saray gibiydi. Işıl ışıl aydınlatılmış olan sarayın kapısında, hizmetçiler Gebel’i karşılamak için bekliyordu. Hanın damadı, Gebel’i karşılayıp, Avrupai tarzda döşenmiş odalarına götürmüştü; misafirlere çay, kımız ve ayran ikram edilmişti. Ardından, şekerle kaynatılmış meyveler ve Asya kıtasına özgü pırlav ve at etiyle zenginleştirilmiş Avrupa tarzı akşam yemeği sunulmuştu (Gebel, 1835: 530).

Ertesi sabah han, Gebel’i zemini İran halılarıyla kaplı toplantı salonunun kapısında dostça elini sıkarak karşılamıştır. Gebel, hanın yanında olan bir kanepeye oturmuştur. Gebel’in bu kısımda hana dair gözlemleri şöyledir:

“Han Jangir (Cihangir), yaklaşık 30 yaşlarında, sağlam yapılı, orta boylu, Moğol fizyonomisinin baskın özelliklerine sahip biriydi. Teni soluk sarımsı, gözleri gri ve dost canlısıydı, teni ve elleri yumuşak ve beyazdı. Çenesi, kaşları ve bıyığı seyrek ve açık kahverengiydi. Rusçayı istekle ve akıcı bir şekilde konuşuyordu. Giysileri, gümüş püsküllerle zengin bir şekilde işlenmiş mor kadife bir kaftan, aynı renkli pantolon, zengin altın işlemeli kadife bir kaşkorse ve altın işlemeli, samur kenarlı sivri kadife bir şapkadan oluşuyordu. Ametist taşlarıyla süslü bir

kemer kuşanmıştı ve kemerde bir Çerkes hançeri ile eğri bir kılıç asılıydı. Kazaklar genellikle at derisinden, dışı yün, kol ve sırt dikişlerinde at yelesi olan kaftanlar giyerler. Ayrıca bazen içi yün, bazen dışı at derisinden sivri şapkalar takarlarmış (Gebel, 1835: 531-532).”

Cihangir tarafından Gebel’e verilen bir rapora göre, bu bozkırdaki Kazak konar-göçerlerinin sayısı kadın ve erkek toplam 109.300’dür. 16.550 çadır veya yurt halinde bir yerden bir yere hareket ederler ve 99.300 deve, 165.000 sığır, 827.500 kurduk (Kazak koyunu) ve 496.500 atları vardır. Hayvan sayısı eskiden 3 milyon iken, sığır ölümleri nedeniyle bu sayı düşmüş, fakat 1834 yılı itibarıyla yeniden büyük ölçüde artmıştır. Bu Kazak topluluğu her yıl çok sayıda koyun satmakta olup, Gebel’in ziyaret tarihinde de 100.000 kadar koyun satışı gerçekleştirmiştir. Üç yaşındaki bir koyunun fiyatı 12 ruble, bir yaşındaki bir koyunun fiyatı ise 6 rubledir. Atların tanesi 50 ila 200 ruble arasında satılmaktadır. Kazaklar, develerini en çok çadır ve yurtlarını taşımak için kullandıkları için, deveyi bir ticaret emtiası olarak görmezler. Satmak durumunda kaldıklarında ise değeri 50 ila 200 ruble arasında değişmektedir (Gebel, 1835: 531-532).

Gebel, Cihangir Han ile görüşmesini aktardıktan sonra bölge hakkında da bazı değerlendirmeler yapmıştır. Gebel’in bölgeye dair anlatıları şöyledir:

“Kazak bölgesinin ortasında Narinkum Dağları Hazar Denizi’nin kuzey kıyısına kadar uzanır. Bu kum tepeleri, 1.5 ile 5 sajen¹ yüksekliğe kadar dalga şeklinde sarı kum yığınlarıdır. Sadece üst kısımlarındaki kum gevşek olup, insan içine birkaç santim batabilir. İç kısımları ise daha güçlü ve yoğundur; öyle ki bozkırda sıkça meydana gelen fırtınalar ve kasırgalar bile şekillerini fazla değiştirmez, hatta hiç değiştirmez. Aralarındaki çöküntüler ve küçük vadilerde, kökleri tüm kütleyi birbirine bağlayan ince otlar büyür. En iyi su burada her yerde bulunur, ancak kumu sadece bir veya birkaç metre derinliğinde kazmak gerekir. Bu yüzden, Narinkum Kazaklar için son derece önemlidir. Bu kumluklar, sürülerinin soğuğa ve fırtınalara karşı korunduğu, ayrıca mükemmel yem buldukları kışlama alanları olarak kullanılır. Yazın, Narinkum otları ozenle korurlar çünkü kışın yağın sığ kar, sığırların yem bulmasını engellemez. Bozkır ve Narinkum, sadece birkaç santim derinliğinde karla kaplıdır. Birçok yer, geçen kış olduğu gibi karla kaplı değildir. Bazı yerlerde, rüzgârla taşınan karın derinliği çoğunlukla bir arşın kadardır. İlkbaharda ise Kazaklar, kendilerine ayrılan tüm alana yayılırlar.”

Gebel, burada kaldığı süreyi çevreyi keşfederek, tuz göllerini, Narinkum’u ve diğer doğal alanları araştırarak geçirmiştir. 26 Nisan’da ise tekrar yola çıkmıştır (Gebel, 1835: 532-533).

Ustabaşı, hanın teğmeni, kısmen silahlı, kısmen at yakalamak için koşum takımlarıyla donatılmış birçok Kazak, han tarafından Gebel’e, bozkır boyunca bir karakolun bulunduğu Kamış-Samar Gölü’ndeki Glinyanoye’ye kadar eşlik etmeleri için görevlendirilmişlerdir. Her 16-20 verstte bir, yolun çevresinde

¹ 1 Sajen, 2.13 metredir

sürüler halinde otlayan atlar arasından yakalananlar eskileriyle değiştirilerek yollarına devam etmişlerdir. Koşum takımına alışkın olmayan bu hayvanlar, ilk başta zapt edilemez gibi görünmüşler; yere düşüp zıplayarak ve tekmeleyerek kendilerini kurtarmaya çalışmışlardır. Ancak kısa sürede, üzerlerine oturanların becerisi ve yanlarındaki Kazakların kamçıları sayesinde zapt edilmişlerdir. Gebel ve heyet büyük zorluklarla bozkırdaki Kamış-Samar Gölü yakınlarındaki Glinyanoye ileri karakoluna ulaşmışlardır. Burada, Kazaklardan ayrılmışlardır. Gebel'e göre hem Cihangir Han'ın hem de ona eşlik eden Kazakların ve konakladığı Kazak obalarındaki insanların misafirperverliği gerçekten harikaydı. Eğer onların yardımı olmasaydı, yolculuklarına devam edemezlerdi. Gebel, Nisan ayının 29 ve 30'unu Kamış-Samar Gölü çevresini, yakındaki tuz göllerini keşfederek ve doğa tarihi ile ilgili nesneler toplayarak geçirmiştir. Ardından yolculuğuna, Ural Nehri'ndeki Kalmıkov'a doğru devam etmiştir ve oradan da 3 Mayıs gecesi varacağı İnder Dağları'ndaki kaleye yönelmiştir (Gebel, 1835: 533).

Askerî Vali'nin lütfuyla, Glinyanoye'den Ural Nehri'ne kadar tüm bozkır boyunca Gebel için atlar tedarik edilmiştir. Bu sayede, bu kısmı gündüz ve gece durmadan, hızlı bir şekilde geçmişlerdir. Burada, bozkır toprağının kendisi dışında ilgisini çekecek başka bir şey bulunmuyordu. 4 Mayıs'ta, iki arkadaşını, sekiz kişilik bir heyet refakatinde, Ural'ın diğer tarafında yer alan İnder Tuz Gölü'ne, barometrik nivelman yoluyla bu gölün yüksekliğini Ural Nehri'nin yüksekliğiyle kıyaslamak üzere göndermiştir. Daha sonra, dört kişi eşliğinde, kendisi de bu bölgeye gitmiştir. 6 Mayıs İnder Dağları'nda yaptıkları bu olağanüstü araştırma sona ermiş ve o zamana kadar topladıkları doğal ürünleri paketleyip göndermek için tekrar Ural'daki kaleye dönmüşlerdir. Üçü Dorpat Üniversitesi'ne, birisi de St. Petersburg'daki Botanik Bahçesi'ne olmak üzere dört kutu gönderilmiştir. Bu kutulardan biri, Dorpat'taki kimyasal araştırmalar için tasarlanmış kimyasal ve jeognostik nesneler içeriyordu. Petersburg Botanik Bahçesi'ne gönderilen kutu gibi bir diğer kutuda, *Rhinopetalum Karelini*, *Megacarpaea liciniata*, *Hesperis tatarica*, *Leontice vesicaria* vb. bitkilerin taze kökleri bulunuyordu ve bu kökler, Devlet Müşaviri Ledebourg'un teminatına göre mükemmel bir şekilde teslim alınmıştı. Üçüncü kutuda ise, *Scarites bucida*, *Akis leucographa*, *sulcata* ve *pubescens*; *Dorcadion morio*, *Cymindis cruciata*, *Pimelia cephalotes* ve *subglobosa*, *Calosoma Karelini*, *Throx morticini* gibi yol kenarında yakalanan birkaç böcek türü ile birlikte, *Arctomys Baibak* ve *citillus* derisi bulunuyordu (Gebel, 1835: 534).

Sıvı kimyasal nesnelerin yanı sıra, *Agama aurita*, *caudivolvula* ve *helioscopia*, *Lacerta variabilis*, *Coluber Dione* gibi alkol içinde saklanan birçok amfibi, posta yolu ile gönderilemeyecekti. Bu nedenle, Gebel, ne kadar zor olursa olsun, bu amfibileri yanında taşımak zorunda kalmıştı. Ural Nehri'nde balık avı sırasında, havyar ve balık tutkalının nasıl hazırlandığını gözlemledikten sonra, heyet 9 Mayıs akşamı Guryev'e doğru yolculuğuna devam etmiştir. Gebel, 10-12 Mayıs arasında Hazar Denizi'nde bulunmuş; kimyasal araştırmalar için su örnekleri almayı tercih etmiştir. Su örnekleri alma işlemini Astrahan'da değil de burada

yapmayı tercih etmişti, çünkü burada yalnızca küçük Ural Nehri denize dökülürken, Astrahan'da geniş İdil Nehri sularının Hazar Denizi'ne akışını gözlemlemişti. Dolayısıyla, istediği kadar temiz suyu elde etmesinin mümkün olmayacağını fark etmişti; bunu daha sonra Hazar Denizi kıyısındaki ve Astrahan'dan deniz fenerine yaptığı yolculukta gerçekleştirdiği deneylerle doğrulamıştı. 13 Mayıs'ta, Guryev civarını ziyaret etmiş ve topladığı çeşitli eşyaları bir kutuya koyup postaneye vererek 14 Mayıs'ta tekrar yola çıkmıştır. Guryev'de geçirdiği birkaç gün boyunca, Ural ile Hazar Denizi arasındaki kanalın suyla dolmuş olduğunu ve diğer tarafa ancak Saraycık'ın yukarisından gemiyle geçilebileceğini öğrenmişti. Bu nedenle, Saraycık'a gitmek zorunda kalmıştı (Gebel, 1835: 535).

Mayıs ayının 15'inde, Ural Nehri'ndeki Antik Saraycık'ı ziyaret ettikten ve hala bozulmamış birkaç antik mezarın açılmasını istedikten sonra Gebel, yolunu Hazar Denizi'nin kuzey kıyısına, bozkır boyunca Astrahan'a çevirmiştir. Yeryüzünün 2 ila 4 fit altında büyük tuz katmanları içeren birçok kurumuş tuz gölünün incelenmesi, bozkır bitkilerinin toplanması ve onlardan soda elde etmek için farklı tuz köklerinin toplanması gibi çalışmalar, Gebel ve arkadaşlarına çokça iş sunmuştu. Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarında yapılan yolculuk ise, bir dizi zorlukla dolu olmuştur. Çünkü soluyan ve ter içinde kalan atlar arabalarını taşımakta zorlanmıştı. Birçok yerde, yüksekliği 2, hatta 4 sajene ulaşan kum tepeleri oluşmuştur. Sayısız sivrisinek sürüsü hem insanlara hem de atlara acımasızca saldırarak yolculuğu daha da zorlaştırmıştır. Ayrıca, kamışlarla kaplı deniz koylarından, balıkların ve fırtınanın kıyıya attığı deniz hayvanlarının çürümeye başlamasıyla kötü kokular yükselmeye başlamıştır. O dönemde, yüksek su seviyesi nedeniyle bu bölgelerden geçmek zorunda kalmışlardır. Kavurucu sıcaklık ve tatlı suyun yetersizliği, yolculuğu iyice eziyetli hale getirmiştir. 20 Mayıs akşamı, Aktöbe'den çok uzak olmayan Koçetayevka Tatar köyüne ulaşan Gebel ekibini burada bırakarak bir tekne kiralamış ve 21 Mayıs'ta Krasnoyar'a hareket etmiştir. Oradan, başka bir tekneyle Astrahan'a, 22 Mayıs gecesi varmıştır (Gebel, 1835: 536).

Astrahan'da 30 Mayıs'a kadar kalmış ve burada geçirdiği süreyi ticaret, balıkçılık, İran tıbbı, şarap yapımı gibi çeşitli konularda istatistiksel ve diğer bilgileri toplamak için kullanmıştır. Gebel buradaki faaliyetlerinden şöyle bahseder:

“28 Mayıs'ta kimyasal araştırmalar yapmak ve su örnekleri almak amacıyla İdil'den aşağı Hazar Denizindeki fenere gittim. Bu suyun İdil suyundan çok az farklı olduğunu gördüm. Aynı zamanda Astrahan'daki barometrenin Hazar Denizi seviyesinden yüksekliğini de tespit ettim. Yetenekli Astrahanlı eczacı Osset, yolculuğumun devamı boyunca belirli saatlerde günlük gözlemler yapmaya gönüllü oldu. Böylece aynı zamanda yapmayı düşündüğüm gözlemler sayesinde sadece bozkırlardan geçerek önümde uzanan yolun deniz yüzeyinden yüksekliğini belirlemeyi değil, aynı zamanda İdil'den Don'a ve bu nehir boyunca Azak Denizi'ne ve oradan da Karadeniz'e uzanan gözlemler sayesinde daha da nivelman yapmayı sağlamış oldum. Tek kelimeyle Karadeniz ile Hazar Denizi

arasındaki tüm alanın yükseklik ölçümüydü bu. Bu ölçüm söz konusu büyük mesafeler nedeniyle, eşit mesafelerdeki ölçüm kadar doğru olamaz. Ancak bir dizi doğru gözlem daha çok doğru sonuca yol açabilir. Üçü Parrott'un eserinde anlatılanla aynı yapıda, dördüncüsü ise yükseltici bir barometre olan dört mükemmel barometreye sahip olduğumdan, bunlardan birini bu gözlemleri yapması için kimyager Bay Osset'e bıraktım ve diğerleriyle karşılaştırdım (Gebel, 1835: 537)."

29 Mayıs gecesi yarısı geçtikten sonra Astrahan'a dönmüş; İran'da inşa edilen ve mürettebatının tamamı İranlılardan oluşan bir geminin demirlediği, İdil Nehri'nin ağzındaki bir bölgeyi ziyaret etmiştir (Gebel, 1835: 537).

Astrahan'da kalan Klaus, bundan sonraki yolculuk için gerekli tüm hazırlıkları yapmıştır. Hazar Denizi kıyıları boyunca yapılan yolculuk sırasında toplananlarla birlikte iki kutuyu postaneye göndermiş ve ardından Krasnoyarsk'a geri dönmek üzere yola çıkmıştır. Bu kısımda Gebel, Klaus'u, askerî vali tarafından verilen emir doğrultusunda, bozkırlarda yeni bir yolculuk için gerekli olan at ve insan sayısını ayarlaması için tekrar görevlendirmiştir. Kendisi ise tekneyle Kığaç yakınlarındaki tuz göllerine gitmiştir. İdil her yeri suyla kapladığından kayıkla adaların, ağaçların üzerinden ve dalların arasından geçmek zorunda kalmıştır. Yolculuğu kısa olsa da sık sık büyük tehlikelere maruz kalmıştır. 2 Haziran akşamı tekrar Krasnoyarsk'a dönmüş ve 3 Haziran sabahı yol arkadaşlarıyla birlikte bozkırlara doğru yeni yolculuğuna başlamak üzere arabalarının bulunduğu Tatar köyü Koçetayevka'ya gitmiştir. Krasnoyarsk hâkiminin çabaları sayesinde bozkırda seyahat etmek için Kondurov Tatarlarını kiralamayı başarmıştır. Dört tam silahlı Kazak'tan oluşan konvoy temin edilince Gebel 4 Haziran akşamı yola koyulmuştur. Yolun kumlu olması nedeniyle yalnızca 10 verst yol kat edebilmişlerdir. Şafak vakti Arsargar yönünde yolculuklarına devam etmişlerdir (Gebel, 1835: 538).

Koçetayevka Tatar köyü reisinin emri üzerine, Kondurov Tatarlarının obalarından, geçiş esnasında yeni atlar temin etmişlerdir. Ancak her at değişimi sırasında, daha önce bahsedilen ve koşumlarına alışılmayan bu hayvanlarla ilgili zorluklar tekrar ortaya çıkmıştı. 6 Haziran sabahında, bozkırın ortasında durulmuş ve arabacılar, yeni atlar koşulmazsa yolculuğun devam edemeyeceğini bildirmiştir. Hayvanlar yorgun düşmüş, uzun bir yolculuktan sonra dinlenme arası verilmiş, ancak en yakın obaya ulaşmak adına yeniden yolculuğa devam edilmesine karar verilmiştir. Kısa bir süre sonra yakınlarda bir obanın olduğu görülmüş; büyük öküz, at, deve ve koyun sürülerinin otladığı yerler fark edilmiştir. Ancak Tatarlar, obalarında at bulunmadığını, burada yaşayanların Türkmenler olduğunu belirtmişlerdi. Bu kısımda Gebel yaşananları şöyle anlatır:

"Hemen bir tercümanla birlikte iki kişi gönderdim, at istemelerini emrettim ve kısa bir süre sonra habercilerim birkaç Türkmen eşliğinde geri döndü. İçlerinden gri sakallı, yüksek bir Türkmen şapkası takan ve Buhara kaftanı giyen yaşlı bir adam arabaya geldi. Bana elini uzattı ve ne istediğimi sordu. Tercüman aracılığıyla ona kamu hizmetinde olduğumu Arsargar'a gitmem gerektiğini

söyledim ve bana birkaç at vermesini rica ettim. Çünkü gördüğü gibi benimkiler çok yorgundu. Birkaç dakika düşündükten sonra yaşlı adam bana şu cevabı verdi: ‘Tanrı’nın uzun ömür verdiği Büyük Hükümdar tarafından gönderildiğinize göre atları alacaksınız. O olmasaydı alamazdınız! Ancak birkaç obadan geçmeniz gerekecek. Bu nedenle sizinle birlikte bir haberci göndereceğim böylece size orada da at verecekler!’ Yanında at sırtında duran hizmetkârlarından bazılarına işaret etti ve bir dakika içinde otlayan at sürülerinin olduğu yere gittiler ve her zaman yanlarında bulundurdıkları koşum takımlarıyla birlikte en iyi atlardan dördünü yakaladılar (Gebel, 1835: 538-541).”

Yeni atlara kavuşan Gebel sonrasında ziyaret ettiği bir Türkmen beyinin obasında yaşananlar hakkında da bilgiler aktarır:

“Şanslı bir yıldız beni göçebe Türkmenlerin şefinin obasına götürdü. Bu kişiler daha önce Hazar Denizi’nin doğu kıyısının haydut halkından olup, 22 yıl önce Kutsal İmparator Aleksandr’ın izniyle buraya yerleşmişler ve şimdi mutlu ve huzurlu bir hayat yaşıyorlar. Daha sonra yaşlı adam bana hediye olarak bir koyun verdi ve bana birkaç şey sorduktan sonra yola devam ettik. Diğer Türkmen obalarında yolculuğun devamı için gerekli olan her şeyi gecikmeden aldık ve 7 Haziran’da tekrar Kazak obasına vardık. Ben oradan at istemelerini emrettim. Ama burada bize her türlü zorluğu çıkardılar ve hile yaptılar. Yine de yanımda sihirli bir etki yaratan güzel bir tılsım vardı. Kadife bir kın içinde altın ve gümüş işlemeli güzel bir Çerkes hançeriydi bu. Bunu Kazak hanı yanından ayrılırken bana vermişti. Hançer üzerinde yazılı olan kendi ismine özellikle dikkatimi çekerek, bunun gelecekte Kazaklar arasında çok işime yarayacağını bildirmişti. Böylece seyahatimin bu kısmında bile daha önceden beni harika bir misafirperverlikle karşılayan bu nazik adama yine borçlandım. Hançerimi çıkardım hanın adını gösterdim -oba sakinlerinin çoğu okuyabiliyordu- ve tercümana Cihangir Han’ın benim arkadaşım olduğunu ve bu hançeri ondan hediye olarak aldığımı söylemesini söyledim. Hançer adeta büyüleyici bir etki yarattı. Beceriksizce özür dileyerek ve hanın sadık hizmetkârları olduklarını, ne istersem yapmaya hazır bulunduklarını söyleyerek, daha önce vermeyi reddettikleri atları yakalayıp koşumladılar. Tüm yol arkadaşlarım için büyük kaplarda kımız ve ayran getirdiler hatta bana hediye olarak bir koyun daha verdiler. Pek çok genç Kazak ve obanın reisi at sırtında beni uğurladı. Bu sırada Kazaklar at binme becerilerini ve çevikliklerini sergilediler. Gece bastırana kadar yeni bir Kazak obasına vardık. Ertesi sabah at istememe gerek kalmadı. Çünkü Kazaklar gece atları yakalamışlardı ve obanın yakınında onları otlatıyorlardı. Ancak benden -diğer obalarda olduğu gibi- silahlarımı, saatimi, pusulamı ve diğer eşyalarımı göstermem bekleniyordu. En çok hayranlık uyandıran şeyler arasında çift namlulu, kapsüllü tüfeğim ve tabancalarım vardı. Ayrıca, lastik pabuçlarım büyük ilgi görüyordu. Onları çekiştirip esneterek denediler hatta her biri giymeye çalışırken yırtılmalarına sebep oldular. Genel olarak vahşi halkların alışılmış tavırlarını sergilediler (Gebel, 1835: 538-541).”

Gebel ve heyeti 7 Haziran akşamı sağanak yağmur altında Arsangar’a varmışlardır. Burada, Pallas’tan bu yana hiçbir doğa bilimcisinin ziyaret etmediği bir sırt keşfetmişlerdir. Yol arkadaşı Klaus, burada, çiçekli ve meyveli Astragalus amarus bitkisini bulmuştur. Bu bitki, daha önce Pallas’ın tanımından ve

resimlerinden biliniyordu. Çünkü o, buraya ilkbaharın başlarında geldiği için bir önceki yılın kurumuş birkaç örneğinden bir resim yapmıştı. Ancak bu keşif, bitkinin hala Arsangar bölgesinde var olduğuna dair ilk doğrulayıcı gözlem olmuştu. Arsangar yakınlarında dibi tuzla kaplı birçok tuz göleti bulunuyordu. Burada içmeye uygun su yoktu. Bu nedenle, tüm gün boyunca şiddetli sıcakta susuzluktan kıvranmak zorunda kalmışlardır. Ancak akşam saatlerinde sabah gönderilen Kazaklar çamurlu suyla geri dönmüşlerdir. 9 Haziran gün doğumunda, kumlu ve tuzlu bozkır boyunca ilerlemeye başlamışlardır. Burada, bozkır kurtları, kartallar ve tuz yığınları üzerinde kızıl kaz sürüleriyle karşılaşmışlardır. 10 Haziran'da, akşama doğru Gebel ve heyeti Çapaçi'ye ulaşmıştır. 11 Haziran'ı burada bazı keşifler yaparak geçirmişler; 12 Haziran'da Bogdo'ya doğru tekrar yola çıkarak 13 Haziran akşamında oraya varmışlardır. Heyet burada, 15 Haziran'a kadar kalmıştır. Bu süre zarfında Gebel, Klaus'u bir barometre, bir homometre ve bir pusula vererek Küçük Bogdo'yu araştırması için göndermiştir. Gebel, 15 Haziran öğle vakti Aktöbe yakınlarındaki Volodimirovka'ya gitmiştir. Burada yanında bulunan Kazakları ve Tatarları bırakmış ve aynı gün İdil'i geçerek Çerniyar'a doğru yola çıkmıştır. Çerniyar'a vardığında, posta atlarını almış ve zaman kaybetmemek için bütün gece seyahat ederek 17 Haziran akşamı Sarepta'ya varmıştır (Gebel, 1835: 542).

Gebel'in Sarepta'ya dair gözlemleri ve yaşadıklarına dair anlattıkları şöyledir:

“Sarepta'ya giren herkes sade düzenli evlerinden, İtalyan kavaklarıyla kaplı sokaklarının temizliğinden ve çiçeklerle bezenmiş küçük bahçelerinden etkilenir. Çıplak bozkırlardan, vahşi göçebe ordulardan, tekrar eğitilmiş insanların arasına taşınan ve tekrar dilini duyan, tekrar anavatanının örf ve adetlerini gören bende böyle bir etki yaratmış olması normaldi. Sessiz bir melankoli duygusu ruhumu ele geçirdi ve içten bir minnettarlıkla o sırada başlamakta olan ayine koştum. Bozkırdaki yolculuk artık eskisinden daha zordu çünkü neredeyse her gün yağmur yağıyordu. Çadırlarda uyumamıza rağmen sabahları genellikle sırsıklam uyanıyorduk. Yağmur bizi yakacaktan mahrum bıraktığı için durum daha da tatsızdı. Çünkü o zamana kadar bu amaçla kullandığımız nemli deve gübresi ve donmuş ravent çalıları tutuşmuyordu. Hiçbir şey pişiremiyorduk. Bu yüzden altı gün boyunca sadece ekmek kırıntıları ve ispiro lambasında çay içmek zorunda kaldık (Gebel, 1835: 543-544).”

Gebel ve heyeti seyahatleri boyunca coğrafi ve kimyasal tespitlerin yanı sıra, çeşitli bitkiler ve kimyasal maddeler toplamış ve bunları ilerleyen günlerde kimya laboratuvarında incelemek üzere saklamıştır. Gebel, bu süreçte yukarıda bahsedilen dağların yüksekliğini, konumlarını belirlemeyi başarmıştır. Bir hodometre ve pusula ile dağların birbirine ve Aktöbe'ye olan uzaklıkları ölçülmüş, ayrıca kalıcı bir meteoroloji günlüğü tutulmuştur. Bozkırda bulunan bitkilerin florası derlenmiş ve bu dönemde sadece o bölgede bulunan nadir bitkilerin kökleri ve tohumları toplanmıştır. Sarepta'da geçirdikleri zaman, Gebel'in planladığından çok daha uzun sürmüştür. 18 Haziran'da Sarepta yakınlarında bir maden kaynağını keşfettikten sonra geri dönerken hastalanmıştır.

Bu hastalık, belki de keşif sırasında üşütmekten veya bozkır yaşam tarzındaki değişimden kaynaklanmıştı. Ateşi öyle yüksek seviyelere ulaşmıştı ki, birkaç saat içinde sağlıklı halinden eser kalmamış; bilinçsiz bir duruma düşmüştür. Bu durum Sarepta'dan ayrılışını 17 Temmuz'a kadar geciktirmiştir (Gebel, 1835: 543-544).

17 Temmuz'da Gebel, sağlığına kavuşmuş ve yolculuğa devam edecek hale gelmiştir. Sarepta'dan yola çıkarak bozkır boyunca ilerleyerek Don Nehri üzerindeki Pyatizbensk adlı Kazak köyüne ulaşmıştır. Ardından, bu nehir boyunca bozkırları ve Novoçerkask'ı geçerek Taganrog'a varmıştır. Burada bir ticaret gemisine binmiş ve Azak Denizi'ni geçerek beş günlük bir yolculukla 5 Ağustos'ta Kırım kıyısındaki Yeni Kale'ye ulaşmıştır. Don bozkırının ve Azak Denizi'nin sıcak havası, sağlığını olumlu etkilemiş ve Kırım'a vardığında tamamen iyileşmiştir. Yeni Kale'den Kerç'e gidip, Boğaz'ı geçerek Taman'a ulaşmıştır. Burada çalışmalarını tamamladıktan sonra Kerç'e geri dönmüştür. Çevredeki önemli noktaları keşfetmiş ve ardından Arabat, Feodosia, Sudak, Karasu-Bazar ve Simferopol'e devam etmiştir. Aluşta üzerinden Kırım'ın güney kıyılarına gidip, Sivastopol ve Bahçesaray üzerinden Simferopol'e dönmüştür. Dorpat Üniversitesi Konseyi'ne doğal histeri konularını içeren bir kutu daha göndermiştir. Kırım'da en önemli tuzlu göllerin incelenmesi, volkanik çamurlar ve petrol kaynaklarının gazsal buharlarının araştırılması gibi bilimsel incelemeler gerçekleştirmiştir. Ayrıca Azak ve Karadeniz'den su örnekleri toplamış, kimyasal çözümlemeler yapmış ve bu örnekleri Hazar Denizi suyu ile karşılaştırmıştır. Burada da çalışmalarını bitiren Gebel dönüş yoluna koyulmuştur. Yevpatoria üzerinden bozkırı geçerek Perekop'a, oradan Pereslav üzerinden Odessa'ya gitmiştir. Son olarak Kiev, Mogilev ve Pskov üzerinden yolculuğu için belirlenen sürenin dolmasından sadece iki gün önce 14 Eylül gecesi Dorpat'a geri dönmüştür (Gebel, 1835: 544-545).

Sonuç

Rusya'nın doğa bilimleri alanındaki ilerlemeleri, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bilimsel keşif gezileri aracılığıyla önemli bir hız kazanmıştır. Bu süreç, Çarlık Rusya'nın geniş sınırları içinde yer alan Türk coğrafyasına yönelik yapılan keşiflerle belirginleşmiş ve bölgenin coğrafi, bitkisel ve mineral kaynakları hakkında detaylı bilgiler elde edilmiştir. Bu geziler, özellikle Rusya'nın bilimsel çevrelerinde büyük bir heyecan yaratmış; doğa bilimcilerinin bölgenin zengin kaynaklarını keşfetme arzusuyla şekillenmiştir. Türk coğrafyasına yapılan bu keşif gezilerinin en dikkat çekenlerinden biri de ünlü Rus doğa bilimci Ferdinand İvanoviç Gebel'in İdil-Ural bölgesine yaptığı seyahatidir.

Gebel, İdil-Ural bölgesine yaptığı keşif gezisi sırasında, bölgenin coğrafyasını, flora ve faunasını incelemiştir. Onun bu gezisi, sadece Rusya için değil, aynı zamanda Batı bilim dünyası için de büyük bir öneme sahiptir. Gebel'in Türkistan'daki gözlemleri, yalnızca bilimsel bir keşif olarak kalmamış; bölgenin jeopolitik ve ekonomik değerinin arttığı bir dönemde yapılmış bir araştırma olarak

tarihe geçmiştir. Gebel'in yazdığı günlükler, bu keşiflerin yalnızca coğrafi değil, kültürel ve toplumsal izlenimleri barındırmakta, bölgenin bilinmeyen yönlerini de gün yüzüne çıkarmaktadır.

Gebel'in çalışmalarının bir diğer önemli yönü, Rusya'nın bilimsel ajandasına hizmet etmesiydi. Rusya, Türk coğrafyasına yönelik pek çok bilimsel ve stratejik hedefiyle bu tür keşif gezilerini teşvik etmiştir. Bu yolculuklar hem bölgenin potansiyelini keşfetmek hem de bu kaynaklardan yararlanabilmek için bilimsel veriler toplamayı amaçlıyordu. Gebel, bu seyahatinde su örnekleri, bitki örtüsü, böcekler, volkanik çamurlar ve petrol kaynakları gibi alanlarda önemli veriler toplamıştır. Bu veriler, sadece coğrafi ve kimyasal analizlerle sınırlı kalmayıp, Rusya'nın Türk coğrafyasına dair daha geniş stratejik planlarını anlamada anahtar rol oynamıştır.

Gebel'in yaptığı bu keşiflerin ardından, Rusya'nın bölgeye olan ilgisi yalnızca bilimsel bir merakla sınırlı kalmamış; ekonomik ve askerî bir çıkarın da etkisiyle daha derinleşmiştir. Gebel, İdil-Ural bölgesini yalnızca bir bilimsel keşif alanı olarak görmemiş, bölgedeki yerel yönetimlerle kurduğu ilişkiler sayesinde yerli halkın ve kültürlerin nasıl şekillendiğine dair bilgiler edinmiştir. Özellikle bozkır yaşamı, yerli halkın gelenekleri ve yaşam biçimlerinin gözlemlenmesi, Rusların bölgeye daha yakınlaşmasını sağlayan önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Gebel'in İdil-Ural bölgesine yaptığı keşif gezisi, Rusya'nın bilimsel çabalarının bir yansımasıdır ve İdil-Ural'ın doğal zenginliklerinin, kültürel yapısının ve coğrafyasının bilimsel açıdan detaylı bir şekilde incelenmesine olanak sağlamıştır. Bu geziler, sadece bir bilimsel faaliyet değil, aynı zamanda Rusya'nın bölgedeki stratejik hedeflerine de hizmet eden önemli adımlar olmuştur. Gebel'in tespit ettiği bitkiler, böcekler, mineraller ve su örnekleri, sadece doğa bilimleri açısından değil, bölgenin Rusya ile olan ekonomik ilişkilerinde de büyük bir rol oynamıştır. Böylece, bilimsel keşif gezilerinin, sadece doğal dünya hakkında bilgi edinmekle kalmadığı, coğrafyanın politik ve ekonomik dinamiklerini şekillendiren önemli bir araç olduğu sonucuna varılabilir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Murat Özkan (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Berber, O. (2024). Rusya İmparatorluğu'nun Türkistan Siyasetinin Bilimsel Arka Planı: Pyotr Petroviç Semyonov'un Keşif Gezileri. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, s. 559-576.
- Çelebi, E. ve Saginbaevna, B. Z. (2020). Çarlık Rusya'sı Akademik ve İlmi Kuruluşlarında Avrasya Göçebelerinin Tarihi ve Kültürü'nün Araştırılması Üzerine Tespitler (XVIII-XX. Yüzyılın Başları). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(1), s. 183-206.
- Çibilyev, A. A. ve Groseva, O. A. (2010). Nasledie Estestvoispiteley XVIII-XX Vekov-Kak Osnova Razvitiya Stepevedcheskih Nauçnix Şkol. *Aridnie Ekosistemi*, Tom 16, No: 4 (44), s. 15-24.
- Gebel, F. (1835). Obzor Puteşestviya Professora Gebelya v Stepi Yujnoy Rossii v 1834 godu. *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, No. 6, s. 516-546.
- Gebel, Karl. (1914). *Ruskiy Biografiçeskiy Slovar*, Pod. A. A. Polovtsov, Tom IV, St. Petersburg: s. 300-301.
- İvanov, A. B., Zaharov, E. E., Yaşkov, İ. A., İsaçenko, A. P., Novikov, İ. V. ve Şardakov, A. K. (2020). Nauçnie i Nauçno – Obrazovatelnie Ekspeditsii v Povolje i Prikaspii. Statya 2. Ot İssledovaniy Aleksandra Gumboldta do «Flotilii Plavuçih Universitetov». *Vestnik Rossiyskoy Akademii Estestvennih Nauk*, 2, s. 81-99.
- Kirikova, O. A. (2019). Göbel Ferdinand İvanoviç. *Uçenie – Fondoobrazovatelni Sankt-Peterburgskogo Filiala Arhiva Rossiyskoy Akademii Nauk Kratkiy Biografiçeskiy Sprevoçnik*, G-İ, Sost. E. Yu. Basargina, İ. V. Tunkina, St. Petersburg: Renome, s. 18-20.
- Kızıroğlu, İlhami. (1993). Doğabilimci Alexander Von Humboldt'un (1769-1859) Yaşamı ve Bilimsel Çalışmaları. *H. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9, s. 281-300.
- Lewis, David E. (2016). Klaus At Kazan: The Discovery of Ruthenium (1). *Bull. Hist. Chem.*, 41, 1/2, s. 3-11.
- Melua, A. İ. (2019). *Akademiya Nauk Biografii 1724-2019*, Tom 5, St. Petersburg: Gumanistika.
- Pavlov, N. V. (1940). G. S. Karelin 1801-1872. Moskova.
- Stein, G. M. ve Iarukova L. I. (2008). Polar Honours of the Russian Geographical Society 1845-1995. *The Journal of the Hakluyt Society*, 1, s. 1-38.
- Şişkina, K. G. (2020). Karelin Grigoriy Siliç. *Uçenie – Fondoobrazovatelni Sankt-Peterburgskogo Filiala Arhiva Rossiyskoy Akademii Nauk Kratkiy Biografiçeskiy Sprevoçnik*, K, Sost. E. Yu. Basargina, İ. V. Tunkina, St. Petersburg: Renome, s. 24-26.
- The London, Edinburgh and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science*, (1841). 19, London: London, Taylor & Francis, s. 417-422.

ИССЛЕДОВАНИЯ ЦАРСКОЙ РОССИИ О ПОВОЛЖЬЕ И УРАЛЕ: ФЕРДИНАНД ИВАНОВИЧ ГЕБЕЛЬ И ЕГО ПУТЕШЕСТВИЕ В 1834 ГОДУ

АННОТАЦИЯ

Конец XVIII — первая половина XIX века стали периодом, когда царская Россия активизировала научные экспедиции по турецким территориям, опираясь на стратегию производства знаний, основанную на естественных науках. Эти экспедиции не ограничивались исключительно академическим интересом; напротив, они стали составной частью геополитического процесса, в котором научные знания использовались как стратегический инструмент на расширяющихся границах империи. В этом контексте научная экспедиция, которую в 1834 году предпринял естествоиспытатель Фердинанд Иванович Гебель в Поволжье и на Урал, заслуживает внимания не только как научное путешествие, но и как многоплановое мероприятие, сыгравшее важную роль в формировании интересов России в этом регионе.

Путешествие Гебеля выходило за рамки классических наблюдений в области естественных наук, таких как составление географических карт региона, измерение климатических условий, описание разнообразия флоры и фауны. Барометрические измерения, анализы воды, химические исследования почв, изучение насекомых и растительности не только способствовали созданию научной базы данных, но и укрепили интерес России к природным ресурсам региона. Его сравнительный анализ проб воды, собранных в Азовском, Чёрном и Каспийском морях, и водных источников Поволжья и Урала был напрямую связан с необходимостью получения гидрологических данных и разработки стратегических планов по использованию водных путей.

Подобные экспедиции вызвали широкий резонанс в российском научном сообществе того времени. Особенно большое внимание уделялось регионам с плотным тюркским населением, таким как Поволжье и Урал. Исследования проводились не только для составления карты природных ресурсов, но и для сбора сведений о культурной, экономической и социальной структуре региона. Заметки Гебеля представляют собой богатый источник информации не только в области естественных наук, но и в контексте общественного устройства, образа жизни населения, форм сельскохозяйственного производства и отношений с местной администрацией. Его контакты с местным населением, наблюдения за кочевой культурой и описание традиций региона сыграли косвенную, но значимую роль в формировании долгосрочных планов России в этих территориях.

Работы Гебеля не остались лишь в архивах учёных, а были представлены соответствующим государственным учреждениям, что позволило создать стратегический массив данных для разработки административной, военной и экономической политики в регионе. Это свидетельствует о том, что интерес Царской России к естественным наукам был связан не только с интеллектуальной сферой, но и имел практическое и политическое измерение. В этом контексте научные экспедиции стали молчаливой, но действенной

частью имперских проектов. Иллюзия объективности и нейтральности научного знания в действительности была переосмыслена в пользу региональных интересов России.

Кроме того, исследования Гебеля являются ярким примером научного мышления своего времени. Естественные науки стали не только средством познания природы, но и инструментом её подчинения и управления. Такой подход, особенно для империй, стал основой систематического описания и администрирования завоёванных или подчинённых территорий. Наблюдения Гебеля подчёркивают прикладной характер русской науки, демонстрируя, как естественнонаучные изыскания интегрировались в государственное управление.

В заключение можно отметить, что экспедиция Фердинанда Ивановича Гебеля в регион Поволжья и Урала представляет собой отражение имперской политики Царской России, скрытой за научной риторикой. Это путешествие выражает не только стремление понять физическую географию тюркского пространства, но и попытку постичь его культурные и экономические динамики. Научная деятельность, осуществляемая под видом исследований, служила способом расширения влияния через знание и потому становится характерным примером внешнеполитической стратегии России XIX века. В этом смысле путешествие Гебеля — это не просто исследование естествоиспытателя, а исторический пример стратегии господства через знание.

Ключевые слова: Поволжье и Урал, Фердинанд Иванович Гебель, Царская Россия, Астрахань, научная экспедиция, естественные науки.

20. YÜZYIL KAZAN TATAR EDEBİYATINDA KADIN HAKLARI SAVUNUCUSU BİR ŞAİR: AÇIKYÖZ

FECRİ YAVİ*

Öz: Kazan Tatar Türkçesi, Türkçenin Kıpçak grubuna dâhil edilen zengin sözlü geleneğe ve köklü bir yazılı edebiyata sahip lehçelerinden biridir. Bu lehçeyle geçmişten bugüne çeşitli konularda sayısız eser yazılmıştır. Bunlardan biri de 1910 yılında Açıkyöz takma ismini kullanan bir şair tarafından yazılmış Betsün Çapan, Küterelsün Yözden Perdeler “Bitsin Çarşaf Kalksın Yüzden Peçeler” isimli şiir kitabıdır. Eser, 20. yüzyıl Kazan Tatar edebiyatında kadınlara yönelik toplumsal eşitsizliklere, kadınların erkeklerden aşağı bir konumda tutularak çalışma hayatından ve sosyal imkânlardan mahrum edilmesine karşı yazılmıştır. Açıkyöz, kadınların Tatar toplumunda erkeklerden aşağı olmadığını, toplumsal statü bakımından bir farklarının bulunmadığını hem eserin ön sözünde hem de manzum kısımlarda sık sık dile getirmektedir. Dolayısıyla kadınların çarşaf giyerek yüzlerini peçeyle kapatmalarını anlamsız ve küçük düşürücü görmek ve bu eski geleneğin son bulmasını arzu etmektedir. Eseri diline göre değerlendirecek olursak Arap harfli Kazan Tatar Türkçesiyle yazıldığı için Çağatay imlasının etkisiyle bugünkü Kazan Tatar Türkçesinden farklı dil özellikleri barındırdığını söyleyebiliriz. Bunlar, çalışmada ele alınmış ve metinden örneklerle incelenmiştir. Bu kitap, 20. yüzyılın başlarında Kazan Tatar edebiyatında kadın haklarının ele alınıp savunulması açısından dikkate değer olmakla birlikte hem o dönemin çok ilerisinde bir konuyu işlemesi hem de geçiş dönemi Kazan Tatar Türkçesini aydınlatacak dil özellikleri barındırması yönüyle önem arz etmektedir. Bu tür eserler, Kazan Tatar edebiyatının diğer dünya milletlerinin edebiyatlarına karşı ayrıcalıklı hâle gelmesine yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatar Türkçesi, toplumsal eşitsizlikler, Çağatay imlası, kadın hakları, edebiyat

A POET WHO DEFENDS WOMEN’S RIGHTS IN 20TH CENTURY KAZAN TATAR LITERATURE: AÇIKYÖZ

ABSTRACT: Kazan Tatar Turkic is one of the dialects of the Kipchak group of Turkish with a rich oral tradition and a deep-rooted written literature. Countless works on various subjects have been written in this dialect from past to present. One of these is

* Dr. Öğretim Üyesi, Hakkari Üniversitesi, fecri.yavi@gmail.com, Orcid: 0000-0002-0323-3841

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 07.05.2025, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 23.06.2025)

Doi:10.47089/iuad.1694954

the poetry book called Bëtsün Çapan, Küterëlsün Yözden Perdeler (Let the Chador Be Ended, Let the Veils Be Lifted) written by a poet using the pseudonym Açıköz in 1910. The work was written against the social inequalities against women in 20th century Kazan Tatar literature, and the fact that women were kept in an inferior position to men and deprived of working life and social opportunities. Açıköz frequently expresses, both in the preface of the work and in the verse sections, that women are not inferior to men in Tatar society and that they have no difference in terms of social status. For this reason, she finds it meaningless and humiliating for women to wear chadors and cover their faces with veils, and he wants this old tradition to end. If we evaluate the work according to its language, we can say that it has different language features from today's Kazan Tatar Turkic due to the influence of the Chagatai spelling, as it was written in Kazan Tatar Turkic with Arabic letters. These were addressed in the study and examined with examples from the text. This work is notable for addressing and defending women's rights in Kazan Tatar literature at the beginning of the 20th century, but it is also important for dealing with a subject that was well ahead of its time and for containing linguistic features that will shed light on the transitional Kazan Tatar Turkic. Such works contribute to the privileged position of Kazan Tatar literature among the literatures of other nations of the world.

Keywords: Kazan Tatar Turkic, social inequality, Chagatai spelling, women's rights, literature

Giriş

Kazan Tatar Türkçesi, Türkçenin yön adına göre kuzeybatı, boy adına göre Kıpçak koluna dâhil edilen lehçelerinden biridir. Bu lehçe grubunda Kazan Tatar Türkçesinin yanında Kırım-Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Karay Türkçeleri de yer almaktadır.

Kazan Tatar Türkçesi, İdil Bulgar Türkleriyle başlayıp Altın Orda devleti ile devam eden yazılı bir edebî birikimin olduğu coğrafyada şekillenmiş, Altın Orda devletinin yıkılıp yerine Kazan Hanlığı'nın kurulmasıyla milli bir kimlik kazanmıştır (Yavi, 2024: 3).

1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılmasıyla zor dönemler yaşayan Tatar Türklerinin edebiyatlarında da duraksamalar olmuştur. Bu dönemde Tatar aydınlarının büyük bir kısmı yok edildiğinden 17. yüzyılda verilen eserler sınırlıdır. Ağır hayat şartlarının etkisiyle Yesevi, Bakırgani, Ümmi Kemal, Kul Ali ve Muhammedyar gibi tasavvuf ehli sanatçıların eserlerine ilgi gösterilmiştir (Buran ve Alkaya, 2019: 31).

1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar siyasi baskılarla zaman zaman engellenen, kimi zaman serbest bırakılan edebiyat dünyasında Kazan Tatar Türkçesiyle çok sayıda eser yazılmıştır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları, kuzey ve doğu Türkçesine dâhil diğer tüm lehçeler gibi Kazan Tatar Türkçesi için de Çağatay Türkçesinden çağdaş lehçelere bir geçiş dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde

Çağatay imlasına bağlı bir yazı dili kullanılmaya devam etse de ilgili lehçeyle yazılmış metinlerde dönemin sanatçıları tarafından o lehçenin dil özellikleri de sık sık tatbik edilmiş, bu durum dil özellikleri açısından çoklu kullanımlara neden olmuştur.

Bu çalışmaya konu olan eserin ismi *Bëtsün Çapan, Küterëlsün Yözden Perdeler* “Bitsin Çarşaf, Kalksın Yüzden Peçeler” şeklindedir. Bu eser, 1910’da Kazan’da basılmış Arap harfli Tatar Türkçesi metnidir. Eser, Açıkyöz takma ismini kullanan ve kadın olduğunu düşündüğümüz bir şairin şiir kitabı şeklindedir. Bu kitap toplamda 24 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmada şiir kitabında yer alan bütün şiirlerin ve ön söz metninin transkripsiyonu verilmiştir. Çalışma öncesinde yapılan literatür taramasında eserin Çağdaş Kazan Tatar Türkçesiyle yapılmış çevirisine veya bu konuyla ilgili yapılmış başka bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Şiir kitabındaki şiirlerden hareketle, Açıkyöz’ün 20. yüzyıl Kazan Tatar edebiyatında kadınlara yönelik toplumsal eşitsizliklere karşı çıkan; kadınların erkeklerden daha aşağı bir konumda görülerek çalışma hayatı ve sosyal imkânlardan mahrum bırakılmasına itiraz eden sanatçılardan biri olduğu, bu nedenle feminist bir bakışın öne çıktığı ve kadın haklarını merkeze alan bir yazar kimliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Eserde gerçek ismine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kadın olduğuna dair çıkarımda bulunmamıza ise mahlas olarak belirlediği Açıkyöz ismi ve bazı cümleleri neden olmuştur. Kitabın isminin *Bëtsün Çapan, Küterëlsün Yözden Perdeler* “Bitsin Çarşaf, Kalksın Yüzden Peçeler” olduğunu yukarıda ifade edilmişti. Dolayısıyla şair, şiir kitabının isminde ve içeriğinde kadınların yüzlerini açmaları düşüncesine vurgu yapmış, bu durumu da kendisine Açıkyöz “Açıkyüz” ismini vererek belirtmiştir. Eserin birçok yerinde ise kadınlara kız kardeşlerim, bacılarım şeklinde hitap etmektedir. Ayrıca eserin ön sözünde (2/12) Şerî’at bëzge nâ-mahremden kaçargâ kuşa, lekin (2/13) çapan ve perde ilen tüğël, çın, çın ‘ıffet perdesë (2/14) ilendër. (2/15) Bëzler bu tuğruda pāk şerî’atëmëzge ve irlërëmëzge (2/16) hıç bër vaqıtde qarşu kilmiybëz... “Şeriat, bize namahremden kaçmamızı emreder lakin çarşaf ve peçe ile değil hakiki ıffet perdesiyle emreder. Bizler, bu konuda temiz şeriatımıza ve erlerimize hiçbir zaman karşı gelmeyiz...” ifadeleri de eseri yazan kişinin kadın olduğuna işaret etmektedir. Bu tarz cümleler eserin manzum kısmında da sık sık karşımıza çıkmaktadır.

1. İçerik ve Dil Özellikleri Bakımından *Bëtsün Çapan, Küterëlsün Yözden Perdeler* “Bitsin Çarşaf, Kalksın Yüzden Peçeler”

Kitabın ön sözü, dönemin şartları ve bu şartların sanatçıda uyandırdığı sorumluluk bilinciyle bu kitabı kaleme alma nedenlerinin açıklaması şeklindedir. Açıkyöz, bu kısımda böyle bir zamanda çirkin bir şekilde dikilmiş çarşafın ve

örümcek yuvası gibi yapılmış peçelerin kadınların yüzlerine örtülmesini gülünç, ayıp ve küçük düşürücü bulmaktadır. Bu durumu destekleyici olarak ön sözde şu cümleleri karşımıza çıkmaktadır:

(2/12) Şerī‘at bēzge nā-maḥremden kaçargā kuşa, lekin (2/13) çapan ve perde ilen tūgēl, çın, çın ‘iffet perdesē (2/14) ilendēr.

(2/15) Bēzler bu tuğruda pāk şerī‘atēmēzge ve irlērēmēzge (2/16) hīç bēr vaqıtde karşı kilmiybēz, alar bēznē ‘iffet (2/17) çapanı, namūs perdesē ilen bōrkenēñēz diyler (2/18) iken. Ḥaqlıdırlar.

(3/1) Lekin velī ağaylarınñ, ‘alī babaylarınñ bēznēñ (3/2) başlarımızga kaçpık kiydērūvlerē ve bēznē mıskıl itūvlerē (3/3) şerī‘at ve ‘ālim insāniyetnēñ bēr yirēnde de yuqdır. (3/4) Tutaşlarım! Açıq yōrēñ, yōzēñēzde perde, başnızda (3/5) kaçpıklar bulmasun. Lekin ‘iffet perdesē, her vaqıt (3/6) yōzēñēzde bulsun. Ul perde hīçbēr vaqıtta yōzēñēzden (3/7) kūtērēlmesün. Uramda, baqça ve tēyatrlarda açıq (3/8) küyē yōrēñēz. İnsāniyet ‘ādetlernē her qayusını ri‘āye (3/9) kılūñız. Her qayusın qānūn itūp totūñız ve hīçbērēne (3/10) karşı kilmeñēz.

“Şeriat, bize namahremden kaçmamızı emreder lakin çarşaf ve peçe ile değil hakiki iffet perdesiyle emreder.

Bizler, bu konuda temiz şeriatımıza ve erlerimize hiçbir zaman karşı gelmeyiz, onlar bize iffet çarşafı, namus perdesiyle örtünüz, derlermiş. Haklıdırlar!

Lakin veli ağaların, büyük babaların bizim başlarımıza torba (gibi bir örtü) giydirmeleri ve bizi maskara etmeleri şeriat ve âlim insaniyetinin hiçbir yerinde de yoktur. Kız kardeşlerim! Açıq yürüyün, yüzünüzde peçe, başınızda torba (gibi bir örtü) olmasın. Lakin iffet perdesi, her vakit yüzünüzde olsun. O perde, hiçbir vakit yüzünüzden kalkmasın. Sokakta, bahçe ve tiyatrolarda açık bir şekilde yürüyünüz. İnsanlık adetlerinin her birini uygulayınız. Her birini kanun hâline getirip tutunuz ve hiçbirine karşı gelmeyiniz.”

Açıkyöz, ön sözün sonunda yanlış anlaşılma istemediğini, amacının kadınları tamamen açmak olmadığını, mühim olanın iffet perdesi olduğunu şöyle ifade etmektedir: (3/11) Yōzēñēz açıq bulsun dimiymēñ, lekin kaçpık, (3/12) çapan, perde bulmasun, ‘iffet perdesē bulsun diymēñ. “Yüzünüz açık olsun demiyorum lakin torba (gibi bir örtü), çarşaf, peçe olmasın, iffet perdesi olsun diyorum.”

Açıkyöz, manzum kısımları dörtlükler şeklinde ve başlıklar vererek düzenlemiştir. İlk başlık, *Ḥatun Kızğa Kiñēş* “Kadınlara Öğüt” şeklindedir. Bu başlıkta 31 dörtlük bulunmaktadır. Bu bölümde kadınların çarşaf giymeleri ve yüzlerini peçelerle kaplayıp gülünç duruma düşmeleri eleştirilmektedir. Bu durumun kadınları insanlardan korkup kaçan kimseler hâline getirdiğini ve bunun son bulması gerektiğini şu dörtlükle vurgulamaktadır: (4/7) Başka kaçpıklar yabup / Niden kırküp kaçabız / (4/8) Hīçbēr kēmden kırkımybız / Eyde yōznē açabız.

Şair, kadınların erkeklerden aşağı olmadığını, toplumsal statü bakımından bir farklarının bulunmadığını şu sözlerle ifade etmektedir: (5/3) İrler këbək bəz de bit / Çın, çın âdem balası; (6/1) Yitdë imdë bəzlerge / Ādem këbək yörür çaq; (6/5) İrler këbək bəz de bit / Həyvān tūğəl çın kəşə. “Erkekler gibi bizler de şüphesiz / Gerçek insan evlatlarıyız; Yetti şimdi bizlere / İnsan gibi yürüme çağı; Erkekler gibi bizler de şüphesiz / Hayvan değil, gerçek insanlarız.”

Bu kısımda kadınların yüzlerini örtmelerini, Tatarlara ait olmayan aşağılayıcı ve küçük düşürücü bir âdet olarak değerlendirilmektedir: 7/1 Tatarlarda bar eşler / Kölkə hem tirske / 7/2 Tatar hatunı bul da iməş / Şart çapanın këy öske; 7/3 Mondiy kölkə, mondiy kızık / Hiçbër kemiyetde bulmas / 7/4 Tatarlardan başkalarda / Ėzlemegëz tabılmas; 9/3 Bu qabāhat bër ‘âdet / Këmden qalğan Tatarğa / 9/4 Vaqıt indë yözlerden / Bu hurlıknı atarğa. “Tatarlarda bütün işler / Gülünç ve terstir / Tatar hatunu şöyleymiş / Giyer Sart çarşafını üstüne; Böyle gülünç, böyle tuhaf / Hiçbir şekilde olmaz / Tatarlardan başka kimsede / Aramayın bulunmaz; Bu kabahat bir âdet / Kimden kalmış Tatarlara? / Şimdi yüzlerden bu horluğu atma vaktidir.”

Eserin bu kısmında aynı zamanda “Beyāni’l-Hak” ve “Magışet” gazeteleri eleştirilmektedir:

6/3 Sügsün eyde gazëtler:
“Beyāni’l-hak” “Magışet”
6/4 Hiç kaygısız yörıybëz
Alar bëzge ni mişat

6/3 Sövsün haydi gazeteler:
“Beyāni’l-hak” “Magışet”
6/4 Hiç kaygısız yürürüz
Onlar bize ne öncü(lük edecekler)

Açıkyöz, burada bir dipnot düşmüş konuyla ilgili şunları yazmıştır: “Şimdilerde Beyāni’l-Hak gazetesinde örtünmekle ilgili bir yazı olmasa da bundan henüz birkaç yıl önce Fikir gazetesiyle örtünmek hakkında yazıp gazete sütunlarında tartıştılar. Beyāni’l-Hak’ın örtünme hakkındaki şimdiki tutumunu bilmediğimden dipnot düştüm. Magışet ise hâlâ ahırında dikkatle bakan aygırlarını korumaktadır.”

Açıkyöz, ikinci bölüme *Mullālar Hem de İrler Bëzge Ni Diyler?* “Mollalar ve Erkekler Bize Ne Derler?” başlığını vermiştir. Bu bölümde bazı mollaların dinde yeri olmayan fetvalar verdiğini, bunun da özellikle yaşlı erkeklerin ilgisini çektiğini ifade etmektedir. *Açıkyöz*, dörtlüklerde bu tutumu çok ağır bir şekilde eleştirmektedir. Mollaların, zengin ve yaşlı kesime yaranmak için din dışı fetva verdiğini, bunun insafsızlık olduğunu yazmaktadır. Aynı zamanda bu yalan fetvaların cahil erkekler üzerindeki etkisine sık sık vurgu yapmaktadır:

12/5 İrler nādān, aldana
Mullā eytken süzlerge
Çığarmıylar bëzlernë
Çapan yapmıy yözlernë

12/5 Erler nadan, aldanırlar
Mollaların söyledığı sözlere
12/6 Çıkarmazlar bizleri
Çarşaf örtmeden yüzleri

Bu etkinin sonuçlarının ise kadınları eve hapsedme veya peçe, çarşaf olmadan evden çıkarmama olduğunu Açıkyöz, yukarıdaki dörtlükte ve birçok yerde vurgulamaktadır. Buna mukabil erkeklerin üç kadınla evlendiğini ve bununla yetinmeyip istedikleri kadına bakabildiğini de ifade etmektedir:

13/3 *Kür sin alarnı öç hatun*
Bër-bër östlë alalar
13/4 *Ul da yitmiydür elë*
Çitke küñël şalalar

13/3 Gör sen onları üç hatun
Üst üste alırlar
13/4 O da yetmiyor üstelik
Etrafa göz salarlar

Bölümün son dörtlüklerinde iffet, namus perdesinin önemli olduğunu, kapanan ama peçe altından gözleri fıldır fıldır dönen kadınlar olduğu gibi yüzünü açan kadınlara da kimsenin sarkıntılık etmediğini dile getirmektedir.

Açıkyöz'ün şiir kitabında bir sonraki bölüm, *Bër Kızın İptişlerëne* “Bir Kızın Arkadaşlarına” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Medine adını verdiği bir kız üzerinden bütün kadınlara konuyla ilgili mesajlar vermektedir. Medine’yi akıllı kız diye nitelendirdikten sonra kendisinin ayağa kalkıp örtü ve peçeleri alıp kenara fırlattığını ve lafını esirgmeden konuştuğunu söylemektedir. Bu akıllı kız, peçeleri örümcek yuvasına benzeterak küçümsemekte; arkadaşlarına yüzlerini açarak dışarı çıkılması ve çarşaf geleneğinin son bulması gerektiği, büyüklerin baskılarına rağmen bu yolda kararlı olmanın önemi, yapılan bu köklü değişimin sonraki kuşaklara rahatlık sağlayacağı konusunda öğütler vermektedir.

Açıkyöz, son bölüme *Çın Tatar Kızı ve Fikërlë Yeş Kiyev* “Gerçek Tatar Kızı ve Düşünceli Genç Damat” başlığını vermiştir. Bu bölümde iki aşık arasında geçen bir diyaloga şahit oluyoruz. Bu konuşmalarda damat, geline başı açık dışarı çıkabileceğini söylediğinde gelin, bunu istemediğini, küçüklükten beri erkeklerden saklanarak ve örtünerek büyüdüğünü söylemektedir. Bunun üzerine damat, buna razı olmadığı ve kendisi gibi insan olan bir canlıdan kaçmasının tuhaf olduğu cevabını verir. Açıkyöz, önceki bölümlerde şeriat ve yalan fetva konuları üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda gelin, damada yüzü örtmenin şeriatın emri olduğunu söylediğinde damat bunun yalan olduğunu, böyle bir şeyin şeriatın yerinin olmadığını ifade etmektedir. Şeriatın zorlamanın olmadığını, dinin kadını ve erkeği eşit gördüğünü de sözlerine eklemektedir. Bunun üzerine gelin, mollaların da bunu emrettiğini, onların kitap okumuş bilgili kişiler olduğunu söyler. Damat ise gelinin mollalar için yaptığı bu tanımlamanın aksine onları korsasına hizmet itken “korsağına hizmet eden” kişiler şeklinde nitelendirmektedir. Bunun üzerine gelin, anne babasının da buna razı olmayacağını söyler. Damat ise başkalarının lafıyla hareket etmemesi gerektiği, bu durumun keyiflerini kaçıracağı cevabını verir. Sonunda gelin, damada uyarak onu haklı bulur.

Açıkyöz, son dörtlükte eserin tamamında söylemeye çalıştığı fikri toparlar:

24/9 Çıksun hâzır yaltırap
Nürlü kıyaş perdeden
24/10 Yörëñëz açık tıtaşlar
Hiç kırkımyça bendeden

24/9 Çıksın şimdi parlayıp
Nurlu güneş perdeden
24/10 Yürüyünüz açık bacılar
Hiç korkmadan bendeden

Kitabın dili, dönemin yazı dili anlayışı ve dil özellikleri açısından dikkat çekici bir yapı arz etmektedir. Eser, Arap harfli Kazan Tatar Türkçesiyle yazıldığı için Çağatay imlasının etkisiyle bugünkü Kazan Tatar Türkçesinden farklı dil özellikleri barındırmaktadır. Bu farklılıklardan biri emir eklerinde karşımıza çıkar. Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde ikinci çokluk şahıs emir eki -gIz şeklindedir. Eserde de bazı yerlerde bu çekim için -gIz ekinin kullanıldığını görmekteyiz: bulmağız “olmayın” (5/4, 18/6), ezlemegëz “izlemeyin” (7/4), itmegëz “etmeyin” (17/6), kayğurmağız “kaygılanmayın” (18/8). Bunun yanında aynı çekim için daha çok -ñIz ve -ñ ekleri de kullanılmıştır: aluñız “alınız” (17/7), börkenëñëz “örtününüz” (2/17), karşı kilmeñëz “karşı gelmeyiniz” (3/10), köçlemeñëz “zorlamayınız” (10/1), kürëñëz “görünüz” (2/6), şalıñız “salınız” (17/8), söyleşëñëz “konuşunuz”, tıñlañız “dinleyiniz” (2/4), uylañız “düşününüz” (2/5), uylaşıñız “karşılıklı düşününüz” (17/9), yörëñ “yürüyünüz” (3/4).

Ayrıca bir örnekte emir çekimi için nezaket anlamında kullanılan -çI ekine de rastlamaktayız. Bu örnekte -çI eki, çağdaş Kazan Tatar Türkçesinden farklı olarak, ikinci teklik şahıs için değil ikinci çokluk şahıs için emir ekinde önce gelmiştir: eytçëñëz “söyleyiniz, deyiniz” (15/2).

Emir çekiminin üçüncü teklik şahıs çekiminde çağdaş Kazan Tatar Türkçesinden farklı olarak ekin yuvarlak ünlülü şekline rastlanmaktadır: bëtşün “bitsin” (5/4), bulmasun “olmasın” (3/5), bulsun “olsun” (3/6), çıkmasun da yörmesün “çıkmasın da yürümesin” 13/7, kalmasun “kalmasın” 8/3, kërmesün “girmesin” (4/6), küterëlmesün “kaldırılmasın” (3/7).

Aynı kullanımı üçüncü çokluk şahıs emir ekinde de görmekteyiz: disünler “desinler” (10/3), eytsünler “desinler” (23/5), kiysünler “giysinler” (10/4), kürsünler “görsünler” (21/8).

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde ikinci çokluk şahıs iyelik eki, +gIz şeklindedir. Eserde ise bu ek, +ñIz şeklinde karşımıza çıkmaktadır: başıñızda “başınızda” (3/4), fëkrëñëz “fikriniz” (19/4), küñëlëñëzge “gönlünüze” (17/8), yözëñëzde “yüzünüzde” (3/6), zikrëñëz “zikriniz” (19/3).

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde üçüncü teklik şahıs iyelik eki daima düz ünlülüdür ve belirtme hâli eki, bu iyelik ekinde sonra +n şeklindedir. Eserde ise +n belirtme hâli ekinde önce iyelik ekinin yuvarlak ünlülü şekli kullanılmıştır: her bërşün “her birini” (2/4), perdesün “perdesini” (8/5), yözün “yüzünü” (5/8).

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde geniş zaman ekinin yuvarlak ünlülü şekli kullanılmamaktadır. Eserde ise bu ekin yuvarlak ünlülü şekilleri tespit edilmiştir: barur “varır” (20/2), bulur iken “olurmuş” (2/10), eytürler “derler” (19/7), kalursun “kalırsın” (7/6), yalvarur “yalvarır” (20/1).

Açıkyöz’ün eserinde Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinden farklı olarak bazı sözcüklerde ünsüz benzeşmelerinin olmadığı görülmektedir. Bu, imlada kalıplaşmanın bir sonucudur: eşden “ışten” (11/9), itdëk “ettik” (6/8), kaytdıq “döndük” (21/2), ösdëm “büyüdüm” (21/2), şerī‘atde “şeriatta” (3/6), vaqıtta “vakitte” (3/6), yitdë “yetti” (4/3), yuqdır “yoktur” (3/3). Bu benzeşme farklılıklarından bir diğeri ise sonu -n ünsüzüyle biten sözcüklere ayrılma hâli ekinin ve çokluk ekinin değişmeden eklenmesidir: hatunlar “hatunlar” (16/5), nādānlar “nadanlar” (19/5); astından “altından” (16/6), çından “gerçekten” (18/5), mondan “bundan” (24/5). Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde bu ekler, -m, -n ve -ñ ünsüzlerinden sonra +nAn ve +lAr şeklinde değişirler.

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinin belirgin özelliklerinden olan birinci hece dışındaki hecelerde ünlü düzleşmeleri, eserde bazı sözcüklerde ve eklerde uygulanmamıştır: bu tuğruda “bu konuda” (2/15), qarşu “karşı” (2/16), kürürge “görmeye” (7/8), niçük “nasıl” (22/4), yabınurğa “örtünmeye” (6/7), yörürge “yürümeye” (6/2); berëlüp “vurulup” (7/9), şuğılup “çarpılıp, vurulup” (7/9), itüp “edip” (3/9), kaplanup “kaplanıp” (4/6), yabınup “örtülüp” (4/4); yörür çak “yürünen zaman” (6/1).

1. Transkripsiyon Metin

(2/1) Mine Sêzge Eytem

(2/2) Tutaşlarım! Küz nûrlarım!

(2/3) Söylengen süz ayak aşka kalmasun. (2/4) Her bërşün qolaq şalup tñlañız ve minëm (2/5) eytkenëmnë bik yağşı ğına uylañız.

(2/6) Kürëñëz! Şındıy bër zamānda Şart’nuñ yemsëz tēğëlgen (2/7) çapanımı ve ürmeküç oyası kēbëk oyuşdırılğan (2/8) perdelernë Hūdā’nuñ birgenë matur yözlerge (2/9) qaplap kölkë bulup yör imëş; mondan da ‘arlık, (2/10) mondan da hürlik qayda ğına bulur iken. Monı insān (2/11) tūğël ez ğëne ‘aqlı bar hayvān da qabûl itmiydir.

(2/12) Şerī‘at bēzge nā-mahremden kaçargā kuşa, lekin (2/13) çapan ve perde ilen tūğël, çın, çın ‘iffet perdesë (2/14) ilendër.

(2/15) Bēzler bu tuğruda pāk şerī‘atēmēzge ve irlērēmēzge (2/16) hīç bër vaqıtde qarşu kilmiybēz, alar bēznë ‘iffet (2/17) çapanı, namūs perdesë ilen bërkenëñëz diyler (2/18) iken. Haqlıdırlar.

(3/1) Lekin velī ağaylarınñ, ‘alī babaylarınñ bēznëñ (3/2) başlarımızğa kapçık kiydërvlerë ve bēznë mısķıl itüvlerë (3/3) şerī‘at ve ‘ālim insāniyetnëñ bër yirënde de yuqdır. (3/4)

Tutaşlarım! Açık yörëñ, yözëñezde perde, başıñızda (3/5) kapçıklar bulmasun. Lekin ‘iffet perdesë, her vaqıt (3/6) yözëñezde bulsun. Ul perde hıçbër vaqıtta yözëñezden (3/7) küterëlmësün. Uramda, baqça ve tēyatrlarda açık (3/8) küyë yörëñez. İnsāniyet ‘ādetlernë her qayusını rı‘āye (3/9) kılunız. Her qayusın kânün itüp totunız ve hıçbërëne (3/10) qarşu kilmeñez.

(3/11) Yözëñez açık bulsun dimiymën, lekin kapçık, (3/12) çapan, perde bulmasun, ‘iffet perdesë bulsun diymën.

(3/13) *Açıkyöz*

Hatun Kızğa Kiñeş

4/1 Kızım başıñ ilde yeş

Mine siña bër kiñeş

4/2 Üzëñ gëne tıñlama

İpdeşlerëñnë de yeş

4/3 Vaqıt yitdë bik vaqıt

Çapan, perde taşlarğa

4/4 Matur qalfax hem de şel

Yabınup yörëñ başlarğa

4/5 Nerse bulğan şon bēzge

Çapan yabarğa yözge

4/6 İmēş yōriy qaplanup

Yaktı kērmesün küzge

4/7 Başka kapçıklar yabup

Niden kırküp kaçabız

4/8 Hıçbër kēmden kırkmıybiz

Eyde yōznë açabız

5/1 Sēzge eytem tutaşlar

Hatun kızlar ipdeşler

5/2 Açık yörseñ uramda

İrler bēznë ni eşler

5/3 İrler kēbēk bēz de bit

Çın, çın ādem balası

5/4 Bētsün indë bulmağız

Öske çapan şalası

5/5 Bētsün dalavī, bu yemsēz

Tēkken Şart’nıñ çapanı

5/6 Şal idenge, baş tapta,

Balğa ilen çap anı.

5/7 Bēz de tēliybēz irkēnlep,

Şaf havāda yörürge;

5/8 Bēzge de bit bik kirek

Dōnyā yōzün kūrürge.

5/9 Hiçbër kēmden kaçmıyça
Eyde yōriyk irkēnde
5/10 Bēznē çapan, yabargā
Kōçliy almıy bër kēm de

6/1 Yitdē imdē bēzlerge
Ādem kēbēk yōrūr çak
6/2 Çapan yabınup yōrūrge
Bēz bit tūgēldēr qorıçak

6/3 Sügsün eyde gāzētlər:
“Beyāni’l-Ḥaḡ” “Magīšet”
6/4 Hiç qayğısız yōriybēz
Alar bēzge ni mişat

6/5 İrlər kēbēk bēz de bit
Ḥayvān tūgēl çın kēşē
6/6 Şerī‘at bēzge kuşmağaç
Bēzde alarnıñ ni eşē

6/7 Buy buy çapan yabınurğa
Bēz bit tūgēl aqrabāt
6/8 Mondıy eşden qaytdıq bēz
Tevbe itdēk qat ve qat

7/1 Tatarlarda bar eşler
Kōlkē hem tirske
7/2 Tatar ḡatunı bul da imēş
Şart çapanın kēy öske

7/3 Mondıy kōlkē, mondıy kıızıq
Hiçbër kemitde bulmas
7/4 Tatarlardan başkalarda
Ėzlemegēz tabılmas

7/5 Çıkma uramğa hiç vaqıt
Başka çapan yabınup
7/6 Qalursun bit kōlkēge
Bit östēne abınup

7/7 Hiçbër kēmge berēlmıy
Yōrseñ kirek yōrūrge
7/8 Kōznē birgen bit Ḥoday
Kiñ dōnyanı kūrūrge

7/9 Berēlup, şuğılup yōrgençē
Rāḡat yōriy irkēnlep
7/10 Aq şağallı qart kiyev
Eyde yōrsün tik kōnlep

8/1 Şirlē çapan astında
Yözge tirlər bōrkedēr
8/2 Ādemlekden çığabız
Kürse atlar ürkedēr

8/3 Bētsün çapan qalmasun
Küterēlsün her yirde
8/4 Onutılsun tēllerde
Ėsmē qalmasun bërde

8/5 ‘İffet perdesün yabup
Yöriyk yaḥşı ezlerden
8/6 Çapan hem de börkençäk
Küterälsün yözlerden

8/7 Açık yörētēñ yözlernē
Çağıldırsun küzlernē
8/8 Kolaḡğa da almaḡız
Hicāp digen süzlernē

8/9 Yözge hıç ni yapmıyça
İndē yöriy başlıymız
8/10 Östēmēzden bërleşüp
Bu ħurlıḡnı taşlıybız

9/1 Çapan yabınup kaçınup
Yörüv bēzge bik erlēk
9/2 Bu ħurlıḡğa tüze almıy
Yıḡılup ḡına ülerlēk

9/3 Bu kabāḡat bër ‘ādet
Kēmden ḡalḡan Tatarḡa
9/4 Vaḡıt indē yözlerden
Bu ħurlıḡnı atarḡa

9/5 Açık yörsek de bēzler
Yözden perdenē atup
9/6 İnşāfsızlar tik bēz bit
Yörmiybēz ‘iffet şatup

9/7 Nā-maḡremge baḡmıybız
Edep inşāfını şaḡlap
9/8 Şāf havāda yöriybēz
‘İffet perdesün ḡaplap

9/9 Ḳartlar sükse sügerler
Yeşler indē süz dimes
9/10 Açık yörgeñ ilen bit
Bēzge bërde küz tiymes

10/1 Başḡa çapan ḡaplarḡa
Köçlemeñēz yapmıybız
10/2 Buy buy şirlē çüprekde
Bërde ħēkmet tapmıybız

10/3 Ḳartlar taḡın ḡarçıḡlar
Ni dise de disünler
10/4 Bēz çapanı yapmıybız
Anı Şartlar kiysünler

10/5 Nerse bulḡan soñ bēzge
Ḳarçıḡ yabup yörürge
10/6 Bēzge kirek tüḡēlmē
Yaḡtı dönyā kürürge

Mullalar Hem de İrler Bēzge Ni Diyler?

10/7 İy tutaşlar sēz matur
Yözēñēzde balḡıy nūr
10/8 Börkiy ḡamçat ḡart babaylar
Bar da küre sēznē ħūr

11/1 Aķ şaķallı ķart baylar
Fetvā şorıy mullādan
11/2 Şatılıķ mullā eytedēr
Hıķ ķurıķmıyķa Allāh’dan:

11/3 “Ĥatun kızgā yaramıy
Hıķbēr vakıt yörürge
11/4 Yözē açık köyēņçe
Nā-maķremler kürürge

11/5 Şerī’at ķuşı yabargā
Çapan yaki bōrkençēķ
11/6 Çıķsañ eger yörürge
Çapanıñnı bōrkēn, çıķ”

11/7 Bu süzlernē eytürge
Sēzde ĥazret kilēşmiy
11/8 ‘Ayıp tügēl eytse de
Bu süzlernē tēlē “ışmiy”

11/9 Şerī’atde yuk ĥaber
Andıy eşden ul bik pāk
11/10 Eger bulsañ çın mullā
Eytken süzēñ bulsun ĥaķ

12/1 Baylar ĥatırı bulsun dip
Şerī’atke yapma sin!
12/2 Ĥatun kıızlar kaçsun dip
Yalgān fetvā tapma sin!

12/3 Mullā başıñ insāfsız
Şerī’atnı taplıysıñ
12/4 Sinēñ bēzde ni ĥaķķıñ
Yözge çapan kaplıysıñ

12/5 İrler nādān, aldana
Mullā eytken süzlerge
12/6 Çığarmıylar bēzlernē
Çapan yapmıy yōzlernē

12/7 Ĥatun-kıznı ķēm kürgen
Bar insāfsız küp irler
12/8 Ĥatun-kızlar kaçmasa
Bozılup bētedēr dirler

12/9 Kāra şoñ, sin üzlerēn
Boz kılıķıñ çigēñde
12/10 Her kōn barup tiptēre
Rāĥatlanup tigēnde

13/1 İrler ķuşı kaçargā
Üzlerē bozıķ bulgāngā
13/2 Aķçanı hıķ kaçganmıylar
Kūñēllerē tulgāngā

13/3 Kür sin alarnı öç ĥatun
Bēr-bēr östlē alalar
13/4 Ul da yitmiydür elē
Çitke kūñēl şalalar

13/5 Bězně yabup bër yirge
Çirëte de kiptëre
13/6 Tetiyler de avlaqda
Rāhatlanup tiptëre

13/7 H̄atun-kızlar h̄iç kaya
Çıkmason da yörmesün
13/8 Yatsun imëş göl oyada
H̄içbër dönya kürmesün

13/9 Eger çıksa bër yirge
Başka yapsun kaçıkını
13/10 Kariy imëş yëğëtler
Kürse yözë açıkını

14/1 Kürseler şoñ ni bulğan
Alar tüğël yırtkıcılar
14/2 Kartlardan da bik küp bar
Bozık cihān kortkıcılar

14/3 H̄acılarda ni perviç
Torı kilse bu çaqda
14/4 Un öç yeşlëk dimiyler
Uynatalar çoçaqda

14/5 Şular da bit bozıklar
H̄atun-kızğa këm kariy
14/6 Bozık başlar sëzge şoñ
Bu dönyāda këm yarıy

14/7 İrlerge yuk ışanıç
H̄atun d̄ide këm küre
14/8 Açık yörme dip siña
Bër tuqtamıy ul üre

14/9 H̄atunı bulsa kaç diyüp
Toz şaladır kanına
14/10 Üzë bara her vaqıt
Cil tęgërmen yanına

15/1 Ādemler şoñ hayvānmı
Bëz alardan kaçargā?
15/2 Nik yaramıy eytçëñëz
Bëzge yözne açargā?

15/3 Şefkat bërten kızğanuv
İrlerde yuk bër kisek
15/4 H̄atun-kızda bulsa ‘ayıp
Kütereler bik küsek

15/5 Çapan perde kaplarga
Şerī‘at bit kuşmağan
15/6 Barı eytedër monı
Şerī‘atdan buş nādān

15/7 Velī ağay, ‘Alī kart
Alar kabir taşları
15/8 Çapanda hikmet yuklıgın
Şıydırmıydır başları

15/9 Hāfız miskīn çöpek baş
Yazğan buladır çüp-çar
15/10 Tıpas “söngē” seleme
Hem de çērēk bē çuqmar

16/1 Yalgış-yulğış süzlerēñ
Kolaqqa da kērmidir
16/2 Mine siña al ‘ibret
‘Aqıllı ēt ürmidir

16/3 Bēznēñ totқан yulıbız
‘İffet, nāmūs saqlamaq
16/4 Tügēl yözge perdeler
Buy buy çapan қаplamaq

16/5 Bar hatunlar şundiylar
Çapan bōrkengen üzē
16/6 Çapan astından қarıy
Yalt-yolt itedēr күzē

16/7 Açıq yōrgen kızlarınñ
Kēm de aşılmıy muynına
16/8 Çapanlılar yeş yēğēt
Alup yata қуynına

16/9 Çapan perde bōrkenüp
Қartlar күrse қаçadır
16/10 Қарşı kilse yeş yēğēt
Tamām yōzēn açadır

17/1 Elde yitmese tağın
Bēraz kölüp de қуya
17/2 Kēmdе һikmet barlığın
Hatun bulsa da toya

17/3 Çapannı başdan alup
Yōriy yafraq astında
17/4 Torı kilse yeş yēğēt
Uyı avlav қаşında

17/5 Tutaşlarım ikküzler
Sēzge eytem küp süzler
17/6 Çın küñlēmden eytkenēm
Erem itmegēz sēzler

17/7 Süzlerēmnē yağşı añlap
İ‘tibārğa aluñız
17/8 Monda ‘ibret şaktıy bardır
Küñlēñezge şalıñız

17/9 Sōyleşēñēz, uylaşıñız
Cıyırлаşup һалқаға
17/10 Süzlerēmnē erem itmiy
İlüp қуyıñız алқаға

Bēr Qızınıñ İpteşlerēne

18/1 ‘Aqıllı kız Medīne
Sikērüp başdı ayakqa
18/2 Çapan, perde digennē
Sipērüp tükde bēr yaqqa

18/3 Ğayret bërlen söylëydër
Süzën özmüy bik kızuv
18/4 “Ürmeküçnën oyası
Bëzge vaqıt” diy bözüv

18/5 Çından da bit bu perde
Nek ürmeküç oyası
18/6 Bulmağız diy mondın soñ
Yüzge perde quyası

18/7 Rāhatlanup yörëñez
Açıq bulsun yözëñez
18/8 Ni bulsa da tutaşlar
Kayğurmağız tözëñez

19/1 Bëtsün çapan qalmasun
Këtsün Şartlar këysünler
19/2 Bëzden şongı hatun-kız
Bëzge rahmet disünler

19/3 “Bëtsün çapan” digen süz
Bulsun sëznëñ zikrëñez
19/4 Etkey, enkey renciy dip
Üzgermesün fëkrëñez

19/5 Alar miskîn, nādānlar
Rencürler de örtërler
19/6 Qarışmıyça tik torsağ
Tağın yözne ürterler

19/7 Qarçıklar da eytürler:
“Hāzır yeşler şuq indë
19/8 Çapan, perde börkenüv
Hāzır bëtdë, yuq indë”

19/9 Şāhip ebi mīskine
Kürse mondıy eşlernë
19/10 “Āhır zamān yitdë” dip
Yığlatur küp kēşëlernë

20/1 Tevbe istiğfār kılup
Yalvarur ul Allāh’ğa
20/2 Hatem h“āce çuf dip
Barur işmiy mullāğa

20/3 Çapan yapmaz anıñça
Këtüv dinnëñ bër çitën
20/4 Yeşden qalğan bër ‘ādet
Taşlav anı bik çitën

20/5 Bëznëñ Tatar bik kızık
Yuq nersene dīn diydır
20/6 Tötde imëş hatunıña
Şart’nın çapanın këydër

20/7 Yörëñez açıq, kürënsün
Sëznëñ matur yözëñez
20/8 Yat irlerge töşmesün
Ammā sëznëñ küzëñez

Çın Tatar Kızı ve Fikêrlê Yeş Kiyev

20/9 -Cânım imdê bêz hâzır

İkêbêz de bër kêşê

20/10 Açık yöriy irkênde

Bêzde kêşênê ni eşê

21/1 -Eyê, eyem min yöriym

Her vaqıtde qapanup

21/2 Kız çağında min ösdem

Yat irlerden şaklanup

21/3 -Yuk, yuk cânım min rāzı

Tügel mondıy eşlerden

21/4 Bu kaçuvıñ bik kızık

Üzêñ kēbēk kêşelerden

21/5 -Bēznē mömkin tügel bit

Nā-mahremeler kürürge

21/6 Şeri‘atde kuşmıdır

Bēzge açık yürürge

21/7 -Bu bit cânım çın yalğan

Kēm soñ eytdē bu süznē

21/8 Açup yiber kürsünler

Eyde matur bu yöznē

21/9 Min hıç uynap eytmiymin

Şeri‘atde yuk cebēr

21/10 Hatun, kızlar hem irlar

Anda cânım barda bër

22/1 - -Mullālar da bit kuşa

Yat irlerden kaçargā

22/2 Rōhşet itmiyler bēzge

Bërde yöznē açargā

22/3 Alar ‘ilim kêşeler bit

Kitāp küre küzlerē

22/4 Şulay bulgaç soñ niçük

Yalğan bulsun süzlerē

22/5 -Uyıñ, fikrēñ soñ kuya

Üz-üzēññē hūrlıysun

22/6 Qorsağına hıdmet itken

Mullāların zūrlıysun

22/7 -Ni eytseñ de sin cânım

Börkenmiyçe çıkmıymin

22/8 Etkey, enkey süzlerēñ

Ayak aşka yaqmıymin

22/9 Alar rāzı tügeller

Hıçbër vaqıt bu eşke

22/10 Kız vaqtēnde çıkmadım

Açık küyē bër tōşke

23/1 -Alay iken sin cânım

Minēm süznē tapmıysıñ

23/2 Kendēñ ebiyēñ süzlerēñ

Bër de çitke kaqmıysıñ

23/3 -Kuy, yuqlarnı söyleme Eger kürse yat irlər	24/3 -Raḥmet cānım şādlandım Eyde ḥāzır bir ḡulıñ
23/4 “Marca kēbēk kaçmıyça Yörme oyatsız” dirler	24/4 Her vaḡıtde şul bulsun Sinēñ totḡan bu yulıñ
23/5 -Eytseler şoñ eytsünler Andan siña ni bula	24/5 Mondan şonra bik tırış Çapan perde ḡalmasun
23/6 Ėt örmēyçe tormıydr Aña örüv bër yola	24/6 Ḥatun-ḡızdan ḥiç bēřē Yözge perde şalmasun
23/7 Sēñēñ mondiy uyıñdan Tamām keyfēm kētdē indē	24/7 Ḥatun-ḡıznıñ barlıḡın Ḳaçup yörmeske dimle
23/8 Yiter süzēñ tıñlamıym Şabırım tamam bētdē indē	24/8 Ḳaçup yörgeñ ḡızlarını Her vaḡıtde sin kimle
23/9 -Yuḡ, yuḡ keyfēñ kētmesün Cānım minēm süzēme	24/9 Çıḡsun ḥāzır yaltırıp Nürlü ḡoyaş perdeden
23/10 Alay bulḡaç yapmıymın Ḥiçbēr perde yözēme	24/10 Yörēñēz açıḡ tutaşlar Ḥiç ḡurḡmıyça bendeden
24/1 Eytkenēñēñ barlıḡın Tınlıym aña tēz çügem	Süz bētdē.
24/2 Açıḡ yörüym, tırtınmıym Ḳaçup yörgennē sügem	

Sonuç

Bētsün Çapan, Küterēlsün Yözden Perdeler, 1910 yılında *Açıkyöz* takma ismini kullanan bir şair tarafından yazılmıştır. Şairin, gerçek ismini kullanmamasına rağmen mahlas olarak belirlediği *Açıkyöz* ismi ve kullandığı bazı cümleleri kadın olduğuna dair çıkarımda bulunmamıza neden olmuştur. Eser, 20. yüzyıl Kazan Tatar edebiyatında kadınlara yönelik toplumsal eşitsizliklere, kadınların

erkeklerden aşağı bir konumda tutularak çalışma hayatından ve sosyal imkânlardan mahrum edilmesine karşı yazılmıştır.

Kitabın ön sözünde, dönemin koşullarında kadınların çarşaf giymesi ve örümcek ağına benzer şekilde hazırlanmış peçelerle yüzlerini örtmesi, gülünç, ayıp ve aşağılayıcı bir durum olarak değerlendirilmiştir. Manzum bölümler ise başlıklar altında ve dörtlükler hâlinde düzenlenmiştir. Bu şiirlerde, kadınların çarşaf ve peçe kullanmaları eleştirilmiş; bu giysilerin kadınları toplumdan uzaklaştıran, insanlardan çekinip kaçan bireyler hâline getirdiği vurgulanmıştır. Şair, bu durumun sona ermesi gerektiğini özellikle belirtmiştir.

Açıkyöz'ün toplumsal eşitsizliklere karşı çıkması, mollaların, zengin ve yaşlı kesime yaranmak için din dışı fetva verdiğini belirtmesi, bu yalan fetvaların okuma yazma oranı düşük olan kesim üzerindeki etkisine dikkat çekmesi, Kazan Tatar edebiyatında ve sosyal yapısında önemli değişiklikler yapan Ceditçilik Hareketi'nin temel meselelerindendir. Dolayısıyla yazarın bu bakış açısı ve tüm kitap boyunca odağa aldığı kadın meselesi Ceditçi anlayışın bir yansıması olmalıdır. Nitekim Tatarlar ve Tatar edebiyatı bu anlayışın ana merkezi konumundaydı.

Şair, manzum bölümlerden birinde Medine ismini verdiği bir kız aracılığıyla arkadaşlarına yüzlerini açarak dışarı çıkılması ve çarşaf geleneğinin son bulması gerektiği, büyüklerin baskılarına rağmen bu yolda kararlı olmanın önemi, yapılan bu köklü değişimin sonraki kuşaklara rahatlık sağlayacağı konusunda öğütler vermektedir. Burada *Açıkyöz*, bir sanatçının çağın gerisindeki bu uygulamalara karşı nasıl bir tavır takınması gerektiği hakkında okuyuculara ipuçları vermektedir. Onun bu tavrı, sanatçının dönemin genelinde hissedilen aydınlanma hareketine öncülük etme sorumluluğu taşıdığını göstermektedir.

Eser, Arap harfli Kazan Tatar Türkçesiyle yazıldığı için Çağatay imlasının etkisiyle bugünkü Kazan Tatar Türkçesinden farklı dil özellikler barındırmaktadır. Bazı eklerin çağdaş Kazan Tatar Türkçesinin aksine yuvarlak ünlülü kullanıldığı, bazı sözcüklerde ise ünsüz benzeşmelerinin olmadığı görülmektedir. Ayrıca Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde ikinci çokluk şahıs iyelik eki, +*gIz* olmasına rağmen eserde bu ek, +*ñIz* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu dil özelliklerinin büyük bir kısmı, imlada kalıplaşmanın bir sonucudur.

2. Dizin-Sözlük

ağay: Ağabey.
a. +larnıñ 3/1
akrabat: Akrobat.
a. 6/7

alar: Onlar.
a. 14/1
alay: Öyle, o şekilde.
a. iken 23/1

alğa: Küpe.	börk-: Kaplamak, sarmak.
a. +ğa 17/10	b. -edër 8/1
anda: Orada, o yerde.	b. -iy 10/8
a. 21/10	börkençäk: Örtü, duvak.
andıy: Öyle, o şekilde.	b. 8/6
a. 11/9	bul: Bu, işaret zamiri.
anı: Onu, o şeyi.	b. 7/2
a. 5/6	bul-: Olmak.
anıñça: Öyle, o şekilde.	b. -ğan 4/5
a. 20/3	b. -mağız 5/4
as: Alt.	b. -sun 3/6
a. 2/3	b. -up 2/9
a. +ında 8/1	cebër: Cebir, zor.
avlaq: Tenha, ıssız.	c. 21/9
a. +da 13/6	cıyıvlaş-: Bir araya gelmek, yığın olmak.
balkı-: Parlamak, ışıldamak.	c. -up 17/9
b. -y 10/7	cil: Yel, rüzgâr.
bala: Evlat, çocuk, bala.	c. 14/10
b. +sı 5/3	çağıldır-: Yansıtmak, aksettirmek.
bar: Bütün, var olan her şey.	ç. -sun 8/7
b. 7/1	çaq: Vakit, zaman.
b. +dır 17/8	ç. 6/1
bay: Zengin, varlıklı.	çap-: Vurmak.
b. +lar 12/1	ç. 5/6
berël-: Çarpmak; incitmek, dokundurmak.	çapan: Uzun ve bol üst giysisi, kaban; çarşaf.
b. -miy 7/7	ç. 4/5
b. -üp 7/9	ç. +ını 2/7
bër: Bir rakamı.	çërek: Çürük, bozuk
b. 2/6, 20/9	ç. 15/10
bërlen: İle, birlikte.	çın: Gerçek, hakiki.
b. 15/3, 18/3	ç. 2/13
bik: Çok, fazla, pek.	çit: Etraf, çevre.
b. 2/5, 4/3, 11/9	ç. +ke 13/4
bir-: Vermek.	çitën: Çetin, zor.
b. -genë 2/8	ç. 20/3
bit: Şüphesiz, mutlaka.	
b. 5/3, 14/5	

çöpek (<çepek): Tokmak
 ç. 15/9
 çüp-çar: Çer çöp, önemsiz şeyler.
 ç. 15/9
 çukmar: Topuz, gürz.
 ç. 15/10
 dalavî: Çöle ait, çölle ilgili.
 d. 5/5
 dimle-: Razı etmek, ikna etmek.
 d. 24/7
 dip: Diye.
 d. 14/8, 19/4
 ebi: Babaanne, nine.
 e. 19/9
 enkey: Anne.
 e. 19/4
 erem it-: Zıyan etmek.
 e. -megëz 17/6
 erlëk: Ayıp, utanç.
 e. 9/1
 etkey: Baba.
 b. 19/4
 eyde: Haydi.
 e. 4/8, 21/8
 eyëm: Tabii ki, elbette.
 e. 21/1
 eyët-: Demek, söylemek.
 e. -çëñëz 15/2
 e. -em 2/1
 e. -kemëmnë 2/5
 eşle-: İşlemek, yapmak.
 ë. -r 5/2
 ët: İt, köpek.
 ë. 16/2
 ğazët: Gazete.
 ğ. +ler 6/3
 ğına: Oldukça, pek; pekiştirme amaçlı
 kullanılıp yalnızca anlamına gelmektedir.
 ğ. 2/5

ħ^wāce: Hoca.
 ħ. 20/2
 hem: Ve.
 h. 7/1
 ħıdmet it-: Hizmet etmek, çalışmak
 ħ. -ken 22/6
 ħicāb: Ayıp, suç, kabahat.
 ħ. 8/8
 Ĥoday: Huda, Allah, Tanrı.
 Ĥ. 7/8
 ħūrla-: Horlamak, hor görmek.
 ħ. -(1)ysun 22/5
 ħurlıq: Hor görme, aşağılama.
 ħ. +nı 8/10
 ışanıç: İnanç, güven.
 ı. 14/7
 iden: Yer, zemin.
 i. +ge 5/6
 i'tibārga al-: Dikkate almak.
 i. -uñız 17/7
 ikë: İki rakamı.
 i. +bëz 20/9
 ikküzler (<ikë küzler): İki göz, iki göz
 kadar değerli olanlar.
 i. 17/5
 ilen: İle, beraber.
 i. 9/10
 imëş: Güya, sanki.
 i. 4/6
 indë: Şimdi, şu an.
 i. 5/4, 19/7
 ipdeş: Arkadaş, dost.
 i. +ler 5/1
 i. +lerëñnë 4/2
 ir: Er, erkek.
 i. +ler 6/5
 i. +lerde 15/3
 irkënlep: Özgürce, serbest.
 i. 5/7, 7/9

iş-: Düşünmek, fikir yürütmek.	kimle-: Eksik görmek.
i. -miy 11/8, 20/2	k. 24/8
qalfak: Baş giyimi, kalpak.	kiñ: Geniş.
q. 4/4	k. 7/8
qamçat: Bir tür kadın şapkası.	kiñeş: Öğüt.
q. 10/8	k. 4/1
qapçık: Torba; torbaya benzeyen örtü.	kiptër-: Kurutmak.
q. 3/2	k. -e 13/5
q. +lar 4/7	kirek: Gerek, lazım.
qaplan-: Örtünmek, kaplanmak.	k. 7/7
q. -up 4/6	kisek: Parça.
qara-: Bakmak.	k. 15/3
q. 12/9	kiyev: Damat
q. -(i)y 14/5	k. 7/10
qart: Yaşlı, kart, ihtiyar.	qortkıç: Asalak, haşerat.
q. 7/10	q. +lar 14/2
q. +lar 9/9	qoyaş: Güneş.
qayda: Nerede?	q. 24/9
q. 2/10	köçle-: Zorlamak.
qayğur-: Endişelenmek, kaygılanmak.	k. -(i)y 5/10
q. -mağız 18/8	kölkë: Komik, tuhaf, maskara.
qayt-: Dönmek.	k. 2/9, 7/1
q. -dıq 6/8	könlep: Günlerce, günler boyu.
kemit: Sirk; komedi.	k. 7/10
k. +de 7/3	köyënçe: Şeklinde, biçiminde.
këbëk: Gibi, benzer.	k. 11/4
k. 2/7, 5/3, 6/1	qolaq: Kulak.
këm: Kim?	q. şal- 2/4
k. 14/6, 14/7	quş-: Emretmek, buyurmak.
qızğanuv: Merhamet etme, acıma.	q. -a 2/12
q. 15/3	q. -mağaç 6/6
qızık: Tuhaf, ilginç	küñël: Gönül.
q. 20/5	k. +ëmden 17/6
kil-: Gelmek.	k. şal- 13/4
k. -miybiz 2/16	küp: Çok, fazla, pek.
kilëş-: Yakışmak, uymak.	k. 14/2, 17/5
k. -miy 11/7	

kür-: Görmek.	oya: Yuva, hayvan yuvası.
k. -se 19/9	o. +sı 2/7
küsek: Sopa.	oyatsız: Utanmaz, utanması olmayan.
k. 15/4	o. 23/4
küyê: Şeklinde, biçiminde.	ös-: Büyümek, yetişmek.
k. 3/8	ö. -dēm 21/2
küz: Göz	öz-: Kesmek, koparmak, ayırmak.
k. nurlarım 2/2	ö. -miy 18/3
küterêl-: Kaldırılmak, yükseltmek.	perviç (Rus. < pervits/первиц):
k. -mesün 3/7	Öncelik, üstünlük.
marca: Rus kızı.	p. 14/3
m. 23/4	rencê-: Kabul etmemek,
matur: Güzel, hoş; iyi.	benimsememek.
m. 2/8	r. -(i)y 19/4
mine: İşte.	röḥşet it-: İzin vermek.
m. 2/1, 4/1, 16/2	r. -miyler 22/2
mişat (Rus. < mitsinat/мицинат):	Şart: Çağatay, Çağatay Türklerine ait
Himaye edici, koruyucu, koruma.	olan.
m. 6/4	Ş. +nıñ 2/6
miskıl it-: Maskara etmek, küçük	seleme: Pasaklı.
düşürmek.	s. 15/10
m. -üvlerê 3/2	şıydır-: Sığdırmak.
monda: Bunda, bu şeyde.	ş. -mıydır 15/8
m. 17/8	sikêr-: Sıçramak.
mondıy: Böyle, bu şekilde.	s. -üp 18/2
m. 6/8, 7/3, 19/9	sin: Sen zamiri.
mömkün: Mümkün.	s. 12/2
m. 21/5	sirlê: Sırlı, gizli.
nādān: Bilgisiz, cahil.	s. 8/1
n. 15/6	şoñ: Sonra, sonradan.
nek: Tam, ne az ne çok.	ş. 4/5, 18/6
n. 18/5	söngê: Söngü, mızrak.
nerse: Ne.	s. 15/10
n. 4/5	şuğıl-: İtilmek, kakılmak.
ni: Ne?	s. -up 7/9
n. 18/8	sük-: Sövmek, kötü söz söylemek.
niçük: Nasıl, ne şekilde.	s. -(g)erler 9/9
n. 22/4	s. -se 9/9
nik: Neden?	
n. 15/2	

süz: Söz, laf. s. 2/3	tiptër-: Teptirmek. t. -e 12/10
şaqtıy: Pek çok, fazlaca. ş. 17/8	tirske: Ters, uygunsuz. t. 7/1
şel: Şal; başörtüsü ş. 4/4	töş: Yer, mekân. t. +ke 22/10
suk: Afacan, yaramaz. ş. 19/7	töz-: Dayanmak, sabretmek. t. -ěñěz 18/8
şular: Şunlar. ş. 14/5	tuқта-: Durmak, duraklamak. t. -mıy 14/8
şundi: Şöyle, böyle. ş. 2/6	tuşas: Kaba, nazik olmayan. t. 15/10
ş. +lar 16/5	tuğrıláp: Doğru şekilde, düzgünce. t. 3/10
tabıl-: Bulunmak. t. -mas 7/4	tutaş: Kız kardeş t. +lar 5/1, 18/8
tağın: Tekrar, yine. t. 17/1, 19/6	t. +larım 2/2
taşın: Çekinmek, utanmak. t. -mıym 24/2	tügel: Değil. t. +dër 6/2
taşla-: Atmak, bırakmak; ayrılmak. t. -larğa 4/3	tük-: Dökmek. t. -dë 18/2
tapla-: Lekelemek, kirletmek. t. -(ı)ysıñ 12/3	tüz-: Dayanmak, sabretmek. t. -e almıy 9/2
tapta-: Basmak. t. 5/6	ul: O, işaret sıfatı. u. 3/6, 14/8
tetiy: Çocuk dilinde cici, güzel. t. +ler 13/6	uram: Sokak. u. +da 3/7
tëğërmen: Değirmen. t. 14/10	uy: Düşünce, fikir. u. +ı 17/4
tëz çük-: Diz çökmek, itaat etmek. t. -(g)em 24/1	uyla-: Düşünmek. u. -ñız 2/5
tıñla-: Dinlemek, kulak vermek. t. -ñız 2/4	ür-: Havlamak. ü. -e 14/8
tırış-: Uğraşmak, çabalamak. t. 24/5	ü. -miydir 16/2
tik: Sadece, yalnızca. t. 19/6	ürt-: Örtmek, üstünü kapatmak. ü. -e 11/79

ürmeküç: Örümcek.	yara-: Yaramak, uygun olmak
ü. 4/7	y. -(ı)y 14/6
üzger-: Değişmek.	y. -mıy 15/2
ü. -mesün19/4	yat: Yad, yabancı.
yabın-: Kapanmak, örtünmek.	y. 20/8
y. -up 4/4	yemsöz: Sevimsiz, çirkin.
yafrak: Yaprak.	y. 2/6, 5/5
y. 17/3	yeş: Genç.
yaşşı: İyi, güzel, yahşi.	y. +ler 9/9
y. 8/5	yığlat-: Ağlatmak.
yağ: Taraf, yan.	y. -ur 19/10
y. +ka 18/2	yırtkıcı: Yırtıcı hayvan.
yaki: Veya, ya da.	y. +lar 14/1
y. 11/5	yiber-: Yardımcı fiil olarak
yaqtı: Aydınlık, ışıık.	kullanıldığında tezlik anlamı katar.
y. 4/6	y. 21/8
yalğış-yulğış: Yalan yanlış, asılsız.	yola: Gelenek, âdet.
y. 16/1	y. 23/6
yalt-yolt it-: Parlamak, ısıldamak.	yuğ: Yok.
y. -edër 16/6	y. 15/3
yap-: Örtmek, kapatmak.	y. +dır 3/3
y. -mıy 12/6	zürle-: Büyük göstermek, hürmet
	etmek.
	z. -(ı)ysun 22/6

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Fecri Yavi (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Akalın, Şükrü Haluk vd. (Haz.) (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

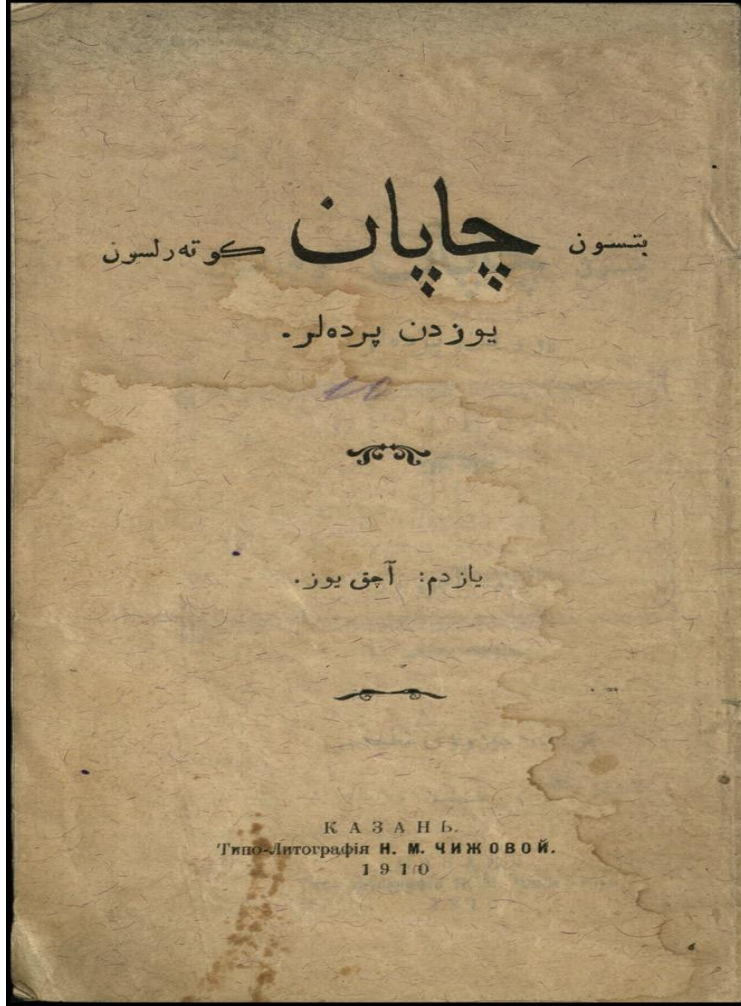
Buran, Ahmet ve Alkaya, Ercan (2019). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ.

Öner, Mustafa (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Timërhanov, A. E. (Bşk.) (2015-2019). *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğê (1-6 Tom)*. Kazan: Tatarstan Rêspublikası Fenner Akademiyesê.

Yavi, Fecri (2024). *Geçiş Dönemi Kazan Tatar Türkçesiyle Yazılmış Bir Aşk Hikâyesi Ma'sûk-Nâme (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

Tıpkıbasım Örnekleri

مذہ سزگہ ایتہم:

طوطاشلرم، کوز نورلرم!
 سویلہنگان سوز آباق آسقه قالماسون،
 هر بریسون قلاق سالوب طکلاکوز ومینم
 ایتکانمنی بیک یخشیغنه اوپلاکوز.
 کورکوز! شوندی برزمانه سارتک یه مسز تگلگان
 چاپانی وئورمه کوچ او یاسی کبک او یوشدرلغان
 پردهلرنی خدانک بیرگه نی، ماتور یوزلرگه
 قاپلاب کولکی بولوب یور ایمش؛ موندانده عاراک،
 موندانده خورلق فایداغنه بولورایکان؛ مونى انسان
 توکل ئەزگنه عقلی بار حیوانده قبول ایتمیدر.
 شریعت بزگه نامحرمدن قاچارغه قوشه، لکن
 چاپان وپرده ایلەن توکل، چن، چن، عفت پردەسی
 ایلەندر.

بزلر بو توغروده پاک شریعتمزگه وایرلرمزگه
 هیچ بر وقتده قارشو کیلمیمز، آلاز بزنی عفت
 چاپانی، ناموس پردەسی ایلەن بورکەتکوز دیلر
 ایکان، حقیدرلر.

خاتون قزغه بر كيكاش

قزم باشك ئەلە يەش
 منە سىگا بر كيكەش
 اوزگنە طكلاما
 ايبەشلرگنيدە يەش
 وقت ييتىدى بىك وقت
 چاپان، پردە طاشلرغە
 ماتور قالفاق ھەدە شەل
 يابنوب يورك باشلرغە
 نەرسە بولغان صوڭ بزگە
 چاپان يابارغە يوزگە
 ايمش يورى قابلانوب
 ياقتى كرمەسون كوزگە
 باشقە قاچقلر بابوب،
 نىدىن قورقوب قاچابز
 ھىچ بر كەلدىن قورقمىيز
 ئەيدە يوزنى آچابز.

— ۱۰ —

باشقه چاپان قابلاڭغه
كوچلەمەڭز يابايىز

بوي بوي صرلى چوپرەكە
بىردە حكمت طابىيىز

قارتلر طاغىن قارچقلر
نى ديسەدە ديسونلر

بىز چاپاننى يابايىز
آنى صارتلر كيسونلر

نەرسە بولغان. صوڭ بىزگە
قاچق يابوب يورورگە

بىزگە كىرەك توڭلىمى
ياقتى دنيا كورورگە

ملالر ھەمدە ايرلر بىزگە نى دىلر؟

اي طوطاشلر سز مائور
بوزكزەدە بالقى نور

بوزكى قاچات قارت بابايلر
باردە كورە سزنى خور

— ۲۴ —

ئەيتكانىڭ بارلغىن
 طكلىم آڭا تىز چوگەم
 آچق يورىم، طارطنىم
 فاچوب يورگەننى سوگەم.
 — رحمت جانم شادلاندىم
 ئەيدە حاضر بىر قولك
 ھەر وقتدە شول بولسۇن
 سىنك توتقان بو يولك
 موندن سوكرە بىك طرش
 چاپان بردە قالماسۇن،
 خاتون قزدن ھىچ برى
 يوزگە پردە صالماسۇن
 خاتون قزنك بارلغىن
 فاچوب يورمەسكە دىملە
 فاچوب يورگان قزلرنى
 ھەر وقتدە سىن كىملە.
 چقسۇن حاضر يالتراب
 نورلى قوياش پردەدن
 يورگىز آچق طوطاشلر
 ھىچ قورقمىچە بىندەدن.
 سوز بىتدى.

ПОЭТЕССА-ЗАЩИТНИЦА ПРАВ ЖЕНЩИН В КАЗАНСКО-ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА: АЧЫКЙОЗ

АННОТАЦИЯ

Казанско-татарский тюркский язык является одним из наиболее значимых диалектов в кипчакской подгруппе тюркских языков. Этот диалект обладает не только богатейшей устной традицией, но и глубоко укоренённой письменной культурой, восходящей к средневековью. На протяжении многих веков казанско-татарский язык служил инструментом культурного и духовного самовыражения татарского народа. Он использовался в религиозной литературе, поэзии, публицистике и других жанрах. В этой традиции особое место занимает поэтическое произведение, вышедшее в 1910 году под названием *Bëtsün Çapan, Küterëlsün Yözden Perdelər* («Пусть исчезнут чадры, пусть спадают покрывала с лиц»), автор которого скрывался под псевдонимом Ачыкйоз.

Этот сборник стихов был создан в контексте усиливающегося интереса к общественным вопросам и реформам в начале XX века. Особенно он выделяется как смелый голос против социальной несправедливости, касающейся положения женщин в мусульманском татарском обществе. Автор открыто критикует практику подчинения женщин, ограничение их роли исключительно домашним кругом, изоляцию от общественной жизни и запрет на участие в трудовой деятельности. Эти темы становятся центральными в предисловии и поэтических частях сборника, где подчёркивается, что женщина по своей природе не ниже мужчины, и что с точки зрения общественного статуса они равны.

Чадра и покрывало, как символы ограничения свободы и выражения личности, подвергаются в книге глубокой критике. Ачыкйоз рассматривает эти элементы одежды не как религиозную необходимость, а как культурную традицию, устаревшую и унижающую достоинство женщины. В одном из стихотворений особое внимание уделено героине по имени Мэдина, которая обращается к подругам с призывом смело открывать свои лица, выходить на улицу без чадры и противостоять общественному давлению. Через этот персонаж поэт передаёт важные наставления о свободе выбора, мужестве и ответственности перед будущими поколениями женщин.

Интересно, что в предисловии встречаются выражения, написанные от женского лица, например: «Шариат велит нам избегать посторонних, но не с помощью чадры и покрывала, а через подлинную завесу целомудрия. Мы никогда не выступаем против чистого шариата и наших мужчин...». Такие фразы могут свидетельствовать о том, что автором, возможно, была женщина — представительница прогрессивной татарской интеллигенции, решившая высказаться от лица женского сообщества.

С лингвистической точки зрения, произведение также представляет значительный интерес. Оно написано на арабской графике, что было типично для казанско-татарской литературы того периода. В языке текста заметно

влияние чагатайской орфографии и морфологии, что придаёт произведению характер переходного этапа между классическим письмом и современным татарским литературным языком. Например, в повелительном наклонении второго лица множественного числа встречаются окончания -гыз, -һыз и -һ: bulmağыз (не будьте), itmegëz (не делайте), uylañыз (подумайте), söyleşëñez (поговорите). Это свидетельствует о вариативности грамматических норм в ту эпоху.

Кроме того, в одном случае зафиксировано использование частицы -çı перед повелительным окончанием, что в современном языке считается вежливой формой повеления: eytçëñez — «скажите, пожалуйста». Такая форма подчёркивает не только стилистическое богатство текста, но и его связь с устной речью.

В формах третьего лица единственного числа повелительного наклонения также наблюдаются отличия. Используются формы с округлыми гласными, такие как: bêtsün (пусть исчезнет), bulmasun (пусть не будет), çıqmasun (пусть не выйдет), küterëlsün (пусть не поднимется). Эти формы позволяют проследить фонетические особенности языка начала XX века и их отличие от современного казанско-татарского.

Таким образом, Bêtsün Çapan, Küterëlsün Yözden Perdeler является не только художественным выражением идей освобождения женщин, но и важным документом, фиксирующим как социальные, так и языковые реалии своего времени. Книга представляет собой ценный источник для изучения гендерных аспектов в татарской литературе, а также для лингвистов, исследующих эволюцию тюркских языков в эпоху модернизации. Такие произведения вносят значительный вклад в укрепление статуса казанско-татарской литературы в контексте мировой культуры.

Ключевые слова: казанско-татарский тюркский язык, социальное неравенство, чагатайская орфография, права женщин, Ачыкйоз

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ HAYVAN ADLARININ ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

ÖZGÜR YILDIRIM*

Öz: Tarihin erken devirlerinde doğa ile iç içe ve konargöçer bir yaşam biçimine sahip olan Türklerin sosyal yaşamında ve kültürlerinde tabii olarak hayvanların özel bir yeri vardır. Türkler, onlardan gıda, giyim-kuşam, ulaşım, ülke sınırlarının korunması ve güvenliğinin sağlanması gibi pek çok alanda faydalanmışlardır. Ancak hayvanlar, Türklerin yaşamında yalnızca maddi fayda unsuru olarak yer almamıştır. Onlarla zaman içerisinde duygusal bir bağ kurmuş, hatta gücünden ve cesaretinden etkilendikleri hayvanlara dinî inançları gereği kutsiyet atfederek onları sembol değer hâline getirmişlerdir. Atfedilen bu değer, eski Türkler arasında hayvanlarla ilgili pek çok inanç ve uygulamanın oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Göktürkler, Uygurlar ve Kırgızlar gibi bazı Türk kavimleri onlardan türediklerine inanmış, bazı Türk kavimleri ise kendilerine askerî bir ünvan, çocuklarına da ad olarak hayvan adlarını almışlardır. Türklerin sosyal yaşamında ve kültürlerinde hayvanların bu kadar kapsamlı bir yer edinmesi, onların sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerinden minyatür, heykel gibi sanatsal yaratmalara kadar pek çok eserde görülebilmesini sağlamıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme aldığı Dîvânu Lugâtî't-Türk, geniş bir coğrafyaya yayılmış ve farklı kültür çevreleriyle kuşatılmış olan Türk kavimlerinin diline, tarihine, sosyal yaşamına ve folkloruna dair oldukça zengin bir malzeme sunarak Türkoloji araştırmalarının en temel eserleri arasında yer almıştır. Belirtilen bu malzeme içerisinde hayvan adları ile hayvancılık terimleri de önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, Dîvânu Lugâtî't-Türk'te tespit edilen 299 hayvan adının Çuvaş Türkçesindeki durumu değerlendirilmeye çalışılmış, bunlardan hangilerinin Çuvaş Türkçesinde korunduğu, hangilerinin şekil ya da anlam bakımından ortaklık gösterdiği hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâtî't-Türk, Söz Varlığı, Hayvan Adları, Çuvaş Türkçesi, Anlam Bilimi

THE STATUS OF ANIMAL NAMES IN DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK IN CHUVASH TURKIC

ABSTRACT: Naturally, animals have a special place in the social life and culture of the Turks, who had a nomadic lifestyle intertwined with nature in the early periods of

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, ozgur-yildirim0633@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-1016-440X

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 14.02.2025, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 11.06.2025)

Doi:10.47089/ıuad.1640103

history. Turks have benefited from them in many areas such as food, clothing, transportation, protection and security of the borders of the country. However, animals were not only an element of material benefit in the lives of Turks. They established an emotional bond with them over time, and even attributed sanctity to the animals, whose strength and courage they were impressed by, in accordance with their religious beliefs, and turned them into symbol values. This attributed value paved the way for the formation of many beliefs and practices related to animals among the ancient Turks. Some Turkish tribes such as the Gokturks, Uighurs and Kyrgyz believed that they were descended from them, while some Turkish tribes took animal names as a military title for themselves and as names for their children. The fact that animals have such a comprehensive place in the social life and culture of the Turks has enabled them to be seen in many works of art, from oral and written literature to artistic creations such as miniatures and sculptures. *Divânu Lugâti't-Türk*, written by Kashgarlı Mahmud in order to teach Turkish to Arabs, has become one of the most fundamental works of Turkology research by providing a very rich material on the language, history, social life and folklore of Turkish tribes spread over a wide geography and surrounded by different cultural environments. Among this material, animal names and animal husbandry terms also have an important place. In this study, an attempt is made to evaluate the status of 299 animal names identified in *Divânu Lugâti't-Türk* in Chuvash Turkish, and to provide information on which of them have been preserved and which show commonalities in form or meaning.

Keywords: *Divânu Lugâti't-Türk*, Vocabulary, Animal Names, Chuvash Turkic, Semantics

Giriş

Tarihin erken devirlerinde avcı ve savaşçı kimliklerine uygun olarak doğa ile iç içe ve konargöçer bir yaşam biçimine sahip olan Türklerin sosyal yaşamında ve kültürlerinde tabii olarak hayvanların özel bir yeri vardır. Bozkır yaşamının zorlu koşulları, başlangıçta yabani hayvanlarla mücadeleyi zorunlu kılsa da Türkler, zamanla nitelik olarak tanımaya başladıkları hayvanlardan bazılarını ehlileştirme yoluna giderek hizmetlerine almışlardır. Böylelikle onlardan gıda, giyim-kuşam, ulaşım, ülke sınırlarının korunması ve güvenliğinin sağlanması gibi pek çok alanda faydalanmışlardır. Yerleşik hayata geçildikten sonra da durum değişmemiş, Türklerin sosyo-ekonomik yaşamdaki en büyük destekçileri bir insan olarak kendi türünden sonra yine hayvanlar olmuştur. Ancak hayvanlar, Türklerin yaşamında yalnızca maddi fayda unsuru olarak yer almamıştır. Onlarla zaman içerisinde duygusal bir bağ kurup gücünden ve cesaretinden etkilendikleri hayvanlara dinî inançları gereği kutsiyet atfederek onları sembol değer hâline getirmişlerdir (Özden, 2019:1480; Hamişoğlu, 2023:438). Atfedilen bu değer, eski Türkler arasında hayvanlarla ilgili pek çok inanç ve uygulamanın oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Örneğin, Çuvaşlar, duydukları saygının ve bağlılığın bir nişanesi olarak dinî törenlerinde at, öküz, dana, koyun ve çeşitli av hayvanlarını Tanrı ve ruhlara kurban olarak sunmuşlardır. Bazı hayvanlarla ilgili tabu niteliğinde yasaklar koymuşlar, bazılarını da adının telaffuz edilmesi, öldürülmesi ve etinin yenilmesini yasak olan hayvanlar arasında göstermişlerdir. Geleneksel Türk inanç sisteminin en önemli sembol değerlerinden olan kurt, insan ve hayvan

sağlığı ile tarla, bağ ve bahçelerin koruyucu gücü olarak kabul edilmiştir. Bu inancın bir neticesi olarak kurdun bir parçası salgın hastalık dönemlerinde insanların ve hayvanların vücuduna asılmış ve böylelikle onun bu hastalığı bertaraf edeceği düşünülmüştür. Hayvanlara atfedilen değerin bir yansıması da bebek isimlerinde görülür¹. Nitekim Çuvaşlar arasında bebeklere *kaşkır* isminin verilmesi, yaygın bir uygulama hâline gelmiştir (Arık, 2012:156 – 157). Köktürkler, Uygurlar ve Kırgızlar gibi kimi Türk kavimleri ise ata ruhu olarak kabul ettikleri ve büyük saygı gösterdikleri hayvanlardan türediklerine ve çoğaldıklarına inanmışlardır. Bozkurt ve Türeyiş destanları, bu inanın mahsulleridir. Türkler, belirtilen bu destanlarda olduğu gibi, etkilendikleri varlık ve doğa olaylarıyla ilgili duygu ve düşüncelerini heykellerde, minyatürlerde, motiflerde, mezar taşlarında ve efsane, mit gibi edebî türlerde işleyerek ölümsüzleştirmişlerdir (Doğan, 2001:615 – 616; Tokyürek, 2013:223). Böylelikle sosyo-ekonomik yaşama ayna tutan sözlü ve yazılı edebiyat ürünleri ile sanatsal yaratmalarda hayvanlar ve hayvanlarla ilgili uygulamalara dair pek çok malzeme yer almıştır.

Toplumlara ait maddi ve manevi kültür öğelerinin en iyi derlendiği ve saklandığı eserlerin başında sözlükler gelmektedir. Türk sözlükçülük tarihinin ilk ve en önemli eseri, 1072 – 1077 yılları arasında Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla Kâşgarlı Mahmud tarafından telif edilen *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (bundan sonra DLT)’tür. Karahanlı hanedanına mensup bir bey olan Kâşgarlı Mahmud’un Türk illerini yıllarca gezmek suretiyle malzemesini derlediği bu emsalsiz eser, geniş bir coğrafyaya yayılmış ve farklı kültür çevreleriyle kuşatılmış olan Türk kavimlerinin diline, tarihine, sosyal yaşamına ve folkloruna dair oldukça zengin bir malzeme sunmaktadır (Erkoç, 2015:178; Gül, 2015:3; Özden, 2019:1479 – 1480; Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: XVI – XVII). *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, bu niteliği ile yalnızca dönemine ışık tutmamış, yazıldığı dönem ile günümüz Türk dünyası arasında tarihî bir kültür köprüsü kurarak Türkoloji araştırmalarının en temel eserleri arasında yer almıştır (Koca, 2013:56). Kapsamında 9000² civarında Türkçe kelime bulunduran bu eser, dönemin sosyo-ekonomik yaşamında etkili olan hayvanlar ve hayvancılık terimleriyle ilgili de

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Arık, Durmuş. (2012). *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınları, s. 145 – 156.

² Ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. (2020). *Dîvânu Lugâti’t-Türk (Giriş–Metin–Çeviri–Notlar–Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. XVII. Ayrıca bu bilgi, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ün diğer yayınlarında farklı şekillerde karşılık bulur. Örneğin, Carl Brockelmann’ın *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaşgaris Divan Lugat at-Türk* adlı yayınında bu sayı 7.993 olarak verilir. Buna karşılık, Besim Atalay’ın üç ciltlik çevirisinin 1943 yılında yayınlanan “Endeks”inde bu sayı 8783’tür. M. Vefa Nalbant’ın çalışmasında ise *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te 5.147’si ad, 3.477’si fiil olmak üzere 8.624 kelimenin madde başı olarak verildiği bildirilir. Verilerdeki bu farklılığın nedeni, bazı çalışmalarda madde başı sözlerin yanı sıra madde içinde örnek cümlelerde geçen sözlerin de söz varlığına katılmış olması ve madde başı sözlerle birlikte değerlendirilmesidir (*Dîvânu Lugâti’t-Türk*, 22.01.2025:?).

geniş bilgiler vermektedir. Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün sosyal yaşamın farklı alanlarına dair sunduğu bu zengin malzemenin farkında olan ve bu malzemeye ilgi duyan pek çok araştırmacı, onu çok yönlü bir şekilde incelemeye tâbi tutmuştur. Gerçekleştirilen bu incelemeler, Türk tarihinin, dilinin ve sosyo-ekonomik yaşamının karanlıkta kalan pek çok noktasını aydınlığa kavuşturan çalışmalar ile neticelenmiştir. Özellikle hayvan adları ile hayvancılık terim ve uygulamalarıyla ilgili Türkiye'de pek çok çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalardan bir bölümü³, hayvan adlarını varlık gösterdikleri kültürel ortamda üstlendikleri işlev ve sahip oldukları niteliklere göre sınıflandırırken diğer bir bölümü⁴, art zamanlı ve karşılaştırmalı bir incelemeye tâbi tutarak onların etimolojik değerlendirmesini yapmaktadır (Hamişoğlu, 2023:439).

Bu makalede, DLT'deki hayvan adlarının Çuvaş Türkçesindeki durumu değerlendirilmiştir. Böylelikle söz konusu hayvan adlarının⁵ Çuvaş Türkçesinde bulunup bulunmadığı ve tanımlanabilenlerin ses ve anlam bilimi açısından çağdaş yazı dili döneminde nasıl bir gelişim sergilediği belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada, en güncel yayın olarak Ahmet Bican Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'ün dizini esas alınmıştır⁶. Dizinde

³ Çeneli, İlhan. (1975). *Dîvânü Lûgati't-Türk'te Hayvan Adları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları; İlhan, Nadir ve Şenel, Mustafa. (2008). *Dîvânü Lûgati't-Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılık ile İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları*. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Winter, s. 3/1, s. 259-277. Karaarslan, Berna. (2010). *Dîvânü Lûgati't-Türk'teki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Aydemir, Adem. (2013). Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't-Türk'te Kuşlar. *International Journal of Social Science, Volume 6, Issue 1*, P. 271 – 297; Gül, Meltem. (2015). *Dîvânü Lugâtî't Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme*. *İdil*, s. 4(15), s. 1-24; Erkoç, Hayrettin İhsan. (2015). *Divanü Lugati't-Türk'te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler*. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 23, s. 177 – 208.

⁴ Doğan, Levent. (2001). Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan isimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 12, s. 615 – 659; Umurzakov, Kanıbek. (2007). *Divanu Lugati't-Türk'teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Besli, Ertan. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Aydemir, Adem. (2018). *Divanü Lugati't-Türk'te Böcek Adları Üzerine Bir İnceleme*. *Route Educational and Social Science journal, Volume 5(14)*, s. 683 – 692; Özden, Muharrem. (2019). *Dîvânü Lûgâtî't-Türk'te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri*. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, s. 8 (2), s. 1479-1502; Hamişoğlu, Meryem. (2023). *Dîvânü Lûgati't-Türk'teki Hayvan Adlarının Özbek Türkçesindeki Durumu*. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TURKLAD)*, s. 7(2), s. 437 – 460.

⁵ Dizinde yer alan hayvanlarla ilgili söz varlığından yalnızca hayvanların kendisini tanımlayan özel ve genel nitelikli adlar değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Hayvanlarla ilgili organ ve alet isimleri ise bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

⁶ Bu yayından yapılacak alıntılarda sayfa numaraları DLT kısaltması ile verilecektir.

yer alan hayvan adlarının durumu, Çuvaşça sözlüklerde⁷ yer alan verilerle karşılaştırılmak suretiyle belirlenmiş ve söz konusu kelimeler ölçüt alınan niteliğe göre oluşturulmuş gruplarda alfabetik bir düzen içerisinde verilmiştir. İşlenen kelimelere dair etimolojik bilgi için *Ceylan* (1997), *Clauson* (1972), *Eren* (2020), *Gülensoy* (2007), *Räsänen* (1969), *Starostin* (2004) *Tekin* (1995) ve *Tenişev* (2001) tarafından hazırlanan ve etimolojik değerlendirmelerde bulunan çalışmalara başvurulmuştur. Bu konuda dikkate alınan bir diğer çalışma ise Ertan Besli tarafından hazırlanan *Eski ve Orta Türkçe Hayvan Adlarının Etimolojisi* (2010) adlı doktora tezi çalışmasıdır.

1. Şekil Bakımından Örtüşen Hayvan Adları

DLT: *baqlan* “(kuzu vb. hayvan için) taze ve temiz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 571) ~ Çuv. *baklan* “karabatak, pelikan ailesinden bir su kuşu” (Bayram, 2019:101b; Skvortsov, 2012:47a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Clauson’a göre sonu {+la:n} ekiyle biten hayvan adlarından biri olan *baqlan* kelimesi, erken dönemlerde belirli bir koyun türünü karşılamak üzere kullanılmıştır. Ancak bu koyun türünün yaş, kilo gibi sınırlayıcı niteliklerden hangisine sahip olduğu belirsizdir (Clauson, 1972:315b). Eren ise bu kelimenin kökünün belirsiz olduğunu belirterek morfolojik açıdan {+lAn} ekiyle genişlemenin söz konusu olmadığını vurgular (Eren, 2020:43). Rusçaya herhangi bir fonolojik değişime uğramadan *baqlan* biçimiyle ödünçlenen bu kelime, Doerfer’e göre Çuvaş Türkçesinin söz varlığına da Rusça aracılığıyla katılmıştır (Dorfer, 1965:298). Bu kelimenin Çuvaş Türkçesinde herhangi bir fonolojik değişime uğramayıp temel biçimini koruması, bu durumun bir göstergesidir. Çünkü /b/ ünsüzü, Çuvaşça kelimelerin başında bulunabilen ünsüzler arasında yer almaz. Ayrıca Çuv. *baklan* kelimesi, çağdaş yazı dili döneminde temel anlam özelliğini korumamış ve başka bir anlam özelliğine geçerek anlam kaymasına uğramıştır.

DLT: *bars* “pars” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 575) ~ Çuv. *bars* “pars” (Andreyev vd., 1985:59; Skvortsov, 2012:50b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde *bars* biçimiyle tanıklanmıştır (Orkun, 1994:771). Metinlerle tanıklanabilen en eski dönemlerde “leopard” ve on iki yıllık

⁷ Yegerov, Vasiliy Georgiyeviç. (1935). *Çuvaşsko – Russkiy Slovar’*. Şupaşkar: Çuvaşsen Patşalık İzdatel’svi. Andreyev, İvan Andreevich vd. (1985). *Çuvaşsko – Russkiy Slovar’*. Moskva; Skvortsov, Mihail İvanoviç ve Skvortsova, Alevtina Vasilyevna. (2003, 2014). *Çiwaşla – Virişla tata Virişla – Çiwaşla Slovar’*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knichoe İzdatel’stvo. Skvortsov, Mihail İvanoviç ve Skvortsova, Alevtina Vasilyevna. (2004). *Virişla-Çiwaşla tata Çiwaşla – Virişla Slovar’*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Kincnoe İzdatel’stvo; Skvortsov, Mihail İvanoviç. (2012). *Russko – Çuvaşskiy Slovar’ / Virişla – Çiwaşla Slovar’ Tom I-II*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Kincnoe İzdatel’stvo; Bayram, Bülent. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

döngüdeki üçüncü ayı temsil eden bir hayvan anlamıyla kaydedilir. Ancak zaman zaman diğer büyük kedigilleri karşılayan bir anlam özelliğiyle kullanım alanına çıkar. Ayrıca yaşayan lehçelerde *bars* biçiminin yanı sıra *baris*, *barst*, *bas*, *pars*, *parsı* ve *mars* biçimleri de bulunur. Clauson ve Tenişev, **bars* kelimesinin oldukça erken bir dönemde İranî bir dilden ödünçlendiğini bildirmiştir. Tenişev’e göre bu dönem, Ana Türkçe dönemidir (Clauson, 1972:368b; Tenişev, 2001:157). Rusçaya Türk lehçeleri aracılığıyla *bars* biçiminde ödünçlenen bu kelime, Çuvaş Türkçesinin söz varlığına da herhangi bir fonolojik değişime uğramadan Rusça aracılığıyla katılmıştır (Doerfer, 1965:237; Skvortsov, 2012:50b). **Çuv. bars** kelimesinin başında /b/ ünsüzünü koruması, bu durumun bir göstergesidir. Çünkü Çuvaşça kelimelerin başında bulunmayan bu ünsüz, Rusça kelimelerde yer alır. Ayrıca /b/ ünsüzü, Çuvaş Türkçesinde kurallı ve düzenli olarak /p/ ünsüzüne değişir. Ancak **Çuv. bars** kelimesi, belirtilen bu ödünçleme sürecinde yalnızca ses özellikleri bakımından sahip olduğu temel biçimini korumamış, temel anlamını da muhafaza ederek **DLT** ile olan paralelliğini sürdürmüştür.

DLT: **ķarsak** “karsak” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 689) ~ **Çuv. karsak** “tavşan, yabani tavşan” (Bayram, 2019:261a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde **ķarsak** biçimiyle tanıklanmıştır (Wilkins, 2021:339). Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da **ķarsak** biçiminde geçer. Ancak yaşayan lehçelerde **ķarsak** biçiminin yanı sıra **ķarsa** biçimi de bulunur. Clauson’a göre Moğolcadan ödünçlenen bu kelimeler “bozkır tilkisi” anlamındadır (Clauson, 1972:663b). Eren ise kelimenin anlamını “bir cins küçük tilki” olarak açıklar (Eren, 2020:266). Gülensoy, bu kelimeyi köken bakımından **ķar** ismine dayandırır ve isimden isim yapan {+sak} ekiyle genişlemiş bir biçim olarak nitelendirir (Gülensoy, 2007:470). Bu görüşüyle kelimenin Türkçe asıllı olduğunu vurgular. Brockelmann ise **ķarsak** kelimesini tilkinin çıkardığı sesle ilişkilendirerek yansıma bir kökene dayandırır (Brockelmann, 1928; Eren, 2020:266’dan). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***ķarsak** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:651). Bu varsayımsal biçim, **Çuvaş Türkçesi Sözlüğü** (bundan sonra **ÇTS**)’nde kayıtlı olan kelimenin herhangi bir fonolojik değişime uğramadan temel biçimini koruduğunu gösterir. Bu durum üzerinde, söz konusu kelimenin Tatar Türkçesinden ödünçlenmiş olmasının etkisi olmalıdır. Ancak benzer bir durum kelimenin semantik alanında görülmemiştir (Tenişev, 2001:161). **Çuv. karsak** kelimesi, tarihî süreçte temel anlamdan uzaklaşmış ve “yırtıcı, kemirgen” bir niteliğe sahip olan başka bir hayvanı karşılar hâle gelmiştir.

2. Anlam Bakımından Örtüşen Hayvan Adları

DLT: **ağır** [> *ayır*] “atın erkeği, ayır” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 540, 566) ~ **Çuv. iyir** “ayır” (Bayram, 2019:87b).

Tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan hayvan adlarından biri olan bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi, Ceylan, Räsänen ve Tenişev tarafından sızıcı /d/ ünsüzüyle, **ağır* biçiminde tasarlanır (Räsänen, 1969:6a; Ceylan, 1997:73; Tenişev, 2001:64). Türkologlar arasında varsayımsal biçim konusunda bir birlik bulunmasına karşın, **ağır* kelimesinin etimolojik izahı farklı şekillerde yapılır. Bu konuda genel geçer bir görüş yoktur. Ancak kelimenin kökeniyle ilgili en dikkate değer açıklama, Doerfer tarafından yapılmıştır. Doerfer, **ağır* kelimesini köken bakımından *ađ* > *ay*-“ayırmaq” fiiline dayandırmış ve Ana Türkçeden önceki dönem için **ağırğa* şeklinde varsayımsal bir biçim önermiştir (Dorfer, 1965:185 – 187). Doerfer’e göre Ana Türkçe döneminde oluşan *ağır* biçimi ise *ağırğ* isminin *metateze* uğramış şeklidir: **ağırğa* > **ağırğ* > **ağır*. Klasik Moğolcada (KM) denk biçimin **acirğa* şeklinde tanıklanması da bu görüşü destekler niteliktedir (Sevortyan, 1974:108). **Ağır* kelimesinin yapısı ve fonolojik özelliklerine dair Türkologlarca kaydedilen bu görüşler, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen dört ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından ikisi, kelime içinde, birinci ve ikinci hecede gerçekleşen *daralma* ile *vurgusuzlaşma* (/a-/ > /-i/, /-i-/ > /-i-/)’dır. Diğer ses olayları ise kelime içinde gerçekleşen /-d-/ > /-y-/ değişimi ile ünsüz düşmesi (/ğ-/ > Ø)’dir. **Çuv.** *ıyır* kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla kayda değer bir değişim gösterse de bu süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: *arşlan* “aslan” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 557) ~ Çuv. *uşlan* ~ *arışlan* “arşlan” (Bayram, 2019:58b, 242a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde *arşlan* biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:65). Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da çoğunlukla *arşlan* biçiminde geçer (Tenişev, 2001:158). Clauson, *arşlan* kelimesini, sonu {+lAn} ekiyle biten bir kelime olarak açıklamış ve bu kelimenin erken dönemlerde Moğolcadan (**Moğ.** *arşalan* ~ *arşlan*) ödünçlendiğini bildirmiştir (Clauson, 1972:238a). Bu etimoloji konusunda Brockelmann ve Ligeti de Clauson ile hemfikirdir (Brockelmann, 1954; Ligeti, 1964; Eren, 2020:26’dan). Bu kelimenin eskicil biçimi ise Gülensoy ve Räsänen tarafından normal süreli ünlülerle, **arşlan* şeklinde tasarlanır (Räsänen, 1969:27a; Gülensoy, 2007:82). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv.** *uşlan* kelimesi üzerinde biri düzensiz olan iki ses olayının gerçekleştiğini gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında gerçekleşen *yuvarlaklaşma* (/a-/ > /u-/)’dır. Diğer ses olayı ise birinci hecenin sonunda meydana gelen ünsüz düşmesidir: /-r-/ > Ø. Tatar Türkçesinden ödünçlenen *arışlan* kelimesi ise yalnızca bir ses olayına uğramıştır. Belirtilen bu ses olayı, kelime içinde düz-yuvarlak arası niteliğe sahip bir /i/ ünlüsünün türemesidir. **Çuv** *uşlan* kelimesi, belirtilen ses olaylarının aksine tarihî süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: *borsuğ* [borsmuğ] “Oğuzlarda kaba ete benzer küçük bir hayvan” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 594) ~ Çuv. *purış* “porsuk” (Bayram, 2019:524a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde **borsmuḡ** biçiminde tanıklanmıştır. Oğuzca ile Kıpçak lehçesinde ise **borsuḡ** biçiminde geçer (Eren, 2020:426b – 427a). Clauson, **borsmuḡ** kelimesinin yalnızca Kâşgarlı'da tanıklandığına dikkat çekerek bu kelimenin yanlış seslendirme sonucu oluştuğunu bildirir. Clauson'a göre üç ünsüzü yan yana bulunduran ve bu hâliyle Türkçenin genel yapısına aykırı bir görünüm sergileyen **borsmuḡ** kelimesi, kelime başında /p/ ünsüzü bulundurması gereken Toharca bir biçimden eski bir ödünçlemedir (Clauson, 1972:369a). Kelimenin kökenine dair pek çok etimolojik açıklama⁸ yapılmıştır. Ancak bunlardan en dikkate değer olanı, Rona-Tas ve Tenişev tarafından yapılan açıklamadır. Bu açıklamaya göre **borsuḡ** kelimesi, köken bakımından **borsi-** “pis kokmak” fiiline dayanmaktadır (Tenişev, 2001:164; Róna-Tas, 1970; Gülensoy, 2007:701'den). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Ceylan tarafından normal süreli ünlülerle, ***borsıḡ** şeklinde tasarlanır (Ceylan, 1997:93). Açıklanan bu varsayımsal biçim, **ÇTS**'de kayıtlı olan kelime üzerinde biri düzensiz olan altı ses olayının meydana geldiğini gösterir. Belirtilen ses olayları, maddeler hâlinde şu şekildedir: 1.) Kelime başında bulunan /b/ ünsüzünün sedasızlaşarak /p/ ünsüzüne değişmesi, 2.) Kelime içinde bulunan /o/ ünlüsünün daralarak /u/ ünlüsüne değişmesi, 3.) İkinci hecenin başında bulunan /s/ ünsüzünün birincil /ı/ ünlüsü komşuluğunda /ş/ ünsüzüne değişmesi, 4.) İkinci hecede bulunan /ı/ ünlüsünün vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmesi, 5.) Gerçekleşen **metatez** sonucu, kelime içinde bulunan /s/ (> /ş/) ünsüzü ile /ı/ (> /i/) ünlüsünün yer değiştirmesi, 6.) Düzensiz bir fonolojik sürecin neticesi olarak kelime sonunda bulunan /ḡ/ ünsüzünün düşmesi. Bu ünsüzün düşmesine bağlı olarak açık hecede kalan /ı/ ünlüsü vurgu bakımından zayıflama eğilimi göstermiştir. **Çuv. purış** kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla dikkate değer bir değişim gösterse de tarihî süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: **balıḡ** “balık” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 572) ~ **Çuv. puli** “balık” (Bayram, 2019:520a).

Suda yaşayan canlıları tanımlayan genel bir tür adı olarak Eski Türkçe döneminden itibaren tanıklanabilen **balıḡ** kelimesinin kökeni ve yapısı Eren'e göre belirsizdir (Eren, 2020:46). Clauson da bu kelimenin kökeniyle ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır (Clauson, 1972:335). Söz konusu kelimenin Ana Türkçedeki varsayımsal biçimi ise **Starostin**, **Tekin** ve **Tenişev** tarafından birincil uzun ünlüyle, ***bālıḡ** biçiminde tasarlanmıştır (Tekin, 1995:172; Tenişev, 2001:177; Starostin vd., 2004:1076). Açıklanan bu varsayımsal biçim, bugün **ÇTS**'de kayıtlı olan kelimenin biri düzensiz olan dört ses olayına uğradığını gösterir. Kurallı olarak gerçekleşen ses olaylarından birincisi, kelime başında görülen **sedasızlaşma** (/b-/ > /p-/)'dır. Kurallı olan diğer ses olayları ise birinci hecede meydana gelen **yuvarlaklaşma** (/ā-/ > /u-/)' ile ikinci hecede gerçekleşen

⁸ **Borsuk** kelimesinin kökenine dair ayrıntılı bilgi için bk. Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 701.

vurgusuzlaşma (/i-/ > /i-/)’dır. Kelime sonunda bulunan /k/ ünsüzünün düşmesi ise hangi koşul ve tesire bağlı olarak gerçekleştiği henüz belirlenemeyen düzensiz bir gelişim örneğidir. Meydana gelen bu ses olayları neticesinde, Çuvaş Türkçesindeki biçim **pulī** şeklini alarak kayda değer bir değişim göstermiştir. Ancak tarihî süreçte kelimenin temel anlamını koruduğu ve **DLT** ile paralellliğini sürdürdüğü görülür.

DLT: **böri** “kurt, börü” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 598) ~ Çuv. **pirī** “börü, kurt” (Starostin vd., 2004:344, Tenişev, 2001:160).

Metinlerle takip edilebilen en eski dönemlerden itibaren tanıklanan bu kelime, tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan hayvan isimlerinden biridir. Bu yaygınlık, Tenişev’in de belirttiği gibi, geleneksel Türk inanç sisteminde ve bozkır yaşamında kurda atfedilen değer ve önemden kaynaklanır. Eski Türkçe devresinde **böri** biçimiyle var olan bu kelime, Orta Türkçe döneminden itibaren eserlerde **böri** ve **börü** biçimleriyle geçer (Tekin, 2003:241). Yaşayan lehçelerde ise bu biçimlere ek olarak kelime başında /b/ ünsüzünü /m/ ve /p/ ünsüzüne değiştiren ya da ilk hece ünlüsünü daraltan biçimler bulunur⁹ (Gülensoy, 2007:174). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Tekin ve Tenişev tarafından birincil uzun ünlüyle, ***böri** şeklinde tasarlanır (Tekin, 1995:184; Tenişev, 2001:160, 642). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. pirī** kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında görülen **sedasızlaşma** (/b-/ > /p-/)’dır. Diğer ses olayları ise kelime içinde gerçekleşen **daralma** (/ö-/ > /i-/) ile kelime sonunda, açık hecede meydana gelen **vurgusuzlaşma** (/i-/ > /i-/)’dır. **Çuv. pirī** kelimesi belirtilen ses olaylarının aksine, tarihî süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: **bulan** “çok iri cüsseli, tek boynuzlu, oyuk boynuzunda su ve kar biriken yabani bir hayvan” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 600) ~ Çuv. **pīlan** “geyik” (Bayram, 2019:465a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Clauson, bu kelimenin temelde “erkek geyik” ($\approx$ **stag**) anlamına sahip olduğunu; ancak bazı lehçelerde “Avrupa musu ($\approx$ **elk**)” anlamıyla kullanıldığını bildirmiştir (Clauson, 1972:343a). Yaşayan lehçelerde genellikle “geyik” anlamıyla kullanıma çıkan bu kelime, Özbek Türkçesinde temel anlamdan uzaklaşmış ve “vahşi at” anlamını kazanmıştır (Tenişev, 2001:154). **Bulan** kelimesinin kökenine dair ulaşılabilen tek açıklama, Şçerbak tarafından yapılmıştır. Şçerbak’a göre bu kelime, köken bakımından Çince **p’au** “tek boynuzlu geyik” ve Eski Çince **liên** “tek boynuz” kelimelerine dayanmaktadır: **pa’u-lien** > **baulän** > **bolän** (Şçerbak, 1961; Besli, 2010:25 – 26’dan). Bu kelimenin Ana Türkçedeki varsayımsal biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***bulan** biçiminde tasarlanır

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Kökenli Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 174.

(Starostin vd., 2004:952). Belirtilen bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Bunlardan birincisi, kelime başında gerçekleşen *sedasızlaşma* (/b-/ > /p-/)’dır. İkinci ses olayı ise kelime içinde meydana gelen *vurgusuzlaşma* (/u-/ > /ĩ-/)’dır. Ancak **Çuv. pılan** kelimesi, tarihî süreçte yalnızca fonolojik bir değişim göstermemiş, gerçekleşen *genelleme* sonucu bütün geyik türlerini işaretleyen genel bir anlam özelliğine geçerek **DLT** ile olan paralelliğini sürdürmüştür.

DLT: **bürge** “pire” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 607) ~ **Çuv. pırşa** “pire” (Bayram, 2019:470a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde **bürge** biçiminde tanıklanmıştır. Buna mukabil Oğuzcada **büre**, Kıpçakçada ise **bürçe** biçiminde geçer (Tenişev, 2001:182; Besli, 2010:28). Clauson’a göre “pire” anlamında kullanılan bu kelime, oldukça erken bir dönemde Moğolcadan ödünçlenen ve sonunda {-ge} eki bulunduran eski bir kelimedir (Clauson, 1972:362b). Kıpçakça **bürçe** kelimesinin sonunda bulunan {+çe} isimden isim yapım eki ise Sevortyan’a göre küçültme işlevindedir (Sevortyan, 1978:299). Açıklanan görüşlere paralel şekilde, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***bürge** / ***bürçe** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:363). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. pırşa** kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen dört ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olayları, maddeler hâlinde şu şekildedir: 1.) Kelime başında bulunan /b-/ ünsüzünün sedasızlaşarak /p-/ ünsüzüne değişmesi, 2.) Kelime içinde bulunan /ü-/ ünlüsünün artdamaksıllaşp vurgu bakımından zayıflayarak /ĩ-/ ünlüsüne değişmesi, 3.) İkinci hecede, ek başında bulunan /-ç-/ ünsüzünün /-ş-/ ünsüzüne değişmesi, 4.) Kelime sonunda bulunan /-e/ ünlüsünün artdamaksıllaşarak /-a/ ünlüsüne değişmesi. **Çuv. pırşa** kelimesi, açıklanan ses olaylarıyla dikkate değer bir değişim gösterse de tarihî süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile olan paralelliğini sürdürmüştür.

DLT: **çapağ** “Türk gölünde bulunan küçük bir balık türü” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 615) ~ **Çuv. şupah** “çapak balığı” (Bayram, 2019:666a).

Bu kelime, ilk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahaları ile yaşayan lehçelerinde ise bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürmüştür¹⁰(Tenişev, 2001:177). Eren, bu kelimenin “eti tatsız, kılçıklı, iri pullu, yassı bir tatlı su balığı” anlamında kullanıldığını bildirmiş ve bu kelimeyi yansıma kökenli ***çap-** fiili ile ilişkilendirmiştir (Eren, 2020:98). **Çapağ** kelimesi, balığın suda yüzerken çıkardığı “çap” ya da “çup” biçimindeki şekilsiz bir sesle ilişki kurulması neticesinde oluşan ***çap-** fiilinin {+Ak} fiilden isim yapım ekiyle genişlemiş biçimidir (Çetinkaya, 2021:50 – 51, 88). Belirtilen bu görüşe paralel şekilde, söz konusu kelimenin Ana Türkçedeki

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 98.

kök biçimi de Starostin vd. tarafından normal süreli bir ünlüyle, **çap-* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:417). Kaydedilen bu veriler, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında gerçekleşen /ç-/ > /ş-/ değişimidir. Diğer ses olayları ise kelime içinde meydana gelen *yuvarlaklaşma* (/a-/ > /u-/) ile kelime sonunda gerçekleşen *sızıcılışma* (/k/ > /h/)’dır. Meydana gelen bu ses olayları sonucu, Çuv. *şupah* kelimesi, fonolojik olarak temel biçimden dikkate değer ölçüde farklılaşmıştır. Ancak bu süreçte kelimenin temel anlamını koruduğu ve semantik açıdan DLT ile olan paralellliğini sürdürdüğü görülür.

DLT: *eşgek* [> *eşyek*, *eşek*] “eşek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 646) ~ Çuv. *aşak* “eşek” (Bayram, 2019:83a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanan bu kelime, tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan hayvan isimlerinden biridir (Wilkins, 2021:125). Eren’e göre kökeni karışıktır. Kelimenin varsayımsal biçimini tasarlamak ve yapısını açıklayabilmek üzere Türkologlar tarafından çok sayıda görüş beyan edilmiştir (Eren, 2020:170). Nitekim Menges, Pedersen ve Yegerov, bu kelimenin Ermeniceden ödünçlendiğini savunmuştur (Yegerov, 1964:38; Pedersen, 1906; Menges, 1968; Eren, 2020:171’den). Gombocz, Poppe ve Ramstedt ise Şorca ve Teleütçede tanıklanan *eşte* biçimini göz önünde bulundurarak bu kelimeyi Moğ. *elçigen* biçimiyle birleştirir (Ramstedt, 1935:119; Gombocz, 1905; Poppe, 1960; Eren, 2020:172’den). Açıklanan iki görüşün aksine, *eşgek* kelimesi, Clauson, Doerfer, Gabain ve Räsänen tarafından *eş* “eş, yoldaş” biçimindeki Türkçe bir kökene dayandırılır (Doerfer, 1965:65; Gabain, 1941; Räsänen, 1957; Clauson, 1966; Eren, 2020:171 – 172’den). Yaygın olarak benimsenen bu görüşe göre söz konusu kelime, *eş* isminin küçültme işlevinde bulunan {+gek} isimden isim yapım ekiyle genişlemiş biçimdir. Yapılan bu etimolojiye paralel olarak *eşgek* kelimesinin Ana Türkçedeki biçimi de Starostin vd. tarafından palatal /l/ ünsüzüyle, **elgek* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:503). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin biri düzensiz olan dört ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından ikisi, birinci ve ikinci hecede gerçekleşen *artdamaksullaşma* (/e-/ > /a-/)’dır. Diğer ses olayları ise *sigmatizm* hadisesi kapsamında, kelime içinde düzensiz bir şekilde gerçekleşen /l-/ > /ş-/ değişimi ile ikinci hecede, ek başında meydana gelen ünsüz düşmesidir: /g-/ > -Ø-. Gerçekleşen *sigmatizm* hadisesi, bu kelimenin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Çünkü palatal /l/ ünsüzünün Çuvaş Türkçesinde kurallı ve düzenli olarak korunması beklenir. Çuv. *aşak* kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen ses olaylarıyla köklü bir değişim gösterse de temel anlam özelliğini koruyarak DLT ile paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: *karga* “karga” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 686) ~ Çuv. *kurak* “karga” (Bayram, 2019:339b).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanan *karga* kelimesi, bazı ses değişimleriyle Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahaları ile yaşayan lehçelerinde

de varlığını sürdürmüştür. Bu kelime, genellikle “karga” için kullanılsa da bazen karga gibi iri yapılı ve siyah bir renge sahip olan “kuzgun” ve “ekin kargası” gibi kuşları da karşılamıştır (Clauson, 1972:653a). Eren, bu ismin, karganın çıkardığı sesle ilişki kurulması neticesinde oluştuğu kanaatindedir (Eren, 2020:262 – 263). Gülensoy ise yansıma kökenli bu ismi, etimolojik sözlüğünde **ka* biçiminde kaydetmiş ve bu ismin {+ğa} isimden isim yapım ekiyle genişlediğini bildirmiştir (Gülensoy, 2007:467). Kelime içinde bulunan /r/ ünsüzü ise pekiştirme amacıyla sonradan türemiştir. Açıklanan görüşlere paralel şekilde, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, **kargā* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:691). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin biri düzensiz olan üç ses olayına uğradığını gösterir. Bunlardan birincisi, kelime içinde bulunan /-a-/ ünlüsünün yuvarlaklaşarak /-u-/ ünlüsüne değişmesidir. İkinci ses olayı, gerçekleşen *metatez* sonucu, kelime içinde bulunan /-ğ-/ ünsüzü ile /-a-/ ünlüsünün yer değiştirmesidir. Açıklanan metatez olayı ile kelime sonuna geçen /-ğ-/ ünsüzünün /-k-/ ünsüzüne değişmesi ise Çuvaş Türkçesi için düzensiz bir fonolojik gelişim örneği oluşturur¹¹. Çünkü bu ünsüzün Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak /v/ ünsüzüne değişmesi ya da düşmesi beklenir. Bu kelimeye dair dikkate değer olan bir diğer husus ise kelime başında bulunan /k/ ünsüzünün çağdaş yazı dili döneminde korunmaya devam etmesidir. Bu iki husus, *kurak* kelimesinin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Çuv. *kurak* kelimesi, tarihî süreçte fonolojik açıdan kayda değer bir değişim gösterse de temel anlam özelliğini koruyarak DLT ile olan paralel bir görünümünü sürdürmüştür.

DLT: *kāz* “kaz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 696) ~ Çuv. *hur* “kaz” (Bayram, 2019:860a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde *kaz* biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:350). Bu dönemde sahip olduğu temel biçimini Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da genellikle koruyan *kaz* kelimesi, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürür¹² (Tenişev, 2001:171; Eren, 2020:277). Clauson, *kaz* kelimesinin oldukça erken bir dönemde, bir Hint-Avrupa dili olan Toharcadan ödünçlendiğini bildirir (Clauson, 1972:679ab). Ceylan ve Starostin ise bu kelimenin Ana Türkçedeki varsayımsal biçimini palatal /f/ ünsüzü ve birincil uzun ünlüyle, **kār* biçiminde tasarlar (Ceylan, 1997:133; Starostin vd., 2004:532). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, Çuv. *hur* kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında bulunan /k-/ ünsüzünün sızıcılaşarak /h-/ ünsüzüne değişmesidir. İkinci ses olayı ise kelime içinde bulunan /-ā-/ ünlüsünün kısalma sürecinde yuvarlaklaşarak normal süreli /-

¹¹ Ceylan’a göre Tatar Türkçesinden ödünçlenmiş en yeni kelimelerde /ğ/ ünsüzü yerine /k/ ünsüzü bulunmaktadır (Ceylan, 1997:89).

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel’no – İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*.Moskov: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 171.

u-/ ünlüsüne değişmesidir. Kelime sonunda bulunan palatal /-f/ ünsüzünün korunması ise Çuvaş Türkçesi için karakteristik bir gelişim örneği oluşturur. **Çuv. hur** kelimesi, açıklanan ses olaylarının aksine, tarihî süreçte temel anlam özelliğini koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: **kekük** “kerkenez, kemiği aşk için hazırlanan büyüde kullanılan bir kuş” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 700) ~ Çuv. **kukkuk** “guguk kuşu” (Bayram, 2019:333b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde **kekük** biçiminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:57). Clauson da bu kayda paralel olarak söz konusu kelimenin eskicil biçimini sözlüğünde **kekük** şeklinde kaydetmiş ve bu hayvanı “yırtıcı, yabani bir kuş” olarak nitelendirmiştir (Clauson, 1972:710b). Ancak kelimenin etimolojisi hakkında herhangi bir görüş belirtmemiştir. Gülensoy ise bu kelimeyi guguk kuşunun çıkardığı şekilsiz sesle ilişkili olan yansıma kökenli bir sözcük olarak tanımlar (Gülensoy, 2007:392). Çuvaşların bu sesi duyuş ve algılayış biçimlerine uygun olarak, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelime üzerinde üç ses olayı meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi, kelime içinde, iki ünlü arasında bulunan /-k-/ ünsüzünün artdamaksillaşarak ikizleşmesidir. Diğer ses olayları ise birinci ve ikinci hecede bulunan ünlülerin artdamaksillaşarak /-u-/ ünlüsüne değişmesidir. Bu süreçte kelimenin temel anlam özelliği ise korunmuştur.

DLT: **kirpi** “kirpi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 722) ~ Çuv. **çırıp** “kirpi” (Bayam, 2019:900b).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde **kirpi** biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:384a). **Kirpi** kelimesi, fonolojik açıdan bu dönemde sahip olduğu temel biçimini Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da korumuştur. Ancak bu kelimenin, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürdüğü görülür¹³ (Eren, 2020:307). Gülensoy, **kirpi** kelimesini köken bakımından **kirp-** “dikenlerini sık sık açıp kapatmak” fiiline dayandırmış ve bu fiili {-i} fiilden isim yapım ekiyle genişlemiş bir biçim olarak açıklamıştır (Gülensoy, 2007:527). Tenişev de **kirpi** kelimesini Leksika (2001)’da **kirpik** “diken”, **kirpiş-** “tüyleri diken diken olmak” ve **kirpiklen-** “büzüşmek, kırışmak” biçimlerinin etkisi altında oluşan bir biçim olarak kaydeder. Bu kelimenin varsayımsal biçimi ise Räsänen, Tenişev, Levitskaya vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***kirpi** biçiminde tasarlanır (Räsänen, 1969:271b; Levitskaya vd., 1997:72 – 73; Tenişev, 2001:166). Bu kayıt, **Çuv. çırıp** kelimesinin dördü birbiriyle bağlantılı olan altı ses olayına uğradığını gösterir. Bu bağlantılı süreci başlatan ses olayı ise kelime başında bulunan /k-/ ünsüzünün düzensiz bir şekilde düşmesi olmuştur. Bu ünsüzün düşmesine paralel olarak kelime başına geçen /i/ ünlüsü, vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişir. Bu vurgu kaybı ise kelime başında akıcı bir /y-/ ünsüzünün türemesine yol açar. Ancak bu ünsüz,

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov – Leksika*. Moskov: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 213 – 214.

Volga Bulgarcası döneminde /ç-/ ünsüzüne değişmiştir¹⁴ (Ceylan, 1997:49). Açıklanan ses olaylarından bağımsız olarak meydana gelen diğer ses olayları ise ikinci hecede görülen *vurgusuzlaşma* (/i-/ > /-i-/) ile kelime sonunda gerçekleşen *metatez*'dir. Belirtilen metatez olayı neticesinde, ikinci hecenin başında bulunan /-p-/ ünsüzü ile kelime sonunda bulunan /-i/ (> /-i/) ünlüsü yer değiştirmiştir. **Çuv. çırıp** kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla temel biçimden bu denli farklılaşsa da tarihî süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile olan paralelliğini sürdürmüştür.

DLT: *kögürçgün* “güvercin” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 734) ~ Çuv. *kivakarçin* “güvercin” (Bayram, 2019:276a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde *kögürçgün* biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:399). Eski Kıpçakçada *kögerçin/ kövércin*, Eski Oğuz Türkçesinde ise *gügercin/güğercin* biçimlerinde geçer (Tenişev, 2001:174; Kanar, 2018:315 – 316). Eren, bu kelimeyi “yabani ve evcilleştirilmiş pek çok türü bulunan bir kuş” olarak açıklamış ve köken bakımından *kök* “mavi, yeşil” kelimesine dayandırmıştır (Eren, 2020:206 – 207). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Ceylan tarafından birincil uzun ünlüyle, **kökerçin* şeklinde tasarlanır. Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. kivakarçin** kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime içinde bulunan /ö/ ünlüsünün kısalma sürecinde /-iva-/ ses öbeğine değişmesidir. Birincil uzun ünlünün kısalma sürecin oluşturduğu tesirle /k/ ünsüzü komşuluğunda akıcı bir /-y-/ ünsüzü türemiş ve bu ünsüz sonradan /-v-/ ünsüzüne değişmiştir. Bu değişim, yuvarlak ünlünün tesiriyle gerçekleşmiştir. Bu kelimeye görülen diğer ses olayları ise ikinci hecede gerçekleşen *artdamaksızlaşma* (/e-/ > /-a-/) ile üçüncü hecede meydana gelen *vurgusuzlaşma* (/i-/ > /-i-/)'dir. Ceylan, belirtilen ses olaylarının aşamalarını “Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi” adlı eserinde şöyle açıklamıştır: *kivak + ar – çin < *kövük < *köyük < *köyk < *kök* “mavi” (Ceylan, 1997:181). **Çuv kivakarçin** kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen bu ses olaylarıyla temel biçimden kayda değer ölçüde farklılaşsa da temel anlam özelliğini koruyarak **DLT** ile olan paralelliğini sürdürmüştür.

DLT: *küye* “keçe vb. şeyleri yiyen güve” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 758) ~ Çuv. *kıve* “güve” (Bayram, 2019:293a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Bu kelime, Kıpçakçada *küye* biçimiyle geçer (Eren, 2020:206). Batı grubu tarihî Türk yazı dillerinde ise *güye* ve *güve* biçimleriyle varlığını sürdürmüştür (Kanar, 2018:321;

¹⁴ Ceylan, bu ses olayını düzensiz bir gelişim örneği olarak nitelendirir. Çünkü bu ünsüzün Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak /ş/ ünsüzüne değişmesi beklenir. Ceylan, Volga Bulgarcasının bir ağız grubunda bu ünsüzün /c/ ünsüzüne değiştiğine dikkat çekerek çağdaş Çuvaş yazı dilinde bulunan /ç/’li kelimeleri, bu ağız grubundan alınmış biçimler olarak kabul eder (Ceylan, 1997:49).

Yavuzarslan, 2019:410). Nemeth, bu kelimeyi köken bakımından Fin-Ugor dillerindeki biçimlerle birleştirmiştir (Nemeth, 1928; Eren, 2020:206’dan). Umurzakov ise “pul kanatlılar” takımına mensup olan söz konusu böcek türünün yediği yün ve kumaş gibi malzemelerin yakılmasını göz önünde bulundurarak bu kelimeyi **küy-** “yanmak” fiili ile ilişkilendirir. Umurzakov’a göre **küye** kelimesi, **küy-** fiilinin {-e+} fiilden isim yapım ekiyle genişlemiş biçimidir (Umurzakov, 2007:46). Sevortyan da bu konuda Umurzakov ile hemfikirdir. Bu görüş birliğinin sebebi, söz konusu böcek türünün Anadolu ağızlarında “yakarca” olarak adlandırılmasıdır (Sevortyan, 1980:94). **Küye** kelimesinin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından /ń/ ünsüzüyle, ***küñe** biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:741). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime içinde bulunan /-ü-/ ünlüsünün düzleşip vurgu bakımından zayıflayarak /-i-/ ünlüsüne değişmesidir. Diğer ses olayı ise kelime içinde gerçekleşen /-ń-/ > /-y-/ > /-v-/ değişimidir¹⁵. Meydana gelen bu ses olayları neticesinde, Çuvaş Türkçesindeki biçim **kñe** şeklini almıştır. Ancak kelimenin temel anlamı, tarihî süreçte olduğu gibi bugün de korunmaya devam etmektedir.

DLT: **sarsal** “samura benzer küçük bir hayvan” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 807) ~ Çuv. **sışar** “sansar” (Bayram, 2019:578b).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Clauson, bu kelimeyi **hapax legomenon** olarak nitelendirir ve Türkçede “gelincik” anlamında bunun kadar yaygın olan başka bir kelimenin bulunmadığını belirtir. Ancak kelimenin etimolojisi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmaz (Clauson, 1972:854b). Bu konuda Türkologlar tarafından çok sayıda görüş beyan edilmiştir¹⁶. Bunlardan en dikkate değer olanları; Doerfer, Gülensoy ve Şçerbak’a ait olan görüşlerdir. Gülensoy, bu kelimeyi sözlüğünde **sū+sar** bileşiğinden oluşan bir biçim olarak kaydeder (Gülensoy, 2007:731). Doerfer ve Şçerbak ise fikir birliği içerisinde bu kelimeyi köken bakımından varsayımsal ***sagusar** veya daha büyük olasılıkla ***sabsar** biçimlerine dayandırır. Bu görüşün dayanağı ise söz konusu kelimenin Özbekçede **suvsar** biçiminde geçmesidir (Dorfer, 1967:297; Şçerbak, 1961; Levitskaya vd., 2003:206’dan). Gülensoy’un beyan ettiği biçim, muhtemelen ***sabsar** kelimesinde bulunan /b/ ünsüzünün /v/ ünsüzü üzerinden tamamen erimesiyle oluşan ikincil bir biçimdir. Bu erime neticesinde, kelime ikincil bir uzunluk oluştuğu varsayılabilir. Bu görüşü destekleyen diğer biçimler ise **Çuv. sışar** ve **Moğ. sūsar** kelimeleridir. Üstelik ***sabsar** biçimi, ünlü ve ünsüz nitelikleri açısından Çuvaş Türkçesinin fonolojik eğilimlerine uygun bir görünüm sergilemektedir. Çünkü ilk hecede bulunan /-a-/ ünlüsünün vurgusuz /-i-/ ünlüsüne değişmesi, ikincil bir /-ü-/ ünlüsü üzerinden gerçekleşebilir. Bu

¹⁵ Ramstedt’e göre kısa dudak ünlülerinden sonra gelen /y/ ünsüzü Çuvaş Türkçesinde /v/ ünsüzüne değişim göstermektedir (Ramstedt, 1922; Ceylan, 1997:95’ten).

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Sevortyan, Edvard Viladimiroviç. (1980). *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurskih Yazıkov – III*. Moskva: İzdatel’stvo Nauka, s. 206.

gelişim ise ancak kelime içinde bulunan /-b-/ ünsüzünün /-v-/ ünsüzü üzerinden tamamen erimesiyle mümkün olmaktadır. **Çuv. sısar** kelimesi, açıklanan bu ses olaylarına rağmen, tarihî süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: **seçe** “serçe” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 812) ~ **Çuv. şerşi** “serçe” (Bayram, 2019:647b).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Ancak bu kelimenin dönem eserlerinden yalnızca **DLT**’de geçmesi ve burada /r/’siz olarak, **seçe** biçiminde kaydedilmesi, kelimenin temel biçimi konusunda bir karmaşa oluşturmıştır. Çünkü bu kelime, Orta Türkçe döneminden itibaren genellikle /r/ ünsüzüyle geçmektedir. Bazı Türkologlar, bu belirsizliği ortadan kaldırmak için farklı etimolojik denemelerde bulunmuşlardır. Clauson, “yere düşen tohum vb.ni seçen hayvan” anlamını göz önünde bulundurarak bu kelimeyi köken bakımından **seç-** fiiline dayandırmış ve **seçe** biçimini kelimenin asli şekli olarak kabul etmiştir. Clauson’a göre /r/ ünsüzü bu kelime için ikincil bir sestir (Clauson, 1972:795a). Tenişev ise bu açıklamayı halk etimolojisi olarak nitelendirir (Tenişev, 2001:177). Bu görüşe itiraz eden ve tam aksi yönde açıklama yapan bir diğer Türkolog ise Doerfer’dir. Doerfer, bu biçimin yanlış okuma sonucunda oluştuğunu belirterek kelimenin **serçe** biçiminde okunması gerektiğini vurgular (Dorfer, 1967:243). Ancak Tenişev gibi kelimenin yapısı hakkında herhangi bir görüş belirtmez. Doerfer’in açıklamasına paralel şekilde, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Ceylan ve Starostin tarafından kelime içinde /r/ ünsüzüyle, ***serçe** şeklinde tasarlanır (Ceylan, 1997:89; Starostin vd., 2004:1326). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelime üzerinde biri düzensiz olan üç ses olayının gerçekleştiğini gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime içinde bulunan /-ç-/ ünsüzünün kurallı olarak /-ş-/ ünsüzüne değişmesidir. Bu ünsüzün tesiriyle gerçekleşen gerileyici ünsüz benzeşmesi sonucu kelime başında bulunan /s-/ ünsüzü de düzensiz bir şekilde /ş-/ ünsüzüne değişmiştir. Çünkü bu ünsüz, /ı/ ve /i/ ünlüleri komşuluğunda bulunmadığı durumlarda kurallı ve düzenli olarak korunmaktadır. Belirtilen şartlarda da /ş/ ünsüzüne değişmektedir. Bu kelimedeki görülen diğer ses olayı ise kelime sonunda, açık hecede bulunan /-e/ ünlüsünün daralarak /-i/ ünlüsüne değişmesidir. **Çuv. şerşi** kelimesi, meydana gelen ses olaylarının aksine tarihî süreçte temel anlamını korumuş ve **DLT** ile paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: **sıgırçuk** [sıgırçık] “sığırçık” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 818) ~ **Çuv. şinkirç** “sığırçık kuşu” (Bayram, 2019:927b).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Eren, bu kelimeyi “kara renkli, uzun gagalı, serçeden iri ötücü bir kuş” olarak açıklamış ve köken bakımından **sıgır** kelimesine dayandırmıştır. Eren’e göre **sıgırçık** kelimesi, **sıgır** kelimesinin küçültme işlevinde bulunan {+çık} isimden isim yapım ekiyle genişlemiş biçimdir (Eren, 2020:460). Bu etimolojiye Gülensoy da katılmaktadır (Gülensoy, 2007:765). Ancak Clauson, bu kelimenin **sıgır** kelimesiyle

ilişkilendirilmesini yanıltıcı bulur. Clauson’a göre temel anlamı belirsiz olan **sığırçık** kelimesi bir alıntıdır (Clauson, 1972:816a). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de kaydedilen diğer görüşlere paralel şekilde Starostin vd. tarafından ***sığırçık** biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1288). Açıklanan bu varsayımsal biçim, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelime üzerinde üçü düzensiz olan altı ses olayının gerçekleştiğini gösterir. Kurallı olan ses olayları, kelime başında birincil /ı/ ünlüsü komşuluğunda gerçekleşen /s/ > /ş/ değişimi ile birinci ve ikinci hecede meydana gelen **vurgusuzlaşma** (/ı-ı/ > /ĩ-ı/)’dır. Düzensiz olarak nitelendirilen ses olayları ise birinci hecede, /ı/ ünlüsü komşuluğunda gerçekleşen /n/ türemesi, ikinci hecenin başında meydana gelen /ğ/ > /k/ değişimi ve kelime sonunda görülen hece düşmesi (/ık/ > Ø)’dir. Düzensiz olarak nitelendirilen ses olaylarından ikincisi, bu kelimenin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Ceylan’a göre /ğ/ > /k/ değişimi, Tatar Türkçesinden ödünçlenmiş en yeni kelimelerde gerçekleşmektedir (Ceylan, 1997:89). **Çuv. şinkîrç** kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla temel biçiminden kayda değer ölçüde farklılaşsa da bu süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: **sugur** “dağ sıçanı” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 835) ~ **Çuv. sıvır** “dağ sıçanı (yer altında yaşayan, kış uykusuna yatan bir hayvan)” (Skvortsov, 2012:399a; Bayram, 2019:570b).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Eren, bu kelimenin Moğolca **soğur** “kör” biçiminden ödünçlendiğini belirtir. Bu sebeple kelimenin birinci anlamını “kör”, ikinci anlamını da “köstebek” olarak açıklar (Eren, 2020:470b). Bu kelimenin Ana Türkçedeki varsayımsal biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***soğur** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1223). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, bugün **ÇTS**’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olayları, kelime içinde, gerçekleşen **sızıcılışma** (/ğ-ğ/ > /v-v/) ile **vurgusuzlaşma** (/o-o/, /u-u/ > /ĩ-ı/)’dır. Vurgusuzlaşma olayı, iki ünlü arasında bulunan /v-v/ ünsüzünün tesiriyle gerçekleşmiştir. **Çuv. sıvır** kelimesinin temel anlam özelliği ise belirtilen ses olaylarının aksine tarihî süreçte korunmaya devam etmiştir.

DLT: **tağıgu** [> tağuk] “Türkmen lehçesinde tavuk” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 848) ~ **Çuv. çih** “tavuk” (Bayram, 2019:893a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde **tağıgu** biçiminde tanıklanan bu kelime, bazı ses değişimleriyle Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahaları ile yaşayan lehçelerinde de varlığını yaygın olarak sürdürmüştür¹⁷ (Tekin, 2003:253). Eren, etimolojik sözlüğünde bu kelimenin kökenini “belirsiz” olarak kaydetmiştir (Eren, 2020:501). Ancak bu konuda Türkologlar tarafından çok sayıda görüş açıklanmıştır. Bunlardan en dikkate değer olanı, Brockelmann ve Gülensoy

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 871.

tarafından yapılan etimolojik açıklamadır. Onlar, *taḡu* kelimesini tavuğun çıkardığı sesle ilişkilendirir (Gülensoy, 2007:871; Brockelmann, 1928; Eren, 2020:501'den). Hatta Gülensoy, yansıma kökenli bu ismi sözlüğünde **taḡ* biçiminde kaydeder. Gülensoy'un bu kaydı, *taḡu* kelimesinin {+aḡu} isimden isim yapım ekiyle genişlediğini gösterir. Kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de açıklanan görüşlere paralel şekilde, Starostin vd. tarafından **taḡu* biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1431). Konuya Çuvaş Türkçesi açısından yaklaşan Ceylan ise eskicil biçimi *taḡuḡ* şeklinde tasarlar (Ceylan, 1997:151). Ancak bu biçim, *taḡu* kelimesinin sonunda bulunan /u/ ünlüsünün düşmesiyle oluşan ikincil bir biçimdir. Tasarlanan bu biçimlere ek olarak *taḡu* kelimesinin Volga Bulgar yazıtlarında ikincil bir uzunlukla, *tōh* biçiminde tanıklanması, bugün ÇTS'de kayıtlı olan kelimenin biri düzensiz olan dört ses olayına uğradığını gösterir (Tekin, 1988:201). Belirtilen ses olayları, maddeler hâlinde şu şekildedir: 1.) Kelime içinde, iki ünlü arasında bulunan /-ḡ-/ ünsüzünün düşmesi, 2.) Birincil /ḡ/ ünsüzünün düşmesine bağlı olarak kelime içinde yan yana gelen ünlülerin birleşerek yerini geçici bir uzunluğa sahip olan /-ō-/ ünlüsüne bırakması ve bu ünlünün sonradan kısalıp vurgu bakımından zayıflayarak /-ĩ-/ ünlüsüne değişmesi, 3.) Düzensiz bir fonolojik sürecin neticesi olarak kelime başında bulunan /t-/ ünsüzünün /-ĩ-/ ünlüsü komşuluğunda /ç-/ ünsüzüne değişmesi, 4.) Kelime sonunda bulunan /ḡ-/ ünsüzünün /h-/ ünsüzüne değişmesi. **Çuv. çih** kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen ses olaylarıyla dikkate değer bir değişim gösterse de temel anlamını koruyarak semantik açıdan DLT ile olan paralel durumunu korumuştur.

DLT: *tay* “tay” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 864) ~ Çuv. *tiha* “tay” (Bayram, 2019:744b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde *tay* biçiminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:859). Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da genellikle *tay* biçiminde geçer. Ancak bu kelime, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürmüştür¹⁸(Tenişev, 2001:646; Eren, 2020:502). Clauson'a göre *tay* kelimesi, “bir ya da iki yaşındaki at yavrusu” için kullanılmaktadır. At yavrularının yaşça daha küçük olanları da *kulun* olarak adlandırılmaktadır. Bu kelimenin eskicil biçimi ise Clauson ve Gülensoy tarafından birincil uzun ünlüyle, **tāy* biçiminde tasarlanmıştır (Clauson, 1972:566b; Gülensoy, 2007:872). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS'de kayıtlı olan kelime üzerinde biri düzensiz olan üç ses olayının gerçekleştiğini gösterir. Belirtilen ses olaylarından ikisi, kelime içinde gerçekleşen *öndamaksullaşma* ile *daralma* (/ā-/ > /i-/)'dir. Bu gelişim üzerinde, birincil uzun ünlüyle birlikte akıcı /y/ ünsüzünün de tesiri bulunmaktadır. Üçüncü ses olayı ise kelime sonunda meydana gelen *ünsüz düşmesi* (/y/ > -Ø)'dir. Ayrıca bu kelime,

¹⁸ *Tay* kelimesinin yaşayan Türk lehçelerinde gösterdiği fonolojik ve morfolojik gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 872.

Ramstedt’e göre küçültme işlevinde bulunan {-*ha* < **-ka*} isimden isim yapım ekiyle genişlemiştir (Ramstedt, 1922 – 1923; Yegerov, 1964:254’ten). **Çuv. *tīha*** kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen fonolojik ve morfolojik gelişmeler vasıtasıyla dikkate değer bir değişim gösterse de temel anlamını koruyarak semantik açıdan **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: ***tevé*** [> *teve*, *teví*, *deve*] “Oğuzlarda deve” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 631, 873) ~ Çuv. ***tīve*** “deve” (Bayram, 2019:720b).

Metinlerle takip edilebilen en eski dönemlerden itibaren tanıklanan bu kelime, bazı ses değişimleriyle tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılmıştır¹⁹(Tenişev, 2001:445). Clauson ve Eren, bu kelimenin oldukça erken bir dönemde Moğolca ***temegen* /*teme’n*** biçiminden ödünçlendiğini bildirmiştir. Ayrıca Kâşgarlı’nın bu kelimeye dair kaydettiği eski verileri karışık olarak değerlendiren Clauson, orijinal şekil olarak kabul edilen ***tevey*** biçimini de şüpheli bulur. Clauson’a göre sonunda elif bulunduran Oğuzca ***dewe*** biçimi ise açık şekildir. Bu biçim esasında, eskicil biçimin de ***teve***: şeklinde olması gerektiğini belirtir (Clauson, 1972:447b; Eren, 2020:137 – 138). Ancak söz konusu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi, Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ****tebe*** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1424 – 1425). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. *tīve*** kelimesi üzerinde kurallı olan iki ses olayının gerçekleştiğini gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime içinde bulunan /-e-/ ünlüsünün daralıp vurgu bakımından zayıflayarak /-ĩ-/ ünlüsüne değişmesidir. Diğer ses olayı ise iki ünlü arasında bulunan patlayıcı /-b-/ ünsüzünün sızıcılaşarak /-v-/ ünsüzüne değişmesidir. **Çuv. *tīve*** kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen ses olaylarının aksine, temel anlam özelliğini koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: ***toruğ*** [*toriğ*] “doru” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 893) ~ Çuv. ***turī*** “doru” (Bayram, 2019:758a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:868). Eski Kıpçakçada ***toru***, Batı Türkçesinde ise ***doru*** biçimiyle geçer (Yavuzarslan, 2019:272b). Eren, ***toruğ*** kelimesinin anlamını “gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi siyah olan at” olarak açıklamış ve kökeninin belirsiz olduğunu bildirmiştir (Eren, 2020:148). Clauson ise renk ilgisi dolayısıyla ***toruğ*** kelimesinin zaman zaman “deve” ve “sığır” anlamlarında kullanılabildiğine dikkat çeker (Clauson, 1972:538a). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Räsänen ve Tekin tarafından birincil uzun ünlüyle, ****tōr*** şeklinde tasarlanır (Räsänen, 1969:489; Tekin, 1995:178). **DLT**’de kayıtlı olan ***toruğ*** kelimesi ise Sevortyan’a göre ****tōr*** kelimesinin {+(u)ğ} isimden isim yapım ekiyle genişlemiş şeklidir (Sevortyan, 1980:269). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, bugün **ÇTS**’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel’no – İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 445.

ses olaylarından ikisi, kelime içinde gerçekleşen *daralma* (/ -ō- / > / -u- /) ile *vurgusuzlaşma* (/ -u- / > / -ĩ- /) 'dır. Diğer ses olayı ise kelime sonunda bulunan / -ğ / ünsüzünün düşmesidir. İkinci hecede meydana gelen *vurgusuzlaşma* olayı, /ğ / ünsüzünün düşmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Çünkü açık hecede kalan dar nitelikli ünlüler, Çuvaş Türkçesinde vurgusuzlaşma eğilimi göstermektedir. **Çuv. *turĩ*** kelimesi, açıklanan ses olaylarıyla temel biçimden kayda değer ölçüde farklılaşsa da tarihî süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: ***torĩğũ*** “tarla kuşu, toygat” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 893) ~ **Çuv. *tĩri*** “toygat, tarla kuşu” (Bayram, 2019:709b).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde ***torğay*** biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:733). Bu kayda paralel olarak yaygın biçimin ***torğay*** şekli olduğunu belirten Clauson, **DLT**'de kayıtlı olan ***torĩğũ*** biçimini de ***hapax legomenon*** olarak nitelendirir. Bu konuda Clauson'a benzer bir açıklama yapan Doerfer de doğru biçimin ***torğay*** kelimesi olabileceğini vurgular (Dorfer, 1965:482). Clauson'a göre ***torğay*** kelimesi, sonu {-ğ} ekiyle biten eski bir kelimedir (Clauson, 1972:541b). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Ceylan ve Starostin tarafından normal süreli ünlülerle, ****torğay*** biçiminde tasarlanır (Ceylan, 1997:98; Starostin vd., 2004:1463). Açıklanan bu varsayımsal biçim, **ÇTS**'de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime içinde bulunan / -o- / ünlüsünün daralıp vurgu bakımından zayıflayarak / -ĩ- / ünlüsüne değişmesidir. İkinci ses olayı, kelime sonunda bulunan / -ay / ses öbeğinin / -i / ünlüsüne değişmesidir²⁰. Ek başında gerçekleşen ünsüz düşmesi (/ -ğ- / > -Ø-) olayı ise Volga Bulgarcası döneminden itibaren tanıklanabilen kurallı bir fonolojik gelişim örneğidir. **Çuv. *tĩri*** kelimesi, belirtilen ses olaylarının aksine, tarihî süreçte temel anlam özelliğini koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: ***ũgi*** [ũhi] “Türklerde ve Kıpçaklarda baykuş” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 930, 931) ~ **Çuv. *ũhi*** “puhu kuşu, baykuş familyasından büyük bir kuş” (Starostin vd., 2004:1485; Skvortsov, 2012:483b; Bayram, 2019:803b).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde ***ũgi*** biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:820). Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da genellikle ***ũgũ/ũgi*** biçimleriyle geçer. Ancak bu kelime, yaşayan lehçelerde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürmüştür²¹. Clauson, bu kelimeyi sözlüğünde ***ũ:gi*** “baykuş” biçiminde kaydetmiş ve onun bazen / -ō- / ünlüsü ve / -k- / ünsüzü ile

²⁰ Ceylan'a göre İlk Türkçe ****-ay/-uy*** ses öbekleri, Çuvaş Türkçesinde /i/ ünlüsüne değişmektedir. Belirtilen bu değişim süreci, kelime sonunda bulunan /y/ ünsüzünün yanındaki ünlüyü öndamaksıllaştırıp daralttıktan sonra erimesiyle açıklanabilir. Nitelik olarak zayıf olan akıcı /y/ ünlüsünün kelime sonunda, açık hecede vurgusunu tamamen yitirmesi beklenen bir gelişmedir (Ceylan, 1997:98).

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel'no – İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 170 – 171.

görülebildiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca kelime içinde /h/ ünsüzü bulundurması dolayısıyla, **DLT**’de kayıtlı olan *ühi* biçiminin doğru bir şekil olmadığını belirtir (Clauson, 1972:101b). Bu kelimeyi etimolojik açıdan değerlendiren Gülensoy ve Tenişev, *ügi* kelimesini baykuşun çıkardığı ses ile ilişkilendirerek yansıma bir kökene dayandırmıştır. Ayrıca Gülensoy, kelimenin eskicil biçimini sözlüğünde birincil uzun ünlüyle, **ügi* şeklinde tasarlayarak kelimeye bulunan ünlü ve ünsüz niteliği konusunda Clauson ile örtüşen bir görüşe sahip olmuştur (Tenişev, 2001:170 – 171; Gülensoy, 2007:961). Clauson ve Gülensoy tarafından kaydedilen bu varsayımsal biçimler esas alındığında, **Çuv.** *ühî* kelimesinin biri düzensiz olan üç ses olayına uğradığı görülür. Bunlardan birincisi, kelime başında bulunan /ü-/ ünlüsünün kısalarak normal süreli /ü-/ ünlüsüne değişmesidir. Kurallı olan diğer ses olayı da kelime sonunda, açık hecede meydana gelen *vurgusuzlaşma* (/i/ > /i:/)’dır. Kelime içinde gerçekleşen *sızıcılaşma* (/g/ > /h/) olayı ise Çuvaş Türkçesi için düzensiz bir fonolojik gelişim örneği olup bu kelimenin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Çünkü birincil /g/ ünsüzünün Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak düşmesi ya da sızıcılaşarak /v/ ünsüzüne değişmesi beklenir. Ceylan’a göre /g/ > /h/ değişimi, Tatar Türkçesinden ödünçlenmiş en yeni kelimelerde görülen bir ünsüz değişimidir (Ceylan, 1997:89). **Çuv.** *ükî* kelimesinin temel anlamı ise belirtilen ses olaylarının aksine tarihî süreçte korunmaya devam etmiştir.

DLT: *yarisa* “yarasa” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 954) ~ **Çuv.** *şara-şerşi* “yarasa” (Bayram, 2019:635a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. **DLT**’de kayıtlı olan *yarisa* biçiminin yanı sıra, bu kelimenin tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde bazı fonolojik ve morfolojik değişikliklerle *yarasa*, *yarasuk*, *yarsa*, *yar kanat*, *yersigü* gibi şekilleri de bulunur (Tenişev, 2001:168). Clauson’a göre *yar kanat* biçimi, “iki parça deriden oluşan ayrı kanatlı” şeklinde bir anlam özelliğine sahiptir (Clauson, 1972:972). Tekin, *yarasa* kelimesini köken bakımından *yar*, *yarı* “deri” < **İT.** **āra*, **ārī* kelimesine dayandırmış ve bu kelimeyi {+sa} isimden isim yapım ekiyle genişlemiş bir biçim olarak açıklamıştır (Tekin, 2023:270). Bu kelimeye bulunan birincil uzun ünlü, kısalma sürecinde öncelikle /ia/ yükselen ikiz ünlüsüne değişmiş, sonra bu ünlü öbeğinde yer alan /i/ ünlüsü kelime başında yerini akıcı /y/ ünsüzüne bırakmıştır. Meydana gelen bu seslik ve şekillik gelişmeler neticesinde, bugün **DLT**’de kayıtlı olan *yarisa* biçimi oluşmuştur. Tekin tarafından kaydedilen bu varsayımsal biçim, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelime üzerinde gerçekleşen ses olaylarına da ışık tutar. Nitekim bu varsayımsal biçim esasında, **Çuv.** *şara-şerşi* kelimesinin iki ses olayına uğradığı söylenebilir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında kurallı olarak meydana gelen /y-/ > /ş-/ değişimidir. İkinci ses olayı ise kelime içinde bulunan /-ā-/ ünlüsünün kısalarak normal süreli /-a-/ ünlüsüne değişmesidir. Ayrıca bu kelime, çağdaş yazı dili döneminde *şerşi* < **serçe* kelimesi ile öbek bir yapı oluşturarak kullanılır (Starostin vd., 2004:1326). Bağımsız bir kullanıma sahip değildir. **Çuv.** *şara*

kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla kayda değer bir değişim gösterse de tarihî süreçte temel anlamını koruyarak **DLT** ile olan paralelliğini sürdürmüştür.

3. Anlam Dairesini Genişleten Hayvan Adları

DLT: *apa* “kıpçak lehçesinde ayı” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 553) ~ Çuv. *upa* “ayı; sıkılğan, içine kapanık, mahcup; ağır, hantal, tembel insan; beceriksiz, sakar, hödük; ayı (insan hakkında)” (Andreyev vd., 1985:513c; Skvortsov, 2012:458a; Skvortsov ve Skvortsova 2014: 150, 291; Bayram, 2019:784b).

Bu kelime, “ayı” anlamı ile ilk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Ancak Tenişev, bu kelimenin temelde “hem erkek hem de kadın ebeveyn, baba, yaşlı akraba” biçiminde bir anlam özelliğine sahip olduğunu bildirir. *Apa* kelimesi, kaydedilen bu anlam özelliği ile Orhun Türkçesi döneminden itibaren tanıklanabilmektedir (Tekin, 2003:238). Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahaları ile yaşayan lehçelerinde ise bazı fonolojik ve semantik değişimlere uğrayarak varlığını sürdürmüştür²². Örneğin, Türkiye Türkçesinde öndamaksillaşarak *ebe* biçimini almış ve yalnızca “yaşlı kadın akraba” anlamını korumuştur. Başta Sibiry grubu Türk lehçeleri olmak üzere, bazı yaşayan lehçelerde de “ağabey” ve “amca” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Tenişev, 2001:305). *Apa* kelimesinin “ayı” anlamını kazanması ise örtmece bir niteliğe sahip olması ile mümkün olmuştur. Öte yandan, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi, Starostin vd. tarafından normal süreli bir ünlüyle, **apa* şeklinde tasarlanmıştır (Starostin vd., 2004:310). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin yalnızca bir ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen bu ses olayı, kelime başında bulunan /a/ ünlüsünün kurallı olarak /u/ ünlüsüne değişmesidir. Meydana gelen bu ünlü değişimi neticesinde, Çuvaş Türkçesindeki biçim *upa* şeklini almıştır. Ancak bu süreçte kelimenin semantik açıdan **DLT** ile olan paralelliği devam etmiş, hatta *mecazlaşma* yoluyla anlam dairesi de genişlemiştir.

DLT: *arğun* “yabani aygırla ehli kısraktan doğan at, küheylan” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 556) ~ Çuv. *urhamah* “argımak (Türk destanlarında sıkça yer alan iyi bir cins at); hızlı koşan at; vahşi, ehlileştirilmemiş at; hamurdan yapılan at heykelciği (ruhlara kurban edilen)” (Yegerov, 1935:555; Andreyev vd., 1985:516b; Bayram, 2019:789a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:59). Clauson, *arğun* kelimesinin anlamını “melez” olarak açıklamış ve bu kelimenin Güneydoğu Türkçesinde *arğın/arğun*, Kırgız Türkçesinde ise *arğın* biçimiyle varlığını sürdürdüğünü bildirmiştir (Clauson, 1972:216b). Umurzakov, konuyla ilgili çalışmasında bu kelimenin kökenini “belirsiz” olarak kaydetmekle birlikte, kelimeye dair **DLT**’de yer alan anlam açıklamalarını dikkate alarak *arğun*

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Kökenli Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 43 – 44.

kelimesinin *arığ* “arı, duru” ve *argula-* “karıştırmak” kelimeleriyle ilişkili olabileceğini bildirmiştir (Umurzakov, 2007:32). Abik ise *Kutadgu Bilig* (KB)’te kayıtlı olan *arğun* kelimesi ile Çağatay Türkçesini temsil eden eserlerden *Muhakemetü’l-Lugateyn*’de geçen *argumak* kelimesinin köken bakımından ilişkili olduğunu belirtir (Abik, 2009:4). Abik’in bu kaydı esas alınarak Çuvaş Türkçesindeki eş değer biçimin *urhamah* şeklinde varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, **arğun* biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:603). Kaydedilen bu veriler, *Çuv. urhamah* kelimesinin biri düzensiz olan dört ses olayına uğradığını gösterir. Kurallı olan ses olayları, kelime başında gerçekleşen *yuvarlaklaşma* (/a-/ > /u-/) ve ikinci hece ile kelime sonunda meydana gelen *sızıcılışma* (/k-/ > /h-/)’dır. İkinci hecenin sonunda meydana gelen genişleme olayı (/u-/ > /a-/) ise Çuvaş Türkçesi için düzensiz bir fonolojik gelişim örneği oluşturur. *Çuv. urhamah* kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla kayda değer bir değişim gösterse de tarihî süreçte temel anlamını koruyarak *DLT* ile olan paralellliğini sürdürmüştür. Üstelik bu dönemde kelimenin yan anlam özellikleri kazanarak anlam dairesini genişlettiği görülür.

DLT: ās [> āz] “as, kakım” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 559, 567) ~ *Çuv. yus* “kakım, as; sinsi kimse; yaramaz, düzenbaz, kurnaz ve hilekar kimse” (Andreyev vd., 1985:642c; Bayram, 2019:977a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Clauson, bu kelimenin “as, kakım” anlamına geldiğini; ancak bazen “gelincik” için de kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972:240a). Nitekim bu kelime, Kıpçakçada *as* “gelincik; kakım”, Oğuzcada ise *ars* “gelincik” olarak geçer (Kanar, 2018:57). Eren, Kırgız Türkçesi ile Anadolu ağızlarında tespit edilen *ars* ve *aris* kelimelerini ikincil bir biçim olarak nitelendirir (Eren, 2020:25 – 26). Bu görüşe Clauson da katılmakla birlikte, söz konusu kelimelerin Arapça tesiriyle oluştuğu kanaatindedir. Sevortyan ise etimolojik sözlüğünde temel biçimi *ars* şeklinde kaydederek bu kelimenin XI. yüzyılda Arapçadan (*≈ irs* “gelincik”) ödünçlendiğini bildirir (Sevortyan, 1974:191 – 192). Ancak konuya Çuvaş Türkçesi açısından yaklaşan Ceylan ve Tekin, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimini birincil uzun ünlüyle **ās* şeklinde tasarlayarak Sevortyan’ın bu açıklamasına itiraz niteliğinde bir görüş beyan ederler (Ceylan, 1997:149; Tekin, 2023:257). Açıklanan bu varsayımsal biçim, *ÇTS*’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, birincil uzun ünlünün kısalma sürecinde oluşturduğu tesirin neticesidir. Kelime başında bulunan /ā/ ünlüsü, kısalma sürecinde önce /ia/ yükselen ikiz ünlüsüne değişmiştir. İkiz ünlüde yer alan /i/ ünlüsü, zayıf bir niteliğe sahip olduğundan, kelime başında yerini /y/ ünsüzüne bırakmıştır. /a/ ünlüsü ise Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak /u/ ünlüsüne değişmektedir. *Çuv. yus* kelimesi, belirtilen ses olaylarıyla tarihî süreçte kayda değer bir değişim gösterse de temel anlamını koruyarak *DLT* ile olan paralellliğini sürdürmüştür. Üstelik bu

kelimenin gerçekleşen *mecazlaşmayla* yan anlamlar kazanarak anlam dairesini genişlettiği görülür.

DLT: *at* “at, kısırak” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 561) ~ Çuv. *ut* “at; satranç figürü; jimnastik aleti” (Skvortsov 2012: 385b; Bayram 2019: 792a).

Metinlerle takip edilebilen en eski dönemlerden itibaren tanıklanan bu kelime, Türk dilinin tarihî dönem ve sahaları ile yaşayan lehçelerinde yaygın olarak kullanılan hayvan adlarından biridir. Clauson’a göre neredeyse daima “binek at” anlamındadır. Ancak yaşayan lehçelerin bir bölümünde “aygır” anlamına karşıt olarak “iğdiş edilmiş at” anlamını da kazanmıştır (Clauson, 1972:33a). *At* kelimesinin kökeniyle ilgili görüş bildiren Ramstedt, bu kelimeyi Moğolca *ağta* ve Tunguzca *aḡtaki* biçimleriyle birleştirmeye çalışmıştır (Ramstedt, 1935:5). Doerfer ise en yeni çalışmalarından birinde *at* kelimesinin eskicil biçimini kelime başı /p/ ünsüzü ile tasarlayarak gelişim sürecini aşamalar hâlinde şöyle gösterir: **hat* < **pat(a)* (Doerfer, 1972; Sevortyan, 1974:197 – 198’den). Ana Türkçe döneminde kelime başı /h/ ünsüzü sıfır durumuna geçtiğinden, bu kelimenin söz konusu dönemdeki biçimi de Ceylan ve Starostin tarafından normal süreli bir ünlüyle, **at* şeklinde tasarlanır (Ceylan, 1997:154; Starostin vd., 2004:317). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin yalnızca bir ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen bu ses olayı, kelime başında bulunan /a/ ünlüsünün kurallı olarak /u/ ünlüsüne değişmesidir. Meydana gelen bu ünlü değişiminin yanı sıra Çuv. *ut* kelimesi, benzerlik ilgisi dolayısıyla gerçekleşen *nesneler arası aktarım* sonucu, temel anlamına çağdaş yazı dili döneminde yeni iki anlam özelliği daha ekleyerek anlam dairesini de genişletmiştir.

DLT: *bit* “bit” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 590) ~ Çuv. *pytĭ* “bit, yaprak biti” (Bayram, 2019:538a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde *bit* biçiminde tanıklanmıştır. Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da *bit* biçiminde geçer. Ancak bu kelime, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürmektedir (Tenişev, 2001:182). Clauson’a göre bu kelime temelde “bit” anlamına gelmektedir; ancak bazen diğer böcek ve parazitleri karşılayan bir anlam özelliği ile kullanılmıştır (Clauson, 1972:296b). *Bit* kelimesini etimolojik açıdan değerlendiren Ramstedt, onu *bi* “akrep” kelimesi ile karşılaştırmış ve *bit* kelimesinin köken bakımından bu isme bağlı olduğunu bildirmiştir (Ramstedt, 1935:47). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Tekin tarafından birincil uzun ünlüyle, **bīt* şeklinde tasarlanır (Tekin, 1995:176). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, Çuv. *pytĭ* kelimesinin üçü kurallı olan dört ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olayları, maddeler hâlinde şu şekildedir: 1.) Kelime başında bulunan /b-/ ünsüzünün sedasızlaşarak /p-/ ünsüzüne değişmesi, 2.) Kelime içinde bulunan /i/ ünlüsünün kısalarak normal süreli /ı/ ünlüsüne değişmesi, 3.) Birincil uzun ünlünün kısalma sürecinde oluşturduğu tesirle, kelime içinde, /ı/ ünlüsü komşuluğunda akıcı bir /y/ ünsüzünün türemesi, 4.) Kelime sonunda düz-dar nitelikli bir /i/ ünlüsünün türemesi. Dördüncü maddede açıklanan ses olayı, Çuvaş

Türkçesi için düzensiz bir fonolojik gelişim örneği oluşturur. *Çuv. pīyī* kelimesinin temel anlam özelliği ise belirtilen ses olaylarının aksine çağdaş yazı dili döneminde korunmaya devam etmektedir. Üstelik bu dönemde *Çuv. pīyī* kelimesinin yan anlam kazanarak anlam dairesini genişlettiği görülür.

DLT: *buzāgu* “buzağı” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 605) ~ *Çuv. pīru* “buzağı, süt danası; dana, düve; beceriksiz, sakar kişi” (Andreyev vd., 1985:279c – 280a; Skvortsov ve Skvortsova 2003: 81a; Skvortsov ve Skvortsova 2004: 218b; Bayram, 2019:470b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde *buzāgula-* şeklinde tanıklanmıştır (Tekin, 2003:242). Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da genellikle *buzāgu* biçiminde geçer. Yaşayan lehçelerde ise bazı ses değişimleri ile varlığını sürdürmüştür²³ (Tenişev, 2001:438). Eren, “sütten kesilmiş sığır yavrusu” anlamında kullanılan bu kelimenin kökeni hakkında Türkologlar tarafından çok sayıda görüş açıklandığını bildirmiştir (Eren, 2020:81). Eren’e göre bunlar içerisinde en makul olanı; *Bang, Brockelmann* ve *Zajaczkowski* tarafından ileri sürülen görüştür. Yaygın olarak benimsenen bu görüşe göre *buzāgu* kelimesi, *buz-* / *buz-* “böğürmek” fiilinin {-gu} fiilden isim yapım ekiyle genişlemiş biçimidir (Bang, 1919; Zajaczkowski, 1932; Brockelmann, 1954; Eren, 2020:82’den). Clauson da bu görüşe paralel olarak *buzāgu* kelimesini sonunda {-gu} eki bulunduran eski bir biçim olarak değerlendirir. Hatta bu kelime, Clauson’a göre erken dönemlerde Moğolcadan ($\approx$ *bura’u*) ödünçlenmiştir (Clauson, 1972:391a). *Buzāgu* kelimesinin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından palatal /f/ ünsüzüyle, **buřāgu* biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:354). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında meydana gelen *sedasızlaşma* (/b-/ > /p-/)’dır. Diğer ses olayları ise kelime içinde gerçekleşen *vurgusuzlaşma* (/u-/ > /i-/) ile *büzülme* (/a-ğū/ > /u-ğū/ > /ū/ > /-u-/)’dır. Birinci hecenin sonunda bulunan palatal /f/ ünsüzü ise korunmuştur. *Çuv. pīru* kelimesi, tarihî süreçte fonolojik açıdan kayda değer bir değişim gösterse de temel anlamını korumuş, hatta çağdaş yazılı dili döneminde yan anlamlar kazanarak anlam dairesini somut ve soyut yönlerden genişletmeye devam etmiştir.

DLT: *ıt* “köpek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 659) ~ *Çuv. yitī* “köpek, it; erkek köpek; yordakçı, uşak, yandaş; alçak hain, kötü adam” (Andreyev vd., 1985:132 – 133; Bayram, 2019:236b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde, *ıt* biçiminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:809). Karahanlı Türkçesi döneminde de artdamaksıl biçimini koruyan kelime, Orta Türkçe döneminden itibaren öndamaksıllaşma sürecine girer.

²³ *Buzāgu* kelimesinin tarihî ve yaşayan lehçelerdeki durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel’no – İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 438.

Nitekim bu dönemden itibaren eserlerde kelimenin yalnızca öndamaksıl biçimine rastlanır (Eren, 2020:242). Öte yandan, *ıt* kelimesinin doğasına ilişkin sıra dışı bir görüş bildiren Tenişev, Leksika’da bu kelimeyi yansıma bir kökene dayandırır ve bu kelimenin temelde köpekleri uzaklaştırmak ve çağırmak üzere kullanılan ünlem değerinde bir sözcük olduğuna dikkat çeker (Tenişev, 2001:189). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından birincil uzun ünlüyle, **ıt* biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1029). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında bulunan /i/ ünlüsünün kısalarak normalden daha kısa telaffuz süresine sahip olan /ı/ ünlüsüne değişmesidir. Bu ünlünün kısalma sürecinde oluşturduğu güçlü vurgu da kelime başında akıcı bir /y/ ünsüzünün türemesini sağlamıştır. Kelime sonunda bulunan ve kelimenin anlamında bir değişiklik yaratmayan /i/ unsuru ise Ersoy’a göre bir vurgulama parçacığdır (Ersoy, 2010:34). Çuv. *yüi* kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla köklü bir değişim gösterse de tarihî süreçte temel anlamını korumuş, hatta çağdaş yazı dili döneminde temel anlamına iki anlam özelliği daha eklemiştir. Kelimenin sonradan kazandığı bu anlam özellikleri, “köpek” isminin çağrışım alanında bulunan olumlu ve olumsuz kavramlarla aktarım yoluyla bağ kurulması neticesinde oluşmuştur.

DLT: *ingek* “inek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 666) ~ Çuv. *ïne* “inek; sığır; beceriksiz ve ağır hareket eden (bir kadın hakkında); hödük (bir adam hakkında)” (Andreyev vd., 1985:101c; Skvortsov ve Skvortsova 2004: 185a; Bayram, 2019:179a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde *ingek* biçiminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:53). Clauson, bu kelimenin “deve” anlamında kullanılan *ingen* kelimesiyle kökteş olabileceğini belirtmiş ve *ingek* kelimesini **in* isminden {+gek} isimden isim yapım ekiyle türetilmiş bir biçim olarak açıklamıştır (Clauson, 1972:184a). Bu etimolojiye, Eren ve Gülensoy da katılmaktadır (Eren, 2020:235 – 236). Üstelik **in* isminin anlamı, Gülensoy tarafından “dişilik” olarak açıklanır (Gülensoy, 2007:436). Belirtilen bu görüşlere paralel şekilde, söz konusu kelimenin Ana Türkçe ve Moğolcadaki biçimleri ise Starostin vd. tarafından sırasıyla **ingek* ve **ünigen* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:619 – 620). Ana Türkçe dönemi için kaydedilen varsayımsal biçim, Çuv. *ïne* kelimesinin biri düzensiz olan üç ses olayına uğradığını gösterir. Kurallı olarak gerçekleşen ses olayları, kelime başında gerçekleşen *vurgusuzlaşma* (/i-/ > /ĩ-/) ile kelime içinde meydana gelen *ünsüz düşmesi* (/g-/ > -Ø-)’dir. Kelime sonunda gerçekleşen *ünsüz düşmesi* (/k/ > -Ø) ise hangi tesir ve şarta bağlı olarak gerçekleştiği henüz bilinmeyen düzensiz bir fonolojik gelişim örneğidir. Çuv. *ïne* kelimesi, meydana gelen ses olaylarına rağmen çağdaş yazı dili döneminde temel anlam özelliğini korumuştur. Üstelik bu dönemde *mecazlaşma* yoluyla temel anlamına yeni anlam özellikleri ekleyerek anlam dairesini genişlettiği de görülür.

DLT: **eçkü** [> keçi] “keçi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 632, 698) ~ Çuv. **kaçaka** (< *kaç* + *ka*) “keçi, teke” (Bayram, 2019:272b).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde **eçkü** biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:95). Karahanlı Türkçesi döneminde temel biçimini koruyan bu kelime, Kıpçak Türkçesinde **eçki** biçimiyle geçer. Kelimenin **keçi** biçimi ise Oğuzca şekildir. **Eçkü** kelimesinin kökeni konusunda çok sayıda görüş açıklanmıştır. Eren, **keçi** ve **eçkü** biçimleri arasındaki ilişkinin karışık olduğunu belirtmiş ve bu kelimelerin birbirine benzer iki farklı çağırma hâlleri üzerinden geliştiğini vurgulamıştır (Eren, 2020:279 – 280). Buna karşılık Clauson, temel biçimin **eçkü** kelimesi olduğunu belirterek Oğuzlar tarafından kullanılan **keçi** kelimesini bozulmuş bir biçim olarak nitelendirmiştir (Clauson, 1972:24b). Bazin ile Şçerbak ise iki kelime arasındaki ilişkiyi **metatez** hadisesiyle açıklayarak ara aşamada kelimenin **keçü** biçimini aldığını belirtmiştir. Ligeti, bu kelimeyi **keç-keç** biçimindeki çağırma ünlemine dayandırırken Gülensoy bu ünlemin **ec-ec** biçiminde olduğunu açıklamıştır (Gülensoy, 2007:318; Şçerbak, 1961; Ligeti, 1986; Bazin, 1992; Eren, 2020:279 – 280’dan). Bu kelimenin eskicil biçimi ise Räsänen tarafından normal süreli ünlülerle, ***eçkü** şeklinde tasarlanmıştır (Räsänen, 1969:35a). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. kaçaka** kelimesi üzerinde üç ses olayının gerçekleştiğini gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, **metatez** hadisesidir. Gerçekleşen **metatez** hadisesiyle, **eçkü** kelimesinin öncelikle ***keçü** biçimini aldığı varsayılabilir. Diğer ses olayları ise birinci hecede bulunan /e/ ünlüsü ile ikinci hecede bulunan /ü/ ünlüsünün **artdamaksillaşarak** /a/ ünlüsüne değişmesidir. Ayrıca bu kelime, kök morfemle aynı anlamda yeni isimler türeten {+ka} isimden isim yapım ekiyle genişleyerek kullanım alanına çıkmıştır. Ancak **kaç**+**ka** kelimesi, belirtilen seslik ve şekillik gelişmelerin aksine, tarihî süreçte temel anlam özelliğini koruyarak **DLT** ile olan paralellliğini sürdürmüştür.

DLT: **keyik** “yabani hayvan, av hayvanı, herhangi bir hayvanın vahşisi (geyik, kaban, dağ keçisi vb. hayvanlar)” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 708) ~ Çuv. **kayık** “vahşi, vahşi hayvan; hayvan; kuş; tavşan; böcek, haşere” (Andreyev vd., 1985:135b; Bayram, 2019:241b – 242a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde tanıklanan bu kelime, dönem eserlerinde **keyik** ve **kıyık** biçimlerinde kaydedilmiştir (Orkun, 1994:811, 813). Kelimenin bu biçimi, Kıpçak Türkçesi döneminde de korunmaktadır. Ancak söz konusu kelime, Eski Oğuz Türkçesinde **geyik** biçiminde geçer (Kanar, 2018:284b). Clauson ve Eren, **keyik/kıyık** kelimesinin başlangıçta “dört ayaklı, eti yenen yabani av hayvanları” için kullanılan genel bir terim olduğunu belirtir (Clauson, 1972:755a; Eren, 2020:190). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Ceylan ve Starostin tarafından normal süreli ünlülerle, ***keyik** şeklinde tasarlanır (Ceylan, 1997:94; Starostin vd., 2004:631). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. kayık** kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime içinde, birinci hecede gerçekleşen **artdamaksillaşma** (/e-/ > /a-/)’dır. Diğer ses olayı ise ikinci hecede bulunan /i/

ünlüsünün artdamaksıllaşıp vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmesidir. **Çuv. kayık** kelimesinin temel anlam özelliği ise belirtilen ses olaylarının aksine tarihî süreçte korunmaya devam etmiştir. Hatta bu kelimenin çağdaş yazı dili döneminde *özelleşme* ve *genelleşme* yoluyla yeni anlam özellikleri kazandığı görülür.

DLT: **kasrak** “kısarak” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 715) ~ **Çuv. kışre** “kısarak, yavru kısarak” (Bayram, 2019:303a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:374). Kıpçakça ile Eski Oğuz Türkçesinde de **kasrak** biçiminde geçer (Kanar, 2018:439). Ancak bu kelime, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürmüştür²⁴. Eren, **kasrak** kelimesinin başlangıçta “henüz kulunlamamış genç kısarak” anlamına sahip olduğunu belirterek onu köken bakımından **kasır** kelimesine dayandırır. **Kasır** kelimesinin küçültme işlevinde bulunan {+Ak} isimden isim yapım ekiyle genişlemesi ise **kasrak** biçimini oluşturmuştur. Ayrıca **kasrak** kelimesi *genelleme* yoluyla sonradan “döl veren kısarak” anlamına geçmiştir (Eren, 2020:299). Bu kelimenin Ana Türkçedeki kök morfemi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***kasır** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:653). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin biri düzensiz olan dört ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olayları, maddeler hâlinde şu şekildedir: 1.) Birinci hecede bulunan /ı/ ünlüsünün öndamaksıllaşıp vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmesi, 2.) Gerçekleşen yapısal genişlemeye bağlı olarak orta hecede vurgusunu tamamen kaybeden /ı/ ünlüsünün düşmesi, 3.) İkinci hecede, ek başında bulunan /a/ ünlüsünün öndamaksıllaşarak /e/ ünlüsüne değişmesi, 4.) Düzensiz bir fonolojik sürecin neticesi olarak, kelime sonunda bulunan /k/ ünsüzünün düşmesi. **Çuv. kışre** kelimesinin temel anlam özelliği ise belirtilen ses olaylarının aksine tarihî süreçte korunmuştur. Hatta bu kelimenin çağdaş yazı dili döneminde yan anlam kazanarak anlam dairesini genişlettiği görülür.

DLT: **kunduz** “kunduz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 746) ~ **Çuv. hıntır** “kunduz; kunduz kürkü” (Andeyev vd., 1985:546a; Bayram, 2019:834a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde **kuntuz** biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:424a). Eren, Macarcada bulunan **hund** “kunduz” kelimesini dikkate alarak bu kelimeyi köken bakımından Türkçe asıllı **kund** biçimindeki bir isme dayandırmış ve bu ismin {+z} isimden isim yapım ekiyle genişlediğini bildirmiştir (Eren, 2020:332 – 333). Tenişev ise Şor diyalektinde tanıklanan **kunu** ~ **kunuçak** biçimlerini dikkate alarak bu kelimeyi **kunu** ve **utır** isimlerinin birleşiminden oluşan yeni bir isim olarak açıklar (Tenişev, 2001:162). **Kunduz** kelimesinin Ana Türkçedeki biçimi ise Ceylan tarafından palatal /t/ ünsüzüyle, ***kuntur** biçiminde tasarlanır (Ceylan, 1997:105). Açıklanan bu varsayımsal

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 299.

biçim, bugün ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında meydana gelen *sızıcılaşma* (/k-/ > /h-/)’dır. Diğer ses olayları ise birinci ve ikinci hecede meydana gelen *düzleşme* ile *vurgusuzlaşma* (/u-/ > /-i-/)’dır. Kelime sonunda bulunan palatal /f/ ünsüzünün korunması ise Çuvaş Türkçesi için karakteristiktir. Çuv. *hîntîr* kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen ses olayları neticesinde temel biçim ile yaşayan lehçelerde bulunan denk biçimlerden önemli ölçüde farklılaşsa da temel anlam özelliğini korumuş, hatta gerçekleşen *ad aktarmasıyla* temel anlamına bir anlam özelliği daha ekleyerek anlam dairesini genişletmiştir.

DLT: *kurt* “kurt” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 749) ~ Çuv. *hurt* “kurt, solucan; arı; larva, tırtıl” (Yegerov, 1935:604; Skvortsov ve Skvortsova 2014: 165b; Bayram, 2019:863a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde tanıklanan *kurt* “kurt, solucan” kelimesi, Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da “kurt, kurtçuk, solucan” anlamıyla yaygın şekilde kullanılmıştır (Orkun, 1994:845). Bu kelimenin “yırtıcı hayvan” anlamıyla kullanılması ise yalnızca Oğuz lehçesine ve bu lehçe üzerine temellenen Güneybatı Türk lehçelerine mahsus bir gelişimdir (Eren, 2020:335). Bu durumu göz önünde bulunduran Clauson, söz konusu kelimeler için sözlüğünde iki ayrı madde başı düzenlemiş ve ikinci madde başında anlamını “yırtıcı hayvan” olarak kaydettiği *kurt* kelimesini Oğuzca bir unsur olarak nitelendirmiştir (Clauson, 1972:648a). Bu kelimenin Ana Türkçedeki varsayımsal biçimi ise Starostin ve Tekin tarafından birincil uzun ünlüyle, **kūrt* şeklinde tasarlanır (Tekin, 1995:179; Starostin vd., 2004:808). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelime üzerinde kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına işaret eder. Bunlardan birincisi, kelime başında meydana gelen *sızıcılaşma* (/k-/ > /h-/)’dır. İkinci ses olayı da kelime içinde bulunan /ū/ ünlüsünün kısalarak normal süreli /u/ ünlüsüne değişmesidir. Çuv. *hurt* kelimesinin temel anlam özelliği ise belirtilen ses olaylarının aksine tarihî süreçte korunmaya devam etmiştir. Üstelik bu kelimenin *şekil-işlev* benzerliği dolayısıyla gerçekleşen aktarım sonucu çağdaş yazı dili döneminde iki yeni anlam özelliği kazandığı görülür.

DLT: *kuzgun* “kuzgun” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 753) ~ Çuv. *şîhan* “kuzgun; obur, pisboğaz, açgözlü adam” (Yegerov, 1935:445; Bayram, 2019:645a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde *kuzgun* biçiminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:846). Kıpçak Türkçesi ile Eski Oğuz Türkçesinde de *kuzgun* biçiminde geçer (Kanar, 2018:470). Clauson, *kuzgun* kelimesinin genellikle “kuzgun” anlamında kullanıldığını; ancak zaman zaman diğer iri ve siyah renkli kuşları karşılayan bir anlam özelliği ile kullanıma çıktığını vurgular (Clauson, 1972:682b). Brockelmann, ilk çalışmalarında bu kelimeyi kuzgunun çıkardığı sesle ilişkilendirmiştir. Ancak son çalışmalarında bu görüşünü değiştirmiş ve

kuzgun kelimesini {+gun} ekiyle genişlemiş bir isim olarak kaydetmiştir. Deny ve Gülensoy ise bu görüşe paralel olarak **kuzgun** kelimesini köken bakımından **kuz** “gölgede kalan yan” ismine dayanan ve {+gun} isimden isim yapım ekiyle genişleyen bir isim olarak açıklar (Gülensoy, 2007:585; Deny, 1921; Brockelmann, 1928; Eren, 2020:341’den). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından palatal /f/ ünsüzüyle, ***kúřgun** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:691). Açıklanan bu varsayımsal biçim, bugün ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin üçü düzensiz olan altı ses olayına uğradığını gösterir. Düzensiz olarak nitelendirilen ses olaylarından ikisi, kelime başında bulunan /k/ ünsüzü ile kelime içinde bulunan palatal /f/ ünsüzünün düşmesidir. Düzensiz olan diğer ses olayı ise kelime içinde, ek başında bulunan /g/ ünsüzünün sızıcılaşarak /h/ ünsüzüne değişmesidir. Çünkü bu ünsüzün Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak /v/ ünsüzüne değişmesi ya da düşmesi beklenir. Öte yandan, /k/ ünsüzünün düşmesine bağlı olarak kelime başında vurgusunu kaybetmeye başlayan /u/ ünlüsü, sonradan /ĩ/ ünlüsüne değişmiştir. Bu ünlü, oldukça zayıf bir niteliğe sahip olduğu için düşmeye eğilimlidir. Bu durum dolayısıyla kelime başında akıcı bir /y/ ünsüzü türemiştir. Bu ünsüz ise Çuvaş Türkçesinde düzenli olarak /ş/ ünsüzüne değişmektedir. Meydana gelen bu ses olayları neticesinde, Çuvaş Türkçesindeki biçim **şhan** şeklini almıştır. Ancak belirtilen bu köklü değişim sürecinde kelimenin temel anlamı korunmuş ve anlam dairesi genişlemiştir. **Şhan** kelimesi, söz konusu yan anlam özelliğini kuzgunun “leş ile beslenme” özelliğinden hareketle gerçekleşen **mecazlaşma** sonucu kazanmıştır.

DLT: **öküz** “öküz” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 786) ~ Çuv. **vikır** “öküz; dikkafalı, öküz” (Andreyev vd., 1985:68b; Bayram, 2019:122a).

Metinlerle takip edilebilen en eski dönemlerden itibaren tanıklanan bu kelime, dikkate değer bazı ses değişimleriyle Türk dilinin tarihî dönem ve sahaları ile yaşayan lehçelerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Eren’e göre kökeni karışık olan bu kelimenin yapısını açıklığa kavuşturmak üzere Türkologlar tarafından çok sayıda görüş açıklanmıştır²⁵. Ancak bunlardan en çok kabul göreni, Ramstedt tarafından yapılan açıklamadır (Eren, 2020:397 – 398). Ramstedt, Türkçe, Moğolca ve Tunguzcada tanıklanan kökteş biçimlerin Ana Altayca ***pökür** biçimine dayandığını vurgular (Ramstedt, 1957; Eren, 2020:397’den). Ramstedt’in bu görüşüne paralel şekilde, söz konusu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Räsänen tarafından *p’den gelişen /h-/ ünsüzü ile ***hökür** şeklinde tasarlanır (Räsänen, 1969:370). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, Fin-Ugor dillerinden Votyakçanın tesiriyle kelime başında, yuvarlak ünlü komşuluğunda bir /v/ ünsüzünün türemesidir. Diğer ses olayları ise kelime başında ve içinde meydana gelen **artdamaksillaşma** ile **vurgusuzlaşma** (/ö-/ > /ĩ-/ , /-ü-/ > /-ĩ-/)’dır. Kelime sonunda bulunan palatal /f/ ünsüzünün korunması ise

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Erimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 397 – 398.

Çuvaş Türkçesi için karakteristiktir. **Çuv. *vîkîr*** kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen ses olaylarıyla köklü bir değişim göstererek temel biçimden dikkate değer ölçüde farklılaşmıştır. Ancak bu süreçte kelimenin temel anlamını koruduğu hatta yan anlam özelliği kazanarak anlam dairesini genişlettiği görülür. Belirtilen ikincil anlam özelliği, öküzün temel niteliklerinden hareketle gerçekleşen *mecazlaşma* olayının bir neticesidir.

DLT: ***sirke*** “başta bulunan bit yumurtası” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 825) ~ Çuv. ***şırka*** “sirke, bit yumurtası; çiçek tozu, polen” (Bayram, 2019:929a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Eski Kıpçakça ile Batı Türkçesinde de ***sirke*** biçiminde geçer. Ancak bu kelimenin yaşayan lehçelerde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürdüğü görülür²⁶ (Tenişev, 2001:182). ***Sirke*** kelimesinin kökenine dair araştırmacılar arasında uzlaşılmış bir görüş bulunmamaktadır. Bu konuda araştırmacılar tarafından farklı görüşler açıklanmıştır. Nitekim Doerfer, Eren ve Yegerov, ***sirke*** kelimesinin Farsçadan ödünçlendiğini bildirmiştir (Yegerov, 1964:335; Doerfer, 1967:246; Eren, 2020:466). Gülensoy ise ***sirke*** kelimesini “üzüm, elma vb. suyu” anlamındaki ***sirke*** kelimesiyle birleştirerek Türkçe bir kökene dayandırır (Gülensoy, 2007:786). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Ceylan ve Starostin tarafından normal süreli ünlülerle, ****sirke*** şeklinde tasarlanır (Ceylan, 1997:36; Starostin vd., 2004:1264). Açıklanan bu varsayımsal biçim, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında bulunan /s/ ünsüzünün birincil /i/ ünlüsü komşuluğunda /ş/ ünsüzüne değişmesidir. Diğer ses olayları ise kelime içinde ve sonunda gerçekleşen *artdamaksillaşma* ile *vurgusuzlaşma* (/i-/ > /-i-/ , /-e/ > /-a/)’dır. Meydana gelen ses olaylarıyla Çuvaş Türkçesinde ***şırka*** biçimini alan bu kelime, aynı değişimi anlam özellikleri bakımından göstermemiştir. ***Şırka*** kelimesi, gerçekleşen fonolojik değişikliklerin aksine, tarihî süreçte temel anlamını korumuş hatta yeni yan anlamlar kazanmıştır. Belirtilen anlam özelliklerinin kazanılmasında etkili olan unsur ise “bit yumurtası” ile “polen” arasında şekil ve görünüm bakımından benzerlik bulunmasıdır.

DLT: ***sıçğan*** “fare” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 817) ~ Çuv. ***şışi*** “fare, sıçan; çekingen, ürkek” (Andreyev vd., 1985:615; Bayram, 2019:932a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde ***sıçğan*** biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:605). Karahanlı Türkçesi döneminde temel biçimini koruyan ***sıçğan*** kelimesi, Orta Türkçe döneminden itibaren Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahaları ile yaşayan lehçelerinde bazı ses değişimlerine uğrayarak varlığını sürdürmüştür²⁷. Nitekim bu kelime; Kıpçakçada ***sıçkan/sıçğan/sışkan***, Batı

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 182.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 459.

Türkçesinde ise *sıçan* biçiminde geçer (Yavuzarslan, 2019:1077; Eren, 2020:459). Bu konuya Clauson da dikkat çekmiş ve belirtilen farklılıklara neden olan ses değişimlerini şöyle göstermiştir: *s- /ç- /t-; -ç- / -ş-; -ğa:n / -kan / -an*. Bu açıklamadan sonra kelimenin kökenine değinen Clauson, *sıçgan*’ı sonu {-gan} ekiyle biten eski bir isim olarak nitelendirmiştir (Clauson, 1972:796b). Tenişev ise bu kelimeyi köken bakımından *sıç-* “sıçmak” fiiline dayandırır (Tenişev, 2001:167). Açıklanan bu görüşlere paralel şekilde, söz konusu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, **sıçgan* biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1301). Belirtilen bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin ikisi düzensiz olan altı ses olayına uğradığını gösterir. Kurallı olarak gerçekleşen ses olaylarından birincisi, kelime başında, birincil /ı/ ünlüsü komşuluğunda meydana gelen /s/ > /ş/ değişimidir. Diğer ses olayları da kelime içinde meydana gelen *vurgusuzlaşma* (/ı/ > /i/), *ünsüz düşmesi* (/ğ/ > Ø) ve *ünlü daralması* (/a/ > /i/) şeklindeki fonolojik gelişmelerdir. Yine kelime içinde gerçekleşen /ç-/ > /ş-/ değişimi ile kelime sonunda görülen ünsüz düşmesi (/n/ > -Ø) ise Çuvaş Türkçesi için düzensiz olan fonolojik gelişim örnekleridir. Çünkü birinci hecede gerçekleşen /ç-/ > /ş-/ değişimi, ilerleyici ünsüz benzeşmesinin bir sonucudur. Bu ünsüzün, Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak /ş/’ye değişmesi beklenir. *Çuv. şışi* kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen ses olaylarıyla temel biçimden kayda değer ölçüde farklılaşsa da temel anlam özelliğini korumuş hatta *mecazlaşma* yoluyla yan anlamlar kazanmıştır.

DLT: *tilkü* “tilki” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 882) ~ Çuv. *tili* “tilki, dalkavuk, sinsi, kurnaz insan” (Andreyev vd., 1985:481a; Bayram, 2019:738a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:719b). Kıpçakçada *tilkü* / *tülkü*, Oğuzcada ise *dilkü* biçiminde geçen bu kelime, Türk dilinin yaşayan lehçelerinde de bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürmüştür²⁸. Eren’e göre kelimenin kökeni açık değildir (Eren, 2020:513). Ancak Tenişev, Çağatayca *tüklü* kelimesini dikkate alarak *tülki* ismini köken bakımından *tük* “tüy, kıl” ismine dayandırır ve bunu mensubiyet bildiren {+IU/+II} isimden isim yapım ekiyle genişlemiş bir biçim olarak açıklar (Tenişev, 2001:161). Gülensoy ise DLT’de kayıtlı olan *tülek* “dört ayaklı hayvanların tüylerini döktükleri sıra” kelimesini dikkate alarak *tülkü* kelimesini *tül-* “tüy dökmek” fiilinden {-e-} fiilden fiil ve {-kü+} fiilden isim yapım ekleriyle türetilmiş bir biçim olarak açıklar (Gülensoy, 2007:899). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, **tülki* biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1471). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin biri düzensiz olan üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından ikisi, kelime içinde gerçekleşen *düzleşme* (/ü-/ > /i-/ ile *ünsüz düşmesi* (/k-/ > Ø)’dir. Kelime sonunda, açık hecede gerçekleşen diğer ses olayı ise /i/ ünlüsünün vurgu bakımından zayıflayarak /i/

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel’no – İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 161.

ünlüsüne değişmesidir. Bu ses olayının sebebi, /i/ ünlüsünün açık hecede vurgu bakımından zayıflama eğilimi göstermesidir. **Çuv. *tîlî*** kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla köklü bir değişim gösterse de tarihî süreçte temel anlamını korumuş hatta ***mecazlaşma*** yoluyla temel anlamına yeni anlam özellikleri eklemiştir.

DLT: ***turna*** “turna” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 902) ~ **Çuv. *tîrna*** “turna; turnaya benzer, turna gibi; aptal, ahmak, budala” (Andreyev vd., 1985:460c; Skvortsov, 2012:254a; Bayram, 2019:710b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde ***turña*** biçiminde tanıklanmıştır (Tekin, 2003:255). Kıpçak Türkçesi ile Eski Oğuz Türkçesinde ise ***turna*** biçiminde geçer (Turan, 2001:169a). ***Turna*** kelimesi, bazı ses değişimleriyle yaşayan lehçelerde de varlığını sürdürmüştür²⁹. Eren, bu hayvanın yabancı dillerde “turna”ya benzer bir adlandırmaya sahip olmasını göz önünde bulundurarak onun turnanın çıkardığı sesle ilişki kurulması neticesinde oluştuğu görüşündedir (Eren, 2020:526 – 527). Gülensoy da benzer bir görüş ile yansıma kökenli bu kelimeyi sözlüğünde ****tur*** biçiminde kaydeder (Gülensoy, 2007:934). ***Turna*** kelimesinin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ****turña*** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1388). Belirtilen bu varsayımsal biçim, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelimenin üç ses olayına uğradığını gösterir. Bunlardan birincisi, kelime içinde gerçekleşen ***vurgusuzlaşma*** (/u-/ > /ĩ-/)’dır. Diğer ses olayları ise orta hecede gerçekleşen ünlü düşmesi (/u-/ > Ø) ile üçüncü hecenin başında meydana gelen /-ń-/ > /-n-/ değişmesidir. **Çuv. *tîrna*** kelimesi, açıklanan ses olaylarıyla kayda değer bir değişim gösterse de tarihî süreçte temel anlamını korumuş hatta temel niteliklerden hareketle gerçekleşen ***mecazlaşma*** sonucu bir anlam özelliği daha kazanmıştır.

DLT: ***yılan*** “yılan” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 971) ~ **Çuv. *şilen*** “yılan; ejderha; alçak, hain, kötü insan” (Andreyev vd., 1985:409; Skvortsov, 2012:301b; Bayram, 2019:649a)

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:142). Eski metinlerde hem hayvan adı hem de on iki yıllık döngüyü temsil eden hayvanlardan biri olarak açıklanan ***yılan*** kelimesi, Tenişev’e göre köken bakımından ***yıl-*** “kaymak, sürünmek” fiiline dayanır (Tenişev, 2001:180). Gülensoy da ***yıl-*** fiilini sözlüğünde {-An} fiilden isim yapım ekiyle genişlemiş bir biçim olarak kaydeder (Gülensoy, 2007:1138). Bu fiilin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin ve Tekin tarafından birincil uzun ünlüyle, ****yıl-*** şeklinde tasarlanır (Tekin, 1995:177; Starostin vd., 2004:1548). Açıklanan bu varsayımsal biçim, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında gerçekleşen /y-/ > /ş-/ değişimidir. Diğer ses olayları ise kelime içinde gerçekleşen

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 526.

öndamaksullaşma ile **vurgusuzlaşma** (/ī-/ > /i-/ , /-a-/ > /-e-/)'dır. **Çuv. şilen** kelimesi, meydana gelen ses olaylarıyla kayda değer bir değişim gösterse de tarihî süreçte temel anlamını korumuş hatta yeni anlam özellikleri kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Yılanın doğası gereği saldırgan ve avına gizlice sokulan tehlikeli bir canlı olmasından hareketle kurulan mecaz bağlantısı belirtilen anlam özelliğinin oluşumunda etkili olmuştur.

4. Başka Bir Anlam Özelliğine Geçen Hayvan Adları

DLT: **ala at** “alaca renkli at” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 547) ~ **Çuv. laşa** (< (a)la + ça) “at; at figürü; binici, atlı; kısır, iğdiş edilmiş hayvan” (Yegerov, 1935:284b; Andreyev vd., 1985:210ab; Skvortsov ve Skvortsova 2003: 63b; Bayram, 2019:360a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:758). Erken dönemlerde “alacalı, benekli, lekeli” biçiminde bir anlam özelliğiyle geçen **ala** kelimesi, Türk dilinin diğer tarihî ve yaşayan lehçelerinde de renk adı olarak yaygın bir kullanıma sahiptir (Tenişev, 2001:607). Ancak bu kelime, renk bağlamında kurulan benzetme ilgisıyla Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren “alaca at” anlamını da kazanmıştır. Bu duruma dikkat çeken Clauson, **ala** kelimesinin birleşik yapıli bitki ve hayvan isimlerinde sık sık birinci öge olarak yer aldığını bildirmiştir (Clauson, 1972:126a). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından birincil uzun ünlüyle, ***āla** şeklinde tasarlanmıştır (Starostin vd., 2004:291). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. laşa** kelimesinin düzensiz olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında bulunan /ā/ ünlüsünün düşmesidir. Diğer ses olayı ise ek başında bulunan /ç/ ünsüzünün /ş/ ünsüzüne değişmesidir. Bu ses olayı, **laşa** kelimesinin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Çünkü birincil /ç/ ünsüzü, Çuvaş Türkçesinde düzenli olarak /ş/ ünsüzüne değişmektedir. Nitekim Ceylan da **laşa** kelimesinin Tatar Türkçesinden (≈ **Tat. alaşa**) ödünçlendiğini bildirmiştir (Ceylan, 1997:156). Kayda değer ses olaylarının yaşandığı bu süreçte temel anlam özelliğini de korumayan **laşa** kelimesi, gerçekleşen **genelleme**, **deyim** ve **ad aktarması** gibi anlam olaylarıyla yeni anlam özellikleri kazanarak anlam dairesini genişletmiştir.

DLT: **arı** “arı, eşek arısı” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 554) ~ **Çuv. tīkiltura** (< **tīk** + **lī** + **t** + **ura**) “yaban arısı” (Fedotov, 1996:213 – 214; Bayram, 2019:721b).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde **arı** “böcek, arı” biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:59). Bu kelime, Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında ise bazı ses değişimlerine uğrayarak varlığını sürdürmüştür (Besli, 2010:189). Clauson, **arı** kelimesinin temel anlamını “arı, eşek arısı” şeklinde açıklamış; ancak etimolojisi hakkında herhangi bir görüş beyan etmemiştir (Clauson, 1972:196b). Bu konuda farklı köken açıklamaları yapılırsa da üzerinde uzlaşılmış bir görüş bulunmamaktadır. Räsänen, **arı** kelimesinin eskicil biçimini

/p-/’den gelişen /h-/ ünsüzü ve birincil uzun ünlüyle, **hāri* (< **pāri*) biçiminde tasarlamış ve bu kelimeyi Fin-Ugor dillerinde “at sineği” şeklinde bir anlam özelliği ile varlığını sürdüren *paarma* kelimesi ile birleştirmiştir (Räsänen, 1955:18). Buna karşılık Ramstedt, Çağatay Türkçesinden tanık gösterdiği *ar-ış* “dokuma sanatı” ve *ar-ğaç* “atkı” kelimelerini dikkate alarak *arı* kelimesini köken bakımından **arğa-* “örmek” fiiline dayandırmıştır (Ramstedt, 1935:12). Ancak Kaluzinski, bu hayvan adının yansıma bir kökene dayandığı görüşündedir (Kaluzinski, 1961; Sevortyan, 1974:187’den). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından birincil uzun ünlüyle, **āri* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1139). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Bunlardan birincisi, kelime başında bulunan /ā/ ünlüsünün kısalma sürecinde yuvarlaklaşarak normal süreli /u/ ünlüsüne değişmesidir. Diğer ses olayı ise birincil uzun ünlünün tesiriyle, kelime sonunda gerçekleşen *genişleme* (/ -i/ > / -a/)’dır. Ayrıca bu kelime, çağdaş yazı dili döneminde köken bakımından *tık* “tüy, kıl” ismine dayanan *tıkilt* kelimesi ile öbek bir yapı oluşturarak kullanıma çıkmaktadır. Bağımsız bir kullanıma sahip değildir (Fedotov, 1996:213 – 214). Yapısal ve fonolojik açıdan kayda değer bir değişim gösteren *tıkiltura* kelimesi, tarihî süreçte temel anlam özelliğini de korumamıştır. Gerçekleşen *özelleşme* olayının neticesinde, temel anlam ile bağlantılı olan başka bir anlam özelliğine geçmiştir.

DLT: *arkar* “dağ keçisi” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 556) ~ Çuv. *arhar* “yaban koyunu” (Bayram, 2019:65b).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanan *arkar* kelimesi, Clauson’a göre cinsiyet belirtmeyen genel bir tür adı olup erken bir dönemde Moğolcadan (Moğ. *arğali*) ödünçlenmiştir (Clauson, 1972:216b; Wilkens, 2021:63). Starostin ve Tenişev de bu konuda Clauson ile hemfikirdir (Tenişev, 2001:155). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, **arkar* biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1053). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin yalnızca bir ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen bu ses olayı, kelime içinde gerçekleşen *sızıcılama* (/ -k-/ > / -h-/)’dır. Meydana gelen bu ünsüz değişimi sonucunda, Çuvaş Türkçesindeki biçim *arhar* şeklini almıştır. Ancak *arhar* kelimesi üzerinde gerçekleşen değişim, fonolojik alanla sınırlı kalmamıştır. Bu kelime, tarihî süreçte başka bir anlam özelliğine geçmiş ve DLT’de kayıtlı olan *arkar* kelimesinin aksine “yaban koyunu” anlamıyla varlığını sürdürmüştür.

DLT: *bög* [> böy, bi] “örümcek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 586, 597, 598) ~ Çuv. *pīvan* (< *bög* + *en*) “at sineği” (Bayram, 2019:464b).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. DLT’de bu kelime için kaydedilmiş üç farklı biçim bulunur. Ancak bunlardan asli olanı *bög* kelimesidir. Diğer kelimeler ise *bög* kelimesi üzerinde meydana gelen bazı ses olaylarıyla oluşan ikincil biçimlerdir. Clauson, bu durumu göz önünde

bulundurarak söz konusu kelimeyi *bōg* maddesinde değerlendirmiş, anlamını da “zehirli örümcek, tarantula” olarak açıklamıştır (Clauson, 1972:323b). *Bōg* kelimesi, bazı ses değişimlerine uğramak ve {+e(n) /+(e)lek} gibi bazı eklerle genişlemek suretiyle Türk dilinin yaşayan lehçelerinde de yaygın olarak kullanılmaktadır³⁰ (Gülensoy, 2007:170). Clauson’un görüşüne paralel şekilde, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Starostin vd. tarafından birincil uzun ünlüyle, **bōg* (< **bō* + *g*) şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:358). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, *Çuv. pīvan* kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Bunlardan birincisi, kelime başında meydana gelen *sedasızlaşma* (/b-/ > /p-/)’dır. Diğer ses olayları ise birinci hecenin sonunda gerçekleşen *büzülme* /-ōg/ > /-iv-/ ile ikinci hecede meydana gelen *artdamaksullaşma* (/e-/ > /a-/)’dır. Birinci hecenin sonunda bulunan /g/ ünsüzünün sızıcılaşarak /v/ ünsüzüne değişmesi, kısalma sürecinde bulunan /ō/ ünlüsünün vurgu bakımından zayıflamasına yol açmıştır. Ancak bu kelime üzerinde görülen değişiklikler fonolojik alanla sınırlı kalmamıştır. *Çuv. pīvan* kelimesi, tarihî süreçte gerçekleşen anlam olaylarıyla başka bir anlam özelliğine geçerek temel anlamdan uzaklaşmıştır.

DLT: *budursın* “bıldırcın” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 599) ~ *Çuv. piltırçan* “kuyruksallayan kuşu” (Aşmarin, 1999:110).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Eski Kıpçakçada *buyurçun/buyurçın* biçimleriyle geçer. Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında ise çoğunlukla *bıldırçın/buldurçın* biçimlerinde kullanılır (Tenişev, 2001:173 - 174). Oldukça sınırlı bir kullanım alanına sahip olan bu kelime yerine, bazı lehçelerde Moğolca asıllı *bōdene* ve fonolojik türevleri yaygınlaşmıştır. Eren, bu kelimeyi “keklikten küçük, boz renkli, benekli, yurdumuzda en çok güzün avlanan, eti çok sevilen bir kuş” olarak açıklamış ve DLT’de kayıtlı olan *budursın* kelimesini eski ve yeni diyalektlerde nadiren kullanılan {-sın} ekiyle genişlemiş bir biçim olarak nitelendirmiştir. Eren’e göre kelimenin *budursın* biçimi, içinde bulunan akıcı /l/ ünsüzünün sonradan düşmesiyle oluşmuştur (Eren, 2020:64). Clauson da benzer bir görüşle orijinal biçimin *buldursı:n* şekli olduğunu açıklar. Clauson’a göre kelimenin sonunda yer alan {-sın} eki, kuş isimlerinde sıklıkla kullanılan {-çın} ekiyle ilişkilidir (Clauson, 1972:309a). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise açıklanan diğer görüşlere paralel şekilde, Starostin vd. tarafından **buldur+çın* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:193, 1096). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, *Çuv. piltırçan* kelimesi üzerinde biri düzensiz olan beş ses olayının gerçekleştiğini gösterir. Belirtilen ses olayları, maddeler hâlinde şu şekildedir: 1.) Kelime başında bulunan /b/ ünsüzünün sedasızlaşarak /p/ ünsüzüne değişmesi, 2.) Birinci ve ikinci hecede bulunan /u/ ünlülerinin vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmesi, 3.) İkinci hecenin başında bulunan /d/ ünsüzünün akıcı /l/ ünsüzü komşuluğunda sedasızlaşarak /t/ ünsüzüne

³⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, Sir Gerhard. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Londra: Oxford Clarendon Press, s. 323b.

değişmesi³¹, 4.) Üçüncü hecede bulunan /i/ ünlüsünün düzensiz bir şekilde genişleyerek /a/ ünlüsüne değişmesi. Meydana gelen ses olaylarıyla kayda değer bir değişim gösteren **Çuv. piltürçan** kelimesi, tarihî süreçte temel anlam özelliğini de korumamıştır. Bu kelime, gerçekleşen **ad aktarması** ile başka bir anlam özelliğine geçerek bıldırcın ile aynı alem ve şubeye mensup olan; ancak farklı bir aileden gelen kuyruksallayan kuşunu karşılar hâle gelmiştir (Ak kuyruksallayan, 16.01.2025:?).

DLT: **enük** “aslan, sırtlan, kurt ve köpek yavrusu” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 639) ~ **Çuv. ançik** “köpek yavrusu, enik, köpek erkek köpek; hain, alçak, rezil” (Andreyev vd., 1985:37b; Bayram, 2019:53b).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde **enük** şeklinde, “hayvan yavrusu” anlamıyla tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:108). Kıpçak Türkçesinde “av hayvanı, köpek yavrusu” anlamıyla geçen **enük** kelimesi, genel kabule göre köken bakımından **yenü-** “yavrulamak” fiiline dayanır. Bu fiile {-k} fiilden isim yapım ekinin getirilmesi yoluyla türetilmiştir. Kelime başında bulunan /y/ ünsüzünün düşmesi ise bu ünsüzün akıcı bir niteliğe sahip olmasıyla ilişkili olan, tarihî ve yaşayan lehçelerde zaman zaman tanıklanabilen bir durumdur. Eren’e göre yerel ağızlarda **enik** kelimesinin yanı sıra **encik** kelimesi de yaygın olarak kullanılmaktadır. **Enü(k)** [> **enik**] kelimesinin küçültme işlevinde bulunan {+çik} isimden isim yapım ekiyle genişlemesi sonucu oluşan bu kelime, **Çuv. ançik** kelimesinin de karşılığıdır (Eren, 2020:166 – 167). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***enük** biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1161). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. ançik** kelimesinin biri düzensiz olan üç ses olayına uğradığını gösterir. Düzenli olan ses olaylarından birincisi, kelime başında gerçekleşen **artdamaksıllaşma** (/e- / > /a-/)’dır. Diğer ses olayı ise üçüncü hecede bulunan /i/ ünlüsünün artdamaksıllaşıp vurgu bakımından zayıflayarak /ĩ/ ünlüsüne değişmesidir. Gerçekleşen yapısal genişlemeye bağlı olarak ikinci hecede bulunan /k/ ünsüzünün yanındaki ünlü ile birlikte düşmesi ise düzensiz bir fonolojik sürecin neticesidir. Ancak **Çuv. ançik** kelimesinde görülen değişim fonolojik alanla sınırlı kalmamış, bu süreçte kelimenin anlam özellikleri de değişim göstermiştir. Gerçekleşen **mecazlaşmayla** kelimenin çağdaş yazı dili döneminde yeni anlam özellikleri kazandığı görülür.

DLT: **ķarguy** [ķırğuy] “atmaca” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 686, 713) ~ **Çuv. ħāhi** “küçük doğan, toy kuşu; boynuzlu baykuş; boşboğaz, geveze, çenesi düşük kimse” (Andreyev vd., 1985:556a; Bayram, 2019:848a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde **ķarguy** “atmaca” biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:373). Clauson, bu kelimenin **ķarguy** biçimiyle

³¹ Birincil /d/ ünsüzünün /l/, /n/, /r/ ünsüzleri komşuluğunda sedasızlaşarak /t/ ünsüzüne değişmesi, Ceylan’a göre Çuvaş Türkçesi için kurallı bir fonolojik gelişim örneği oluşturur (Ceylan, 1997:73).

yaygın bir kullanıma sahip olduğunu belirtir (Clauson, 1972:654b). Eren'in de vurguladığı gibi kelimenin *largıy* ve ondan gelişen *largı* biçimleri ise ikinci hecede gerçekleşen düzleşme ve ünsüz düşmesi olaylarının bir neticesidir (Eren, 2020:296). *Kırgıy* kelimesinin kökeniyle ilgili olarak ulaşılabilen tek açıklama, Brockelmann tarafından yapılmıştır. Brockelmann'a göre bu hayvan ismi, *largıy* kuşunun çıkardığı sesle ilişki kurulması neticesinde oluşmuştur (Brockelmann, 1928; Eren, 2020:296'dan). Açıklanan diğer görüşlere paralel şekilde, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, **largıy* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:680). Bu varsayımsal biçim, bugün ÇTS'de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen dört ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olayları, maddeler hâlinde şöyle sıralanabilir: 1.) Kelime başında bulunan /k/ ünsüzünün sızıcılaşarak /h/ ünsüzüne değişmesi, 2.) Birinci hecede bulunan /ı/ ünlüsünün öndamaksillaşp vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmesi, 3.) İkinci hecede bulunan /ğ/ ünsüzünün /h/ ünsüzüne değişmesi³², 4.) Kelime sonunda bulunan /-uy/ ses öbeğinin gerçekleşen büzülmeye /i/ ünlüsüne değişmesi³³. Çuv. *hırhi* kelimesi, kayda değer ses değişmelerinin yaşandığı bu süreçte temel anlamını da korumamıştır. Bu kelime, "alıcı kuş" olma vasfı gibi ortak niteliklerden hareketle gerçekleşen *nesneler arası aktarım* ve *mecazlaşma* olayları neticesinde anlam dairesini genişleten yeni anlam özellikleri kazanmıştır.

DLT: *kaşga* "vücudu siyah, başı beyaz (koyun), gözlerinin çevresi siyah, yüzü beyaz olan (at, deve vb.)" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 691) ~ Çuv. *huška* "hayvanların alnındaki beyaz leke, benek beyaz nokta; işaret; yıldız; kel, saçsız" (Yegerov, 1935:610; Andreyev vd., 1985:570b; Bayram, 2019:869a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmıştır (Wilkins, 2021:342). Clauson, bu kelimenin temelde "beyaz başlı, koyu gövdeli veya başında beyaz bir leke bulunan hayvan" şeklinde bir anlam özelliğine sahip olduğunu belirtir ve bu kelimeyi sonu {-ğa} ekiyle biten eski bir kelime olarak nitelendirir. Bu etimoloji konusunda Gülensoy da Clauson ile hemfikirdir (Clauson, 1972:671b; Gülensoy, 2007:473). *Kaşga* kelimesinin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından /İç/ ünsüzüyle³⁴, **kalçga* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:661). Açıklanan bu varsayımsal biçim, Çuv. *huška* kelimesi üzerinde ikisi düzensiz olan dört ses olayının gerçekleştiğini gösterir. Kurallı olan ses olayları, kelime başında gerçekleşen *sızıcılaşma* (/k-/ > /h-/ ile kelime içinde meydana gelen *yuvarlaklaşma* (/a-/ > /u-/)'dır. Yine kelime içinde gerçekleşen

³² Ceylan'a göre /ğ/ ünsüzünün /l/, /m/, /r/ ünsüzleri komuşuluğunda sızıcılaşarak /h/ ünsüzüne değişmesi, Çuvaş Türkçesi için kurallı bir fonolojik gelişim örneğidir (Ceylan, 1997:76).

³³ Ceylan'a göre İlk Türkçe *-ay/*-uy ses öbekleri, Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak /i/ ünlüsüne değişmektedir. İkincil /i/ ünlüsü, akıcı /y/ ünsüzünün daraltıcı ve öndamaksillaştırıcı tesiri altında oluşmuştur. Ek sonunda bulunan akıcı nitelikli bu ünsüz ise belirtilen ses olaylarından sonra düşme eğilimi göstermiştir (Ceylan, 1997:98).

³⁴ Ceylan'a göre Genel Türkçe /ş/ ünsüzü ile Çuv. /ş/ ünsüzüne /İ/, /İç/, /ç/ ünsüzleriyle birlikte /İç/ ünsüzü de kaynaklık etmektedir (Ceylan, 1997:134).

sigmatizm (/İç-/ > /-ş-/ hadisesi ile **sedasızlaşma** (/ġ-/ > /-k-/) olayı ise Çuvaş Türkçesi için düzensiz bir fonolojik gelişim örnekleri oluşturur. Çünkü birincil /ġ/ ünsüzü, Çuvaş Türkçesinde kurallı bir şekilde /v/ ünsüzüne değişmekte ya da düşmektedir. Belirtilen düzensiz ses olayları, **huška** kelimesinin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Nitekim Ceylan’a göre /ġ/ > /k/ değişimi, Tatar Türkçesinden ödünçlenmiş en yeni kelimelerde görülmektedir (Ceylan, 1997:89). Meydana gelen ses olayları ile kayda değer bir değişim gösteren **huška** kelimesi, tarihî süreçte temel anlam özelliğini de korumamıştır. Bu kelime, şekil-işlev benzerliği dolayısıyla gerçekleşen genelleme ve aktarım gibi bazı anlam olayları vasıtasıyla başka bir anlam özelliğine geçmiş hatta yeni anlam özellikleri kazanarak çağdaş yazı dili döneminde anlam dairesini genişletmeyi sürdürmüştür.

DLT: **kasır** “kısır hayvan” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 715) ~ Çuv. **hışır** “çorak, kıraç; bereketsiz, verimsiz; kısır (dişi hayvanlar hakkında)” (Andreyev vd., 1985:556b; Bayram, 2019:848b).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. **Kasır** kelimesi, fonolojik açıdan bu dönemde sahip olduğu temel biçimini Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da korumuştur. Ancak bu kelime, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürmektedir³⁵ (Eren, 2020:298). Bazı lehçelerde ise bu kelimenin yanı sıra Moğolca asıllı olan **subay** kelimesi yaygınlaşmıştır (Räsänen, 1969:267 – 268). Clauson, cinsel organın sıkıştırılması ve burulması durumunu göz önünde bulundurarak **kasır** kelimesini köken bakımından **kas-** fiiline dayandırmıştır (Clauson, 1972:668b). Poppe’nin kabul görmeyen etimolojik açıklaması ise bu kelimeyi **kaz** kelimesiyle ilişkilendirir. Poppe’ye göre **kasır** kelimesi, **kaz** kelimesinin isimden isim yapan {+sıf} ekiyle genişlemiş biçimdir. Ancak **kaz** kelimesi, Çuvaş Türkçesinde palatal /ř/ ünsüzüyle, **hış** şeklinde varlığını sürdürmektedir (Poppe, 1925; Eren, 2020:298’den). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***kasır** şeklinde tasarlanmıştır (Starostin vd., 2004:653). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, Çuv. **hışır** kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında gerçekleşen **sızıcılılaşma** (/k-/ > /h-/)’dır. Diğer ses olayları ise birinci ve ikinci hecede bulunan /ı/ ünlülerinin öndamaksillaşp vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmesidir. **Hışır** kelimesi, fonolojik açıdan kayda değer değişimlerin yaşandığı bu süreçte temel anlam özelliğini de korumamıştır. Gerçekleşen **özelleşme** olayı ile anlam dairesini daraltan kelime, çağdaş yazı dili döneminde yalnızca kısır dişi hayvanları kapsamına alan bir anlam özelliği ile kullanıma çıkar. Ancak bu dönemde **hışır** kelimesinin anlam dairesini tekrar genişletmeye başladığı görülür.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 298.

DLT: *k̂ş* “samur” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 723) ~ Çuv. *k̂ş* “Sibirya samuru” (Bayram, 2019:289b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde *k̂ş* biçiminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:872). Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da *k̂ş* biçiminde geçer. Ancak bu kelime, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürmektedir³⁶(Tenişev, 2001:163). Clauson’a göre İranî bir dilden ödünçlenen **k̂ş* kelimesi, hem “samur” hem de “samur derisi” anlamında kullanılır (Clauson, 1972:752b). Bu kelimenin Ana Türkçedeki varsayımsal biçimi ise Starostin vd. tarafından birincil uzun ünlü ve palatal /i/ ünsüzüyle, **k̂i* biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:817). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin biri düzensiz olan iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime içinde bulunan /i/ ünlüsünün kısalma sürecinde vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmesidir. İkinci ses olayı ise kelime sonunda bulunan palatal /i/ ünsüzünün *sigmatizm* hadisesi kapsamında /s/ ünsüzüne değişmesidir. Bu ses olayı, *k̂ş* kelimesinin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Çünkü palatal /i/ ünsüzünün Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak korunması beklenir. Ayrıca bu kelime, tarihî süreçte anlam daralmasına uğrayarak yalnızca Sibirya bölgesinde varlık gösteren samurları kapsamına alan bir anlam özelliği kazanmış ve böylece DLT ile olan paralellliğini de sonlandırmıştır.

DLT: *koğuz* “domuzlan, osurgan böceği” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 728) ~ Çuv. *ĥm̂r* “böcek, haşerat, arı” (Yegerov, 1935:583; Bayram, 2019:832a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:843). Clauson, bu kelimenin birkaç böcek türünü karşılayan genel bir terim olduğunu belirtir (Clauson, 1972:641a). Tenişev ise *koğuz* kelimesinin, **goğu-r* “at sineği” ve **koğu-r* “böcek, parazit larvası” biçimindeki yansıma kökenli iki Altayca prototipe dayandığı görüşündedir (Tenişev, 2001:188). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi de Tenişev’in görüşüne paralel şekilde, Starostin vd. tarafından palatal /i/ ünsüzüyle, **koğu-r* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:566). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen dört ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından ikisi, kelime içinde bulunan /o/ ve /u/ ünlülerinin vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmesidir. Diğer ses olayları ise kelime başında gerçekleşen *sızıcılılaşma* (k- > h-) ile iki ünlü arasında meydana gelen /ŋ/ > /m/ değişmesidir. Kelime sonunda bulunan palatal /i/ ünsüzü ise bu lehçede kurallı bir şekilde korunmaya devam etmektedir. Çuv. *ĥm̂r* kelimesi, açıklanan ses olaylarıyla fonolojik açıdan kayda değer bir değişim gösterse de Clauson tarafından vurgulanan temel anlamını korumuştur. Hatta kelime, bu dönemde *özelleşme* yoluyla “arı” anlamını da kazanarak anlam dairesini genişletmiştir.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel'no – İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 163.

DLT: *kōn ~ kōy* “argu lehçesinde koyun” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 727) ~ Çuv. *kuy* “uzun tüylü koyun cinsi” (Andreyev vd., 1985:190b; Bayram, 2019:332b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde *kōn* biçiminde tanıklanmıştır (Tekin, 2003:248). Ancak /n/ ünsüzü, Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren /n/ ve /y/ ünsüzlerine ayrılmıştır. Bu sebeple söz konusu kelime, Kumancada *kōy*, Eski Kıpçakça ile Eski Oğuz Türkçesinde ise *koyun/koyın* biçimlerinde geçer (Kantar, 2018:459). Belirtilen bu biçim, *koy* kelimesinin küçültme işlevinde bulunan {+(u)n} isimden isim yapım ekiyle genişlemesi sonucu oluşmuştur. Kâşgarlı Mahmud’a göre kelimenin *kōn* biçimi ise Argular tarafından kullanılmaktadır (Eren, 2020:318). Öte yandan, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi, Tekin tarafından birincil uzun ünlüyle, **kōn* şeklinde tasarlanır (Tekin, 1995:178). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime içinde gerçekleşen *daralma* (/ō-/ > /u-/)’dır. Diğer ses olayı ise kelime sonunda meydana gelen *akıcılaştırma* (/n/ > /y/)’dır. Buna karşılık kelime başında bulunan birincil /k/ ünsüzü ile sonunda bulunan /y/ ünsüzü, çağdaş yazı dili döneminde korunmaya devam etmiştir. Bu iki husus, söz konusu kelimenin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Çünkü birincil /k/ ünsüzünün Çuvaş Türkçesinde kurallı olarak /h/ ünsüzüne değişmesi beklenir. Akıcı /y/ ünsüzü de /□/ ünsüzüne değişmelidir. Çuv. *kuy* kelimesi, tarihî süreçte yalnızca fonolojik bir değişim göstermemiş, *özelleştirme* yoluyla anlam dairesini de daraltmıştır. Nitekim bu kelime, bugün yalnızca uzun tüylü bir koyun türünü karşılamaktadır.

DLT: *kulan* “yabani eşek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 746) ~ Çuv. *hila* “sarı at; kehribar” (Andreyev vd., 1985:543a; Bayram, 2019:830a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde *kulan* biçiminde tanıklanmıştır. Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da *kulan* biçiminde geçer (Tenişev, 2001:644). Clauson, bu kelimenin temel anlamını “yaban eşeği” olarak açıklamış ve erken dönemlerde Moğolca ve Farsçadan ödünçlendiğini bildirmiştir (Clauson, 1972:622b). Şçerbak’a göre köken bakımından *kula* “sarımsı gri, açık sarı” kelimesine dayanan bu kelime, *kula* isminin {+n} isimden isim yapım ekiyle genişlemiş biçimidir (Şçerbak, 1961; Besli, 2010:75’ten). Bu renk adının Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, **kula* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:849). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, Çuv. *hila* kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olayları, kelime başında gerçekleşen *sızıcılaştırma* (/k-/ > /h-/) ile kelime içinde meydana gelen *vurgusuzlaştırma* (/u-/ > /i-/)’dır. Ancak **kula* kelimesi üzerindeki değişiklikler fonolojik alanla sınırlı kalmamıştır. Tarihî süreçte başka bir anlam özelliğine geçen bu kelime, renk ilgisiyle gerçekleşen ad aktarması sonucu mevcut anlamına bir anlam özelliği daha ekleyerek çağdaş yazı dili döneminde anlam dairesini genişletmeye başlamıştır.

DLT: **kulun** “kulun, tay” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 746) ~ Çuv. **hīm** “embriyon, oğulcuk (atlarda)” (Bayram, 2019:831b).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde **kulun** biçiminde tanıklanmıştır (Orkun, 1994:845). Kıpçakça ile Eski Oğuz Türkçesinde de **kulun** biçiminde geçer (Kanar, 2018:465). Ancak bu kelime, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleri varlığını sürdürmektedir³⁷. Joki, **kulun** kelimesini eski bir göçer söz olarak nitelendirmiş ve Akadça **kudūnu**, **kudānu**, **kudannu** “katır” biçimleriyle birleştirmiştir (Joki, 1952; Eren, 2020:329’dan). Eren de bu kelimenin yerel ağızlarda **kulun** [gʊlun] biçiminde, “eşek yavrusu, sıpa” anlamıyla varlığını sürdürdüğünü bildirir (Eren, 2020:329). Gülensoy ise Eren’in bu görüşüne paralel olarak, **kulun** kelimesini köken bakımından **kol** “yaban eşiği” kelimesine dayandırır ve bu biçimin isimden isim yapan {+(u)n} ekiyle genişlediğini belirtir (Gülensoy, 2007:566). Öte yandan, bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi, Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***kulum** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:735). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, Çuv. **hīm** kelimesinin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında gerçekleşen **sızıcılışma** (/k-/ > /h-/)’dır. Diğer ses olayları ise kelime içinde meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi, iki ünlü arasında bulunan akıcı /l/ ünsüzünün düşmesidir. Bu ünsüzün düşmesine bağlı olarak yan yana gelen ünlüler de birleşip vurgu bakımından zayıflayarak /i/ ünlüsüne değişmiştir. Ancak Çuv. **hīm** kelimesi, tarihî süreçte yalnızca fonolojik değişime uğramamış, ad aktarması yoluyla yakın bir anlam özelliğine geçerek temel anlamdan da uzaklaşmıştır.

DLT: **laçın** “şahin” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 760) ~ Çuv. **laçčın** “doğan, çevik, atik, kıvrak” (Bayram, 2019:360a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde **laçın** biçiminde tanıklanmıştır (Wilkens, 2021:449). Bu kelime, Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da **laçın** biçiminde geçer. Ancak yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleri varlığını sürdürmektedir³⁸(Tenişev, 2001:170). Bu kelimenin kökeni, Türkologlar tarafından farklı şekillerde açıklanmıştır. **Laçın** kelimesi, Pallo’ya göre köken bakımından **ala** ismine dayanmaktadır. Bu ismin başındaki /a/ ünlüsünü sonradan düşürmesi ve {+çın} isimden isim yapım ekiyle genişlemesi, **laçın** kelimesinin oluşumunu sağlamıştır (NyK 46; Eren, 2020:347’dan). Buna karşılık, Räsänen ile Ramstedt, Latin kelimesiyle birleştirdikleri **laçın** ismine “batı doğanı” anlamı verirler (Räsänen, 1969:313b; Ramstedt, 1949; Eren, 2020:347’dan). Clauson ise **laçın** kelimesinin Toharcadan eski bir ödünçleme olduğu görüşündedir (Clauson, 1972:763b). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Tekin tarafından birincil uzun ünlüyle, ***lāçın**

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 329.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel'no – İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 170.

biçiminde tasarlanır (Tekin, 1995:174). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, **Çuv. laççîn** kelimesinin biri düzensiz olan üç ses olayına uğradığını gösterir. Kurallı olarak gerçekleşen ses olaylarından birincisi, kelime içinde bulunan /ā/ ünlüsünün kısalarak normal süreli /a/ ünlüsüne değişmesidir. Diğer ses olayı ise ikinci hecede gerçekleşen **vurgusuzlaşma** (/ɪ/ > /ĩ/)’dır. İki ünlü arasında bulunan /ç/ ünsüzünün vurgusuz /ĩ/ ünlüsü komşuluğunda ikizleşmesi ise Çuvaş Türkçesi için düzensiz bir fonolojik gelişim örneğidir. Düzensiz olan bu ses olayı, aynı zamanda laççîn kelimesinin Çuvaş Türkçesine sonradan ödünçlendiğini gösterir. Çünkü birincil /ç/ ünsüzü, Çuvaş Türkçesinde korunmaz. Bu ünsüz, kurallı ve düzenli olarak /ş/ ünsüzüne değişmektedir. Ancak bu kelime üzerindeki değişimler fonolojik alanla sınırlı kalmamıştır. **Çuv. laççîn** kelimesi, tarihî süreçte başka bir anlam özelliğine geçmiş hatta **mecazlaşma** yoluyla yan anlamlar kazanarak anlam dairesini de genişletmiştir.

DLT: **oğul** “(kedi, köpek vb. için) yavru” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 771) ~ **Çuv. ivil** “oğul, evlat; erkek çocuk; kayın birader, kocanın küçük erkek kardeşi; erkek evlada hitap biçimi” (Yegerov, 1935:665; Andreyev vd., 1985:627b; Skvortsov ve Skvortsova 2014: 183a; Bayram, 2019:951a).

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde tanıklanan bu kelime, bazı ses değişimleriyle Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahaları ile yaşayan lehçelerinde de varlığını sürdürmüştür³⁹(Tekin, 2003:250). Clauson, **oğul** kelimesinin erken dönemlerde cinsiyet belirtmeksizin “evlat, çocuk” anlamında kullanılan genel bir kelime olduğunu; ancak etkili bir şekilde ve tek başına kullanıldığında “erkek çocuk” anlamı da verebildiğini bildirir (Clauson, 1972:83b). Kononov, bu kelimeyi köken bakımından **og** (< **ög** “ana” ~ **ok, oğ** “soy, boy”) ismine dayandırmış ve bu ismin küçültme işlevinde bulunan {+ul} isimden isim yapım ekiyle genişlediğini bildirmiştir (Vladimirtsov Arm, 1958; Eren, 2020:384ab’dan). Sevortyan ile Tenişev ise **oğul** kelimesini ***oğ-** [ok-] “doğurmak, vücuda getirmek” fiili ile ilişkilendirir (Sevortyan, 1974:414 – 417; Tenişev, 2001:166). Ancak Gülensoy, **oğ-** fiilinin anlamını etimolojik sözlüğünde “yoğunlaşmak” olarak kaydeder ve bu fiili, {-(u)l} fiilden isim yapım ekiyle genişlemiş bir biçim olarak açıklar (Gülensoy, 2007:615). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***oğul** şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:612). Açıklanan bu varsayımsal biçim, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen üç ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından birincisi, kelime başında gerçekleşen **daralma** (/o/ > /ɪ/)’dır. Diğer ses olayları ise kelime içinde gerçekleşen **sızıcılılaşma** (/g-/ > /v-/) ile **vurgusuzlaşma** (/u-/ > /ĩ-/)’dır. **Çuv. ivil** kelimesi, meydana gelen ses olaylarına rağmen tarihî süreçte temel anlam özelliğini korumuş hatta yeni anlam özellikleri kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Ancak bu kelime, gerçekleşen daralma ile **DLT**’de başka bir anlam

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel'no – İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 656.

özelliğine geçtiği için Çuvaş Türkçesi ile **DLT** arasında paralellik bulunmamaktadır.

DLT: *sihek* “yerleşik olanların dilinde sivrisinek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 824) ~ Çuv. *šina* “sinek” (Bayram, 2019:926a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde tanıklanan bu kelime, bazı ses değişimleriyle Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da varlığını sürdürmüştür (Wilken, 2021:615). Bugün yaşayan lehçelerde ise durum biraz farklıdır. *Sihek* kelimesi, Oğuz grubu Türk lehçeleri ile Altay, Çuvaş, Kırım-Tatar, Hakas ve Tuva Türkçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Diğer bazı lehçe gruplarında ise bu kelime yerine, ilk olarak Eski Türkçe döneminde tanıklanan ve bu dönemden sonra yaygınlaşmaya başlayan *çibin* kelimesi ve diğer seslik biçimleri kullanılmıştır (Arat, 1979:129; Tenişev, 2001:185). *Sihek* kelimesinin temel biçimini belirlemek ve yapısını açıklamak üzere Türkologlar tarafından çok sayıda görüş ileri sürülmüştür. Ancak bunlardan en dikkate değer olanı; Brockelmann, Clauson ve Gülensoy tarafından yapılan etimolojik açıklamadır. Bu açıklamaya göre *sihek* kelimesi, sineğin kanat çırparken çıkardığı sesle ilişkili olan yansıma kökenli *sih* “vızlama” kelimesine dayanmaktadır (Clauson, 1972:832b, 838b; Gülensoy, 2007:783 – 784; Brockelmann, 1928; Eren, 2020:465’ten). Dolayısıyla *sihek* kelimesi, bu isme {+gek} isimden isim yapım ekinin getirilmesi sonucu türetilmiştir. Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, **sihek* şeklinde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1296). Açıklanan bu varsayımsal biçim, **ÇTS**’de kayıtlı olan kelimenin biri düzensiz olan beş ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından düzenli olanları; kelime başında, birincil /i/ ünlüsü komşuluğunda gerçekleşen /s-/ > /ş-/ değişmesi ile kelime içinde meydana gelen /-i-/ > /-ĩ-/ , /-ŋ-/ > /-n-/ ve /-e/ > /-a-/ biçimindeki seslik gelişmelerdir. Kelime sonunda gerçekleşen ünsüz düşmesi (/k/ > -Ø) ise Çuvaş Türkçesi için düzensiz bir fonolojik gelişim örneğidir. **Çuv. şina** kelimesi, tarihi süreçte fonolojik açıdan kayda değer bir değişim gösterse de temel anlam özelliğini korumuştur. Buna karşılık **DLT**’de kayıtlı olan *sihek* kelimesi, *özelleşme* yoluyla anlam dairesini daraltmıştır. Bu sebeple iki kelime arasındaki semantik paralellik sona ermiştir.

DLT: *teke* “teke; erkek geyik” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 867) ~ Çuv. *taka* “koç, koyun, kuzu” (Skvortsov ve Skvortsova 2014: 128a; Bayram, 2019:683a).

İlk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde *teke* biçiminde tanıklanmıştır (Wilkins, 2021:692). Fonolojik açıdan bu dönemde sahip olduğu temel biçimini Türk dilinin diğer tarihî dönem ve sahalarında da genellikle koruyan *teke* kelimesi, yaşayan lehçelerin bir bölümünde bazı ses değişimleriyle varlığını sürdürür⁴⁰. **DLT**’nin Atalay ile Ercilasun-Akkoyunlu yayınlarında *teke*

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel'no – İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, s. 154.

kelimesinin anlamı, “erkek keçi; erkek geyik” olarak açıklanmıştır (Atalay, 1986:595). Clauson, Starostin ve Tenişev’in sözlüklerinde ise bu kelimenin yalnızca “erkek keçi” anlamında kullanıldığı bildirilir (Clauson, 1972:477b; Tenişev, 2001:154). **Teke** kelimesine dair ulaşılabilen tek etimolojik açıklama, Gülensoy tarafından yapılmıştır. Gülensoy’a göre bu kelime, köken bakımından **tek** biçimindeki bir isme dayanır. Dolayısıyla **teke** kelimesi, anlam özellikleri belirtilmeyen bu ismin {+e} isimden isim yapım ekiyle genişlemesi sonucu türemiştir (Gülensoy, 2007:874). Bu kelimenin Ana Türkçedeki biçimi ise Starostin vd. tarafından normal süreli ünlülerle, ***teke** biçiminde tasarlanır (Starostin vd., 2004:1430). Açıklanan bu varsayımsal biçim, ÇTS’de kayıtlı olan kelimenin kurallı olarak gerçekleşen iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olayları, birinci ve ikinci hecede meydana gelen **artdamaksıllaşma** (/a-/ > /e-/)’dır. Gerçekleşen bu ünlü değişimi neticesinde, Çuvaş Türkçesindeki biçim **taka** şeklini almıştır. Ayrıca **taka** kelimesi, tarihî süreçte meydana gelen ad aktarması olayı ile yakın bir anlam özelliğine geçmiş hatta çağdaş yazı dili döneminde mevcut anlamına yeni anlam özellikleri ekleyerek anlam dairesini de genişletmiştir.

DLT: **tışek** “iki yaşındaki koyun” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 884) ~ Çuv. **şıla** “sudak, tatlısu levreği; uzun levrek” (Andreyev vd., 1985:608c; Ceylan, 1997:16; Skvortsov ve Skvortsova 2004: 275b).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde **tışek** biçiminde tanıklanmıştır. Kıpçak Türkçesi ile Eski Oğuz Türkçesinde ise **şışek** biçiminde geçer (Doğuer Erdağı, 2013:217). Buna karşılık, bazı yaşayan Türk lehçelerinde **tışek** ve **şışek** kelimelerinin yanı sıra **işek** biçimi bulunur. Eren’e göre kelimenin **şışek** biçimi, gerileyici ünsüz benzeşmesi sonucu oluşmuştur (Eren, 2020:488). **Tışek** kelimesi ise Ceylan tarafından **tışe-** < **AT. *tıl** + **e-** “süt dişlerini kaybetmek” fiiline dayandırılır (Ceylan, 1997:16, 170). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, Çuv. **şıla** kelimesi üzerinde ikisi düzensiz olan dört ses olayının meydana geldiğini gösterir. Düzenli olarak gerçekleşen ses olaylarından birincisi, kelime içinde bulunan /i/ ünlüsünün kısalma sürecinde artdamaksıllaşıp vurgu bakımından zayıflayarak /ĩ/ ünlüsüne değişmesidir. İkinci ses olayı, kelime içinde bulunan palatal /j/ ünsüzünün **sigmatizm** hadisesi kapsamında korunmasıdır. Düzensiz olarak nitelendirilen ses olayları ise kelime başında, /i/ ünlüsü komşuluğunda gerçekleşen /t-/ > /ş-/ değişimi ile kelime sonunda meydana gelen ünsüz düşmesidir: -k > -Ø. Kayda değer ses değişimlerinin yaşandığı bu süreçte Çuv. **şıla** kelimesinin temel anlam özelliği de korunmamıştır. Çünkü bu kelime, sonradan temel anlam ile bağlantılı olan “levrek” anlamını kazanır. Bu bağlantıyı sağlayan unsur ise levreklerin yırtıcı balık sınıfında yer almaları ve keskin dişlere sahip olmalarıdır (Yırtıcı Balıklar, 25.09.2024:?).

DLT: **ulağ** “beyin emriyle hızlı posta için alınan ve diğerine ulaşmaya kadar binilen at” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 920) ~ Çuv. **lav** “araba, yüklü araba veya kızak; tedarik, ikmal; ulaşım taşımacılık; seyahat (dinî görevler için) at ile

ifa edilen görev” (Andreyev vd., 1985:201c; Skvortsov ve Skvortsova 2004: 208a; Bayram, 2019:351a).

İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanmıştır. Clauson, oldukça erken bir dönemde Moğolcadan ($\approx u/la'uağa$ ”posta atı, yedek at”) ödünçlenen bu kelimenin yük taşımak ve binmek için kullanılan atlara mahsus teknik bir terim olduğunu söyler. Clauson’a göre *ulağ* kelimesinin hususi anlamı ise “kiralık at veya posta atı” şeklindedir. Ancak tek bir attan ziyade at sürüsünün kastedildiği bu anlam özelliği, erken bir dönemde kaybolmuştur (Clauson, 1972:136a). Köken bakımından birincil uzun ünlü taşıyan **āl* (< **āl + a - ğ*) ismine dayanan bu kelimenin Ana Türkçedeki gövde biçimi de Tekin tarafından **āla-* şeklinde tasarlanır (Tekin, 1995:179). Kaydedilen bu varsayımsal biçim, *Çuv. lav* kelimesinin biri düzensiz olan iki ses olayına uğradığını gösterir. Belirtilen ses olaylarından düzensiz olanı, kelime başında meydana gelen ünlü düşmesidir: /ū-/ > /ĩ-/ > Ø-. Kurallı olan diğer ses olayı ise kelime sonunda gerçekleşen *sızıcılaştırma* (/ - ğ/ > / - v/)’dır. Ayrıca bu kelime, tarihî süreçte gerçekleşen anlam olaylarıyla başka bir anlam özelliğine geçmiş hatta mevcut anlam dairesini genişleten yeni anlam özellikleri kazanmıştır.

5. Dîvânu Lugâti't-Türk (Ercilasun ve Akkoyunlu 2020: 538 – 935)’te Kayıtlı Olup Çuvaş Türkçesinde Tanıklanamayan Hayvan Adları

ağırak “ön ayaklarından biri veya ikisi beyaz olan dağ tekesi”; *ağğ* [ayığ] “ayı”; *ajlan* “kertenkele”; *āk at* “Türklerde (ölçünlü Türkçede kır at)”; *alanır* “bir tür sıçan, aktavşan”; *alavan* “timsah”; *añ* “yağı ilaç olarak kullanılan bir kuş”; *añut* “angut, ördeğe benzer kırmızı renkli bir kuş”; *aplan* “sıçan cinsinden bir hayvan”; *ar böri* “sırtlan”; *arğun* “yarım arşın boyunda vücudu olan bir sıçan türü”; *arju* “çakal”; *arsalık* “Oğuzcada çift cinsiyetli hayvan”; *atan* “iğdiş edilmiş deve”; *atgağ* “bağırsak kurdu”; *aya yersgü* “yarasa”; *azığlığ* “dişi çıkmış at, dişi yeni çıkmış at”; *azma* “taşağının derisi yarıldığı için cinsi muamele yapamayan koç”; *bağa* “kurbağa”; *bala* “kuş yavrusu, genel olarak hayvan yavrusu”; *baldır kızı* “doğurma zamanının başlangıcında doğan kuzu”; *balıkçın* “balık avlayan beyaz bir kuşun adı”; *barağ* “Oğuzlarda hızlı koşan bir köpek türü”; *başgan* “20-25 kilo ağırlığında büyük bir balık”; *başıl* “tepesinde beyaz leke bulunan (hayvan)”; *baybayuğ* “nağmeleriyle coşku veren, ağaç dallarına asılı şekilde, zenbile benzer yuva kuran bir kuş”; *beçel* “iğdiş edilmiş at ve bütün hayvanlar”; *bî* “Türklerde kısrak”; *bîçin* “maymun”; *boğrul* “boğazında beyazlık olan (koyun)”; *botu* [botuk] “deve yavrusu”; *boymul* “boynunda ak olan at, koyun vb.”; *boynağ* “kertenkele”; *boz kuş* “bozkuş, akdoğan”; *bögrül* “böğrü ak hayvan”; *böke* “büyük yılan”; *buğra* “erkek deve”; *buğa* “ineğin erkeği, boğa”; *bulağ at* “geniş sırtlı, kısa boylu at”; *bul at* “ayağında halka şeklinde beyazlık bulunan at”; *burslan* “pars”; *buzagu tılı* “küçük bir fare türü”; *çağan* “akrep”; *çagrı* “çakır kuşu”; *çavlı* “şahin”; *çekik* “kayalıklarda yaşayan serçeye benzer alacalı bir kuş”; *çekürge* “Oğuzcada çekirge”; *çepiş* “altı aylık keçi yavrusu”;

çetük “Oğuzcada kedi”; **çipçirğa** “seerçe”; **çibek karguy** “atmacadan küçük yırtıcı bir kuş”; **çilgü** “kızıl doru”; **çocuğ** “her şeyin yavrusu, domuz yavrusu”; **çulık** “üveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu”; **çumğuk** [çumuk] “ayak tüylerinde beyaz lekeler olan karga, alakarga”; **çuvğa** “hızlı posta ulaklarının yolda aldığı ve sonrakini buluncaya kadar kullandığı at”; **çümeli** “Çiğil lehçesinde karınca”; **erkeç** “erkeç”; **esri** “kaplan”; **geşür** “Oğuzlarda havuç”; **gizri** “Argularda havuç”; **xayl** “at”; **ıduğ** “serbest bırakılmış hayvan”; **ıkalac** “küheylan”; **ıvık** “çöl ve sahralarda yaşayan dişi ceylan”; **igış** “asi hayvan”; **iktü** “kesim için beslenen hayvan”; **ıl** “at”; **il kuş** “akbaba”; **ingek** “Oğuzlarda kaplumbağanın dişisi”; **ingen** “dişi deve”; **irk** “dört yaşına girmiş koyun”; **kamıçağ** “iribaş (kurbağa kurtçuğu)”; **kançık** “dişi köpek”; **kara kuş** “karakuş”; **kara kuş** “tavşancıl”; **kargılac** [karlıgaç] “kırlangıç”; **kari** “kesimlik hâle gelmiş hayvan”; **karınca** “karınca”; **kaşğalak** “ördekten küçük bir tür su kuşu”; **katur** “katır”; **katkaç** “Argu lehçesinde akrep gibi sokan şey”; **keklik** “keklik”; **kelegü** “jerboğa, keseli fare”; **keler** “kertenkele”; **kepli** “uçan keleş”; **kersegü at** “kürek kemiğinin birleştiği yerde yarısı olan at”; **keslinçü** “başı küçük, kuyruğu uzun büyük keler”; **ketki** “arkası yüksek, beli çökük olan at”; **kal kuçruk** “kılkuş”; **kal kuş** “kılkuş”; **kar at** “kır at”; **kazgul** “kül rengi ile alaca arasında donu olan (at)”; **kaz kuş** “renkbakımından ispinoza benzeyen bir kuş”; **koburğa** “baykuş”; **koç** “koç”; **koçnar** “koç”; **komşuy** “kan ile tamamıyla dolmuş kene”; **koday** “kuğu”; **kış at** “hükümdarın yanına koşulan at”; **kotuz** “yabancı öküz”; **kızı** “kuzu”; **köçüt** “at”; **kög yılka** “sürü hâline yayılan hayvanlar”; **kökegün** “gök sinek”; **kök topulğan** “bıldırcın türünden bir kuş”; **kölük** “yük hayvanı”; **kömiçe** [köminçe] “sivrisinek”; **körpe** “zamanından sonra doğan kuzu, deve yavrusu, buzağı”; **kösürge** [köşürge] “sıçanlardan bir tür”; **köti kızılağ** “kaya kuşu”; **közkeni** “ateş böceği”; **közkünek** “şahine ve kertenkeleye benzer bir kuş”; **kuba at** “doru ve sarı arasındaki at”; **kuçgu** “karasinek”; **kuğu** “kuğu”; **kulnaç kısırak** “doğurmak üzere olan kısarak”; **kur bağı** “karra kurbağası”; **kurt** “Oğuzlarda (yırtıcı) kurt”; **kuşgaç** “siyah bir hayvancık”; **kuş** “kuş”; **kuşgaç** “serçe”; **küvük çetük** “Oğuzcada erkek kedi”; **küvük mış** “erkek kedi”; **küzen** “kuş ve köstebek avlamak için kullanılan sıçan cinsinden bir hayvan”; **mama** “harman yerindeki kılavuz öküz”; **man yaşlıg köy** “dört yaşını geçen koy”; **merdek** “(ayı, domuz vb.) yavrusu”; **muğuzlağ** “Argu lehçesinde bal arısına benzer sinek”; **munduz yorığa at** “yorga yürüşten başka yürüyüş bilmeyen at”; **müñüz bağı** “kaplumbağa”; **müş** “Çiğil lehçesinde kedi”; **neg** “timsah”; **neg yılan** “yılan”; **oğlağ** “oğlak”; **oğluğ kirpi** “oklu kirpi”; **oğ yılan** “kendisini insan ve başkasının üstüne fırlatan yılan”; **op** “Argu lehçesinde harman yerindeki kılavuz öküz”; **oy ay** “yağız at”; **ozğan** “yarış kazanan at”; **ozuğ** “yarış vb. şeylerde öne geçen (at)”; **ög** “orta yaşı geçmiş hayvan”; **ög at** “dört yaşı geçmiş at”; **öküş yılka** “huysuz ve inatçı hayvan”; **ördek** “ördek, ördeğe benzer su kuşları”; **örümçek** “örümcek”; **özlük** “üzerinde karar kılınan at”; **sağzığan** [sağzığan] “saksığan”; **sağlık** “sağmal koyun”; **sakar ku** “kene, sakırğa”; **salğa at** “taşkın at”; **sanduvaç** “bülbul”; **sarıçga** “çekirge”; **saş at** “ürkek at”; **semürgük** “Balasagun lehçesinde bülbulle benzer bir kuş”; **sığır** “sığır”; **sığun** “erkek geyik”; **sıkarğan** “bir tür sıçan”; **sıp** “iki yaşına girmiş olan

sıpa, iki yıllık at”; *sōğan yılan* “büyük fakat zararsız yılan”; *sokar* “boynuzu olmayan hayvan”; *sokar kōy* “boynuzsuz koyun”; *sondilaç* “çalı kuşu”; *sukaç* “ak geyik”; *sunzi* “bir pire türü”; *sunkur* “sungur”; *su v sığırı* “su sığırı, camız, manda”; *süglin* [süvlin] “sülün”; *şuti* “genç koyun”; *tadun* “dana, öküzün bir yaşında olanı”; *tağağun* “horoz”; *tañıl keyik* “ön bacaklarında çizgiler olan ceylan vb. havyanlar”; *targıl* “sirtında beyaz siyah alacalı çizgiler bulunan bir hayvan”; *tartar* “kumruya benzer bir kuş”; *tavışgan* “tavşan”; *taygan* “köpeklerden beli en ince ve kulakları en sarkık olanı, tazi”; *taz at* “alacalı at”; *taz kōy* “boynuzsuz koyun”; *tegin* “samur”; *teñilgüç* [teñilgün] “çaylak”; *te ve kuş* “deve kuşu”; *tıg at* “kula ile doru arası at”; *tın* “günlerce dinlenip iş yapmayan hayvan”; *tış at* “akıtması, gözünün ön kısmına kadar olan at”; *tış tağağun* “tavuk”; *tiitir* “dişi deve”; *tođ* [toy] “toy kuşu”; *toğrıl* “yırtıcı kuşlardan biri”; *toķ* “boynuzsuz, boynuzu olmayan hayvan”; *toķlı* “altı aylık kuzu”; *toķam* “kesimlik hayvan, çoğunlukla kesimlik at”; *toņa* “filleri öldüren bir tür pars”; *toņuz* “domuz”; *torlaķ* “her hayvanın cıvızı”; *torpı* “buzağı”; *torum* “sütten kesilmiş ve annesi hamile olan deve yavrusu”; *tosun* “binmeye henüz alıştırılmamış tay, haşin at”; *töküz* “alında beyazlık olan, akıtmalı (at vb.)”; *tuğrağ* “savaş ve binicilik gününde hakanın askerlerine verdiği at, tören atı”; *turumtay* “yırtıcı ve avcı kuşlardan biri”; *tuyağlığ* “tırnaklı, toynaklı hayvan”; *tüge* “ineğin iki yaşına gelmiş erkek yavrusu”; *tülek yulķa* “tüyü kışın dökülüp yazın çıkan hayvan türü”; *uđ* “Çiğil lehçesinde sığır, öküz”; *uğar at* “alnı beyaz olan at”; *uğar bul* “alında ve ayağında beyaz leke olan at”; *ular* “erkek keklik”; *ulduķ* “nalsız (at vb.)”; *us* “akbaba, kerkes kuşu”; *ügür* “at, koyun, geyik, carıye, bağirtlak kuşu ve deve gibi şeylerin sürüsü”; *üpgük* “Çiğil lehçesinde hüdhüd, çavuş kuşu”; *üpüp* “hüdhüd, çavuş kuşu”; *ürünj kuş* “ak doğan”; *üyez* “Oğuzcada sokucu sivri sivrisinek”; *yabaķu kulaķ* “Yabaku ve Yemek lehçesinde baykuş”; *yabutaķ* “üzerinde eyer ve örtü olmayan, çıplak (at)”; *yağan* [yağan] “fil”; *yamlan* “bir çeşit sıçan”; *yandık* “soysuz at”; *yağan* “sadece başı beyaz olan alakarga”; *yarpuz* “yılan öldüren fare, firavun faresi”; *yazuķ* “bağından serbest bırakılmış (at vb.)”; *yengeç* “yengeç”; *yoriğa at* “yorga at”; *yuğaķ* “su kuşu”; *yund* “at”; *yun kuş* “tavus kuşu”; *yügrük at* “yarış atı”; *yügürgen* “çok ve iyi koşan (at, av köpeği vb.)”; *zanbı* “cırcır böceği”.

Sonuç

Bu makalede, Türk dilinin temel eserlerinden biri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT)'te tanıklanan 299 hayvan adının Çuvaş Türkçesindeki durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Belirtilen bu hayvan adlarının Çuvaş Türkçesindeki karşılıklarını tespit edebilmek için, Çuvaşça sözlükler ile genel Türk dili alanını karşılaştırmalı bir yöntemle ele alan etimolojik sözlüklere başvurulmuştur. Gerçekleştirilen bu tarama neticesinde; söz konusu hayvan adları, gösterdikleri fonolojik ve semantik eğilimler ile Çuvaş Türkçesinde tanıklanabilme durumlarına göre başlıca beş gruba ayrılarak incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, 299 hayvan adından yalnızca 69 tanesinin Çuvaş

Türkçesinde varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir. Bunlardan üç tanesi, şekil bakımından örtüşürken, 26 tanesi için yalnızca semantik ortaklık söz konusudur. 20 kelime, temel anlamdan hareketle gerçekleşen *ad aktarması*, *deyim aktarması*, *mecazlaşma* ve *özelleşme* gibi anlam olayları vasıtasıyla yan anlamlar kazanarak anlam dairesini genişletmiştir. Ancak bu kelimelerde temel anlam özelliği de korunmaya devam etmiştir. Buna karşılık, 20 kelimenin benzer semantik süreçler neticesinde temel anlamından uzaklaşarak başka bir anlam özelliğine geçtiği görülür. Bunlardan yedi tanesinde belirtilen anlamsal geçiş, daralma yoluyla gerçekleşmiştir. Geriye kalan 230 kelime ise Çuvaş Türkçesinde tanıklanamamıştır. Şekil bakımından ortaklık göstererek birinci grubu teşkil eden kelimelerden biri Tatar Türkçesinden, diğer ikisi ise Rusçadan ödünçlenmiştir. Dolayısıyla söz konusu ortaklaşmalar üzerinde son dönemlerde gerçekleşen bu ödünçlemeler etkilidir. Ancak kendilerinden beklenen karakteristik fonolojik eğilimleri göstermedikleri gerekçesiyle, belirtilenler dışında, diğer gruplara mensup olan on bir kelimenin daha sonradan ödünçlenmiş olabileceğini belirtmek gerekir. Ödünç sözcük olarak nitelendirilen bu kelimeler; *arışlan*, *aşak*, *baklan*, *bars*, *huşka*, *karsak*, *kış*, *kurak*, *kuy*, *laşa*, *laççın*, *şinkırç*, *ühî* ve *yus* kelimeleridir. Böylelikle 69 kelimedenden 55 tanesinin Çuvaş Türkçesinin karakteristiğini yansıtan temel kelimelerden olduğu anlaşılır.

Kısaltmalar

ÇTS: Çuvaşça – Türkçe Sözlük.

DLT: Dîvânu Lugâtî't-Türk.

İT: İlk Türkçe.

KB: Kutadgu Bilig.

KM: Klasik Moğolca.

Moğ.: Moğolca.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Özgür Yıldırım (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Abik, Ayşehan Deniz. (2009). Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları Cem Dilçin Armağanı*, c. 33, s. 1, s. 1-33.

Ak kuyruksallayan. (10.01.2025). Ak kuyruksallayan. *Wikipedia*. [Ak kuyruksallayan. Vikipedi. wikipedia.or](https://tr.wikipedia.org/wiki/Ak_kuyruksallayan)).

Andreyev, İvan Andreevich vd. (1985). *Çuvaşsko – Russkiy Slovar'*. Moskva.

Arat, Reşit Rahmeti. (1979). *Kutadğu Bilig – III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arık, Durmuş. (2012). *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınları.

Aşmarin, Nikolay İvanoviç. (1999). *Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Nauçno-Iccledovatel'skiy İnstitut Sotskul't.Stroitel'stva.

Atalay, Besim. (1986). *Divanü Lûgati't-Türk Dizini – Endeks*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bayram, Bülent. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Besli, Ertan. (2010). Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ceylan, Emine. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, Sir Gerhard. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Londra: Oxford Clarendon Press.

Çetinkaya, Emre. (2021). Eski Türkçeden Çağdaş Türk Lehçelerine Çap- Fiili ve Türevleri. *Jots*, s. 5(1), s. 48 – 95.

Dîvânu Lugâti't-Türk. (22.01.2025). Dîvânu Lugâti't-Türk. *Türk Dil Kurumu*. [Dîvânu Lugâti't-Türk – Türk Dil Kurumu](https://www.tdk.gov.tr/dvnu-lugati-t-turk).

Doerfer, Gerhard. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen – Band: II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Doerfer, Gerhard. (1967). *Türkische Elemente im Neupersischen – Band: III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Doğan, Levent. (2001). Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan isimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 12, s. 615 – 659.

Doğuer Erdağı, Binnur. (2013). *Tuhfe-i Mübârizi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eren, Hasan. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. (2020). *Kâşgarlı Mahmud- Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erkoç, Hayrettin İhsan. (2015). Divanü Lugati't-Türk'te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler. *Hacettepe Üniverstesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Güz*, s. 23, s. 177 – 208.

Ersoy, Feyzi. (2010). Çuvaş Türkçesinde İkili Biçimler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi-Güz*, s. 28, s. 31 – 45.

Fedotov, Mihail Romanoviç. (1996). *Etimologiceskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İnstitut Gumanitarhıh Nauk.

Gül, Meltem. (2015). Dîvânu Lugâti't Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme. *İdil*, s. 4(15), s. 1-24.

Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamişoğlu, Meryem. (2023). Dîvânü Lugâti’t-Türk’teki Hayvan Adlarının Özbek Türkçesindeki Durumu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, s. 7(2), s. 437-460.

Kanar, Mehmet. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.

Koca, Ergün. (2013). Divanü Lûgati’t-Türk’teki Yansımali Sözcüklerin Görev ve Anlamlarına Göre Sınıflandırılması. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 36, s. 55 – 71.

Levitskaya, Liya Sergeyevna vd. (1997). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov – I*. Moskva: Yazıki Russkoy Kulturi.

Levitskaya, Liya Sergeyevna vd. (2003). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov obşçetjurkskie i meztjurkskie leksičeskie osnavı nabukı "L", "M", "N", "P", "S"*. Moskva: Rossijskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

Orkun, Hüseyin Namık. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özden, Muharrem. (2019). Dîvânü Lûgâti’t-Türk’te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, s. 8 (2), s. 1479-1502.

Ramstedt, Gustaf John. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura.

Räsänen, Martti. (1955). *Uralaltaische Wortforschungen*. Helsinki.

Räsänen, Martti. (1969). *Versuch Eines Etimologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura.

Sevortyan, Edvard Viladimiroviç. (1974). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov – I*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

Sevortyan, Edvard Viladimiroviç. (1978). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov – II*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

Sevortyan, Edvard Viladimiroviç. (1980). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov – III*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

Skvortsov, Mihail İvanoviç ve Skvortsova, Alevtina Vasilyevna. (2003). *Çıvaşla – Virışla tata Virışla – Çıvaşla Slovar'*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knincnoe İzdatel'stvo.

Skvortsov, Mihail İvanoviç ve Skvortsova, Alevtina Vasilyevna. (2004). *Virışla-Çıvaşla tata Çıvaşla – Virışla Slovar'*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knincnoe İzdatel'stvo.

Skvortsov, Mihail İvanoviç ve Skvortsova, Alevtina Vasilyevna. (2014). *Çıvaşla – Virışla tata Virışla – Çıvaşla Slovar'*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knincnoe İzdatel'stvo.

Skvortsov, Mihail İvanoviç. (2012). *Russko – Çuvaşskiy Slovar / Virışla – Çıvaşla Slovar Tom I-II*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knincnoe İzdatel'stvo.

Starostin, Sergei vd. (2004). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Boston – Leiden: Brill.

Tekin, Talât. (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talât. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Tekin, Talât ve Ölmez, Mehmet. (2003). *Orhun Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kitap Matbaası.

Tekin, Talât. (2023). *Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi. Makaleler I – Altayistik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tenişev, Edhyam Rahimoviç. (2001). *Sravnitel'no – İstoriçeskaya Grammatika Tjurkskih Yazıkov – Leksika*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.

Tokyürek, Hacer. (2013). Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, s. XXXIII, s. 221 – 281.

Turan, Fikret. (2001). *Eski Oğuzca Sözlük – Bahşayış Lügati*. İstanbul: Bay Bilimsel Akademik Yayınlar.

Umurzakov, Kanıbek. (2007). Divanu Lugati't-Türk'teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bışkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Wilkens, Jens. (2021). *Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Germany: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Yavuzarslan, Paşa. (2019). *Kamus-ı Türkî – Şemseddin Sami*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yegerov, Vasiliy Georgiyeviç. (1935). *Çuvaşsko – Russkiy Slovar'*. Şupaşkar: Çuvaşsen Patşalık İzdatels'vi.

Yegerov, Vasiliy Georgiyeviç. (1964). *Etimologiçeskiy Slovar'*. Çeboksarı: Çuvaskoe Kinchone İzdatel'stvo.

Yırtıcı Balıklar. (25.09.2024). Yırtıcı Balıklar. *Wikipedia*. [Yırtıcı balıklar - Wikipedia \(wikipedia.org\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Yırtıcı_balıklar).

СОСТОЯНИЕ НАЗВАНИЙ ЖИВОТНЫХ В ДИВАНУ ЛУГАТИ-ТУРК В ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКЕ

АННОТАЦИЯ

В ранние периоды истории тюрки, ведущие кочевой образ жизни, переплетенный с природой, в соответствии с их самосознанием охотника и воина, естественно, отводили особое место животным в своей социальной жизни и культуре. Хотя суровые условия степной жизни поначалу заставляли бороться с дикими животными, тюрки взяли животных, которых со временем стали узнавать по качеству, себе на службу, приручив их. Таким образом, они получали от них пользу во многих областях, таких как пища, одежда, транспорт, защита и безопасность границ страны. Эта ситуация не изменилась и после перехода к оседлой жизни, а самыми большими помощниками тюрков в социально-экономической жизни стали животные после их собственного вида. Однако животные заняли место в жизни тюрков не только как элемент материальной выгоды. Со временем они установили с ними эмоциональную связь и даже приписывали животным святость, чья сила и мужество им импонировали, в соответствии со своими религиозными представлениями и превратили их в символические ценности. Это приписываемое значение подготовило почву для формирования многих верований и практик, связанных с животными, у древних тюрков. Например, чуваша приносили лошадей, волов, телят, овец и различных диких животных в жертву богу и духам во время религиозных церемоний в знак своего уважения и преданности. Некоторые животные были запрещены как табу, а с некоторыми запрещалось разговаривать,

убивать и употреблять в пищу. Волк, один из важнейших символов традиционной системы верований, считался защитником здоровья людей и животных, полей, виноградников и садов. Некоторые тюркские племена, такие как гоктурки, уйгуры и кыргызы, также верили, что происходят и воспроизводятся от животных, которых они считали духами предков и очень уважали. Эпосы Бозкурта и Турейша являются продуктом этой веры. Некоторые турецкие племена, напротив, принимали имена животных как воинские титулы для себя и как имена для своих детей. Тот факт, что животные занимают столь обширное место в социальной жизни и культуре турок, позволил им появиться во многих произведениях - от устной и письменной литературы до художественных творений, таких как миниатюры и скульптуры. Словари относятся к тем произведениям, в которых лучше всего собраны и сохранены материальные и нематериальные элементы культуры общества. Первым и наиболее важным из этих произведений является «Dîvânu Lugâtî't-Türk», который был написан Махмудом Кашгарским в период с 1072 по 1077 год с целью обучения арабов турецкому языку. Этот уникальный труд, составленный Кашгарлы Махмудом, беком из династии Караханидов, в результате многолетних путешествий по турецким провинциям, содержит богатейший материал о языке, истории, общественной жизни и фольклоре турецких племен, разбросанных по широкой географии и окруженных различными культурными кругами. Книга «Dîvânu Lugâtî't-Türk», содержащая около 9000 турецких слов, не только пролила свет на свой период благодаря этому качеству, но и стала одним из самых фундаментальных трудов тюркологических исследований, установив историко-культурный мост между периодом, в который она была написана, и современным турецким миром. Важное место в этом материале занимают названия животных и термины животноводства. В данной статье оценивается состояние 299 названий животных, выявленных в «Dîvânu Lugâtî't-Türk» на чувашско-турецком языке. Исследование основано на указателе «Dîvânu Lugâtî't-Türk», подготовленном Ахметом Биканом Эрджиласуном и Зиятом Аккоюнлу как самой последней публикации. Статус названий животных в указателе определялся путем сравнения с данными чувашских словарей, а сами слова даны в алфавитном порядке в группах, сформированных в соответствии с качеством, взятым в качестве критерия. Таким образом, была предпринята попытка определить, присутствуют ли рассматриваемые названия животных в чувашско-турецком языке и как те из них, которые могут быть засвидетельствованы, развивались в фонологическом и семантическом плане в современный период письменного языка.

Ключевые слова: Dîvânu Lugâtî't-Türk, лексика, названия животных, чувашско-турецкий язык, семантика

YAYIN İLKELERİ

GENEL İLKELER:

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, İdil-Ural Bölgesi hakkında sosyal bilimler alanında yazılan bilimsel makalelerin yayımlandığı uluslararası hakemli bir dergidir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nde; a) İdil-Ural araştırmaları alanına katkı sağlayan, alanındaki bir eksikliği giderecek özgün makaleler b) İdil-Ural araştırmaları alanını ilgilendiren yayımlara ilişkin tanıtım veya eleştiri yazıları c) İdil-Ural araştırmaları alanına katkı sağlayacak çeviriler/aktarmalar yayımlanır.

Yazıların **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'nde yayımlanabilmesi için daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya başka bir yayının yayım sürecine girmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla yayımlanabilir.

Yazım dili Türkçe olan **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'nde Yayın Kurulu'nun kararı ile İngilizce ve Rusça dışında Türk şive ve lehçelerinde yazılmış olan makaleler de tüm sayının %30'unu geçmeyecek şekilde yayımlanabilir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, yaz ve kış (Haziran-Aralık) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayımlanır ve her yıl bir cilt oluşturulur.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların her türlü ilmî ve hukukî sorumluluğu yazarlarına, telif hakları ise **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'ne aittir. Dergide yayımlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun izni olmaksızın herhangi bir yerde kısmen veya tamamen yayımlanamaz, çoğaltılamaz. Yazılardan ve sair verilerden (istatistik, tablo, fotoğraf vs.) kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ:

Dergiye gönderilen yazılar öncelikle derginin yayın ilkelerine uyumu açısından değerlendirilir. Derginin yayın ilkelerine uymayan yazılar değerlendirme sürecine alınmaz.

Değerlendirme sürecine alınan yazılar, yazar adları gizlenmek suretiyle Yayın Kurulu tarafından belirlenen iki hakeme gönderilir. Değerlendirme sürecinde yazarın/yazarların kimliğine dair herhangi bir bilgi hakemlere kesinlikle verilmez ve yazarlara da hakem adları kesinlikle açıklanmaz. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olursa yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir ve/veya Yayın Kurulu raporlar üzerinden bir değerlendirme yapmak suretiyle son kararını verebilir. Yazarlar hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştiri, tavsiye ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Varsa katılmadıkları hususları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor hâlinde Yayın Kurulu'na bildirebilirler. Hakem raporları beş yıl süreyle saklı tutulur.

Yayım kararı verilen yazılar, Yayın Kurulu'nun uygun gördüğü bir sayıda yayımlanırlar.

Çeviri yazılar telif yazılar ile aynı yayım sürecine tabidir.

Tanıtma yazıları editör onayı ile hakemlere gönderilmeksizin yayımlanabilir.

YAZIM KURALLARI:

Dergiye gönderilecek olan makaleler aşağıda belirtilen düzen çerçevesinde MS Word dosyası olarak (.doc / docx uzantılı) ve ayrıca PDF (.pdf uzantılı) olarak hazırlanmalıdır.

A) Sayfa Düzeni:

Yazı Tipi: Times New Roman

Yazı Boyutu: 11 punto

Dipnot Yazı Boyutu: 9 punto

Satır Aralığı: Tek

Paragraf Aralığı: 6 nk

Paragraf Girintisi: 1 cm

Sol Kenar Boşluğu: 3 cm

Sağ Kenar Boşluğu: 2 cm

Üst Kenar Boşluğu: 3 cm

Alt Kenar Boşluğu: 2 cm

B) Başlık: Bold ve büyük harflerle yazılmalı ve 12 kelimeyi geçmemelidir. Başlığın İngilizce karşılığı küçük harflerle ve Türkçe başlığın altında yer alacak şekilde yazılmalıdır. (İngilizce veya Rusça yazılan makalelerde ikinci dil Türkçe olmalıdır.)

C) Yazar Adı: Yazar ad/adları başlığın altında yazılıp; unvan, kurum adresi ve e-posta bilgileri ismin sonuna ilintilendirilecek bir yıldızla sayfanın altında gösterilmelidir.

D) Öz: Makale özeri ortalama 200 kelimeden oluşmalıdır. Öz metninin içinde kaynak, şekil ve çizelgelere yer verilmemelidir. Özün hemen altında en az 5, en fazla 8 kelimeden ibaret anahtar kelimeler yer almalıdır. Öz ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de yazılmalıdır. Türkçe dışında bir dilde yazılan makalelerde özetler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır. Her makalenin sonunda en az 500 kelimelik Rusça genişletilmiş özet ve 5 kelime anahtar kelime yer almalıdır.

E) Alıntı ve Kaynak Gösterme: Üç satırdan uzun olmayan birebir alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Üç satırdan daha uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf halinde satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, yazı boyutu 10 punto olacak şekilde dizilmelidir. Kaynaklar metin içinde aşağıda belirtilen düzende gösterilmelidir:

Tek Yazarlı Kaynak: (Türkoğlu, 2000:101)

Aynı Yazarın Aynı Yıl Yayımlanan Birden Fazla Eseri: (Ank, 2007a; Ank, 2007b)

İki Yazarlı Kaynak: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

Çok Yazarlı Kaynak: (Zheltoy vd., 2009:7) İlk yazarın adı yazılmalı.

Birden Fazla Kaynak: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

Görülemeyen Kaynaktan Aktarma: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

Metin içinde internet sayfalarına gönderme yapılacağı zaman yine yukarıdaki düzene uyulmalıdır. Yazar adı bulunmayan kaynaklarda yazar adı yerine metin başlığı yazılmalıdır. Tarih yerine ise erişim tarihi yazılmalıdır.

Dipnota yalnızca açıklamalar için müracaat edilmeli ve dipnottaki bilgilere kaynak gösterileceği zaman yukarıda belirtildiği şekliyle metin içi kaynak gösterme şekli uygulanmalıdır.

F) Kaynakça: Makale metninin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

Kitap:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Makale:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

İnternet:

İnternet ortamındaki metinlere yapılan göndermeler kaynakçada aşağıdaki düzene uygun bir şekilde yapılmalıdır:

Soyadı, Adı. (erişim tarihi). Başlık. *Sayfa/site adı*. sayfa. link. (Yazar adı olmayan kaynaklarda metin başlığı yazar künyesinin yerine çekilmek suretiyle aynı düzen takip edilmelidir.)

Ses ve Görüntü Kayıtları:

Ses ve görüntü kaynaklarına yapılacak göndermelerde ilgili eserin künyesi yazılırken katkısı öne çıkarılacak kişinin (yapımcı, yönetmen, senarist, oyuncu, yazar, solist vb.) soyadı

ve adından sonra eserdeki görevi, eserin yayınlanma tarihi, eser adı, eserde katkısı olan diğer kişi veya kurumlar, eserin formatı (VCD, DVD vb.)

Sınav, Osman. yön. (2012). Uzun Hikâye. Sen. Yiğit Güralp. Oyun. Kenan İmirzalıoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.

PUBLISHING PRINCIPLES

GENERAL PRINCIPLES:

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi (*The Journal of Volga-Ural Studies*) is an internationally refereed journal in which scientific articles in the field of social sciences about Volga-Ural Region are published.

In the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** a) authentic articles that contribute to the field of Volga-Ural studies and fill a gap in the field b) introductory articles and reviews of publications concerning the field of Volga-Ural studies c) translations/quotations that would contribute to the field of Volga-Ural studies are published.

Academic manuscripts should not have been published in any other publication or should not be in the publishing process of any other publication so as to be published in the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. The proceedings which have been presented in an academic conference can be published only if this situation is clearly stated.

Publishing language of the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** is Turkish; with the approval of the editorial board the manuscripts written in other languages such as English, Russian and Turkic languages can also be assessed and published. The amount of such content would not exceed %30 of that those written in Turkish.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi is published twice yearly as in summer and winter (June-December) and one volume is composed every year.

Every kind of scientific and legal responsibility of the manuscripts published in the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** pertains to writers, and copyrights pertain to the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. The manuscripts published in the journal are not allowed to be published anywhere or be copied partially or wholly without permission of Editorial Board. It can be cited on condition of providing reference from articles and other data (statistics, tables, photos, etc.).

ASSESSMENT OF MANUSCRIPTS:

The manuscripts that have been sent to the journal are first assessed in terms of the consistency to the publishing principles of the journal. The manuscripts are not fulfilling the publishing principles of the journal will not be peer reviewed or assessed for publication.

The manuscripts that are in the process of assessment are sent to two reviewers determined by Editorial Board thereby hiding the names of writers. During the assessment phase any information about the identity of writer/writers is not given to the reviewers and the names of the reviewers are not disclosed to the authors. If one of the referee reports is positive and another is negative, the manuscript is sent to the third referee and/or Editorial Board can give the last decision by means of assessing the reports. The authors consider reviews, suggestions and correction requests of the referees and Editorial Board. If any, they can notify their disagreements to Editorial Board in a separate report with justification. The referee reports are hidden for a period of five years.

The issues of the manuscripts which are chosen for publishing are determined by the Editorial Board.

Translated articles are subject to the same publication process as copyrighted articles.

Non-critical articles can be published with the approval of the editor without being sent to the referees.

SPELLING RULES:

The articles that are to be sent to the journal should be prepared in both MS Word (.doc or .docx) and PDF (.pdf) formats.

A) Page Layout

Typefont: Times New Roman

Font size: 11 point

Font size in footnote: 9 point

Line spacing: Single

Paragraph spacing: 6 pt

Indent : 1 cm

Left margin: 3 cm

Right margin: 2 cm

Top margin: 3 cm

Bottom margin: 2 cm

B) Title: It should be written in bold capital letters and should not exceed 12 words. The English translation of the title should be in lowercase letters and below the Turkish title. (The second language of the articles written in English and Russian must be Turkish.)

C) Writer's Name: Author's name/s should be written below the title and the information about job title, institution address and email should be indicated with an asterisk that would be attached to the end of the name.

D) Abstract: Abstracts of the article should not exceed 200 words. In the abstract, resources, tables and figures should not be indicated. Below the abstract there should be keywords composed of minimum 5 words and maximum 8 words. The abstract and keywords should be translated into English. The abstracts of the articles, which are not written in Turkish, should also be prepare in English and Turkish. At the end of each article, an extended summary of at least 500 words in Russian and 5 word keywords should be included.

E) Citation and Giving Reference: Exact quotations which are not longer than three lines should be placed in inverted commas. Longer quotations than three lines should be indented 1,25 cm from the left and right margin in a separate paragraph, font size should be ranged as 10 point. The references should be indicated in a text in the layout below stated.

Single Author: (Türkoğlu, 2000:101)

Two Authors: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

More than one work of the same author in the same year: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

More than one resource: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

More than one author: (Zheltov vd., 2009:7) The name of the first author should be written.

Citation from an unseen resource: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

To refer to internet pages in a text the above mentioned layout must be followed. In resources which author's name is not available, title of the text should be written instead of the author's name. Date accessed should be written instead of the date.

Footnotes should be used only for explanations and the above mentioned in-text referencing style should be used while providing a reference to the information in footnotes.

F) References: By the end of the text in an article should be listed in an alphabetical order by surname of authors.

Book:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Article:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

Internet:

The references to the texts in the internet should be written in bibliography in accordance with the layout below.

Surname, Name. (Date accessed). Title. Page/Website name. page. link. (When author's name is not available in resources, title of the text should be replaced with author's name and the same layout should be followed.)

Sound and Video Records:

With regard to the references to the sound and video resources, surname and name of a person whose contribution would be highlighted (producer, director, scenarist, actor/actress, writer, soloist, etc.) and then his/her position, broadcast date, name of work, other people or institutions that contribute to work, format of work (VCD, DVD etc.)

Sınav, Osman. yön. (2012). Uzun Hikaye. Sen. Yiğit Güralp. Oyun. Kenan İmirzaloğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖУРНАЛА И ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ:

Журнал **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** (Журнал Волжско-Уральских Исследований) имеет свою научную редколлегию и является международным журналом по гуманитарным наукам, публикующим научные исследования по Волжско-Уральскому региону России.

В журнале **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** печатаются: а) статьи, содержащие новые исследования по Волжско-Уральскому региону России и восполняющие пробел в данной области исследований; б) ознакомительные и критические статьи к изданиям, относящимся к Волжско-Уральским исследованиям; с) переводы, восполняющие исследования по Волжско-Уральскому региону России.

Наш журнал- издание, в котором будут опубликованы только те статьи, которые ранее не были напечатаны в других изданиях и не приняты для публикации в другой журнал. Статьи, которые раньше были представлены на научной конференции, будут напечатаны с указанием данного положения.

Рабочим языком журнала является турецкий язык. Резюме статей, написанных не на турецком языке, должны быть представлены на турецком и английском языках.

Журнал **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** выходит в свет два раза в год летом и зимой (июнь-декабрь) и каждый год издаётся в виде единого сборника.

Все научные и юридические права статей, опубликованных в журнале **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** принадлежат авторам. А авторское право принадлежит журналу **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. Статьи, напечатанные в нашем журнале, не могут быть напечатаны и размножены в других изданиях частично или полностью без разрешения на то редакционной коллегии. Могут быть использованы ссылки на статьи и другие данные (статистика, таблица, фотография и др.) с условием, что будет указан источник.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ

Общие требования:

Принятие статей к публикации:

Статьи, присланные для публикации в журнале, прежде всего будут оценены с точки зрения соответствия требованиям публикации. Статьи, не соответствующие требованиям публикации нашего журнала, к публикации приняты не будут.

Статьи, принятые к публикации, с условием, что авторы будут держаться в тайне, отправляются на рецензию другим рецензентам, выбранным редакционной коллегией. В процессе оценки статьи данные, содержащие сведения об авторе/авторах, рецензентам категорически не сообщаются. Точно также не сообщаются и имена рецензентов авторам статей. Если один из рецензентов пришлёт положительную, а другой отрицательную рецензию, статья будет отправлена третьему рецензенту и/или редакционная коллегия примет решение сама, исходя из имеющихся в наличии рецензий. Авторы статьи должны принять во внимание критику, советы и поправки рецензентов и редакционной коллегии. Имеющиеся претензии, могут быть присланы в редакционную коллегия вместе с обоснованиями в виде отдельного отчёта. Отчёты редакторов сохраняются в тайне в течение пяти лет.

Статьи, принятые к публикации, будут опубликованы в одном из номеров журнала, согласно решению редколлегии.

Редакция сохраняет за собой право не возвращать присланные в журнал статьи.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

Для подготовки и отправки статьи должен использоваться **текстовый редактор MS Word (.doc/ docx)** и формат PDF (.pdf). Статьи должны оформляться согласно указанным ниже правилам:

А) Параметры страницы:

Программа: Times New Roman

Размер шрифта: 11

Размер сносок: 9

Междустрочный интервал: одинарный

Интервал между абзацами: 6 пк

Красная строка

Поля: 1 см

Слева: 3 см

Справа: 2 см

Сверху: 3 см

Снизу: 2 см

В) Заголовок: должен быть набран прописными буквами полужирным шрифтом и выравнивается по центру. Не должен превышать 12 слов. Английский вариант заголовка должен быть написан строчными буквами и размещён под турецким заголовком. (В статьях, написанных на английском или русском языках, как второй язык должен быть использован турецкий).

С) Фамилия и инициалы авторов: Ф.И.О. авторов должны быть написаны под заголовком; должность, название организации и электронный адрес должны быть указаны в виде ссылки звездочкой в конце инициалов.

Д) Аннотация: Средний объём аннотации – приблизительно 200 слов. Указание литературы, ссылки и таблицы в аннотации недопустимы. В конце аннотации должны быть даны ключевые слова, содержащие минимум 5, максимум 8 слов. Аннотация и ключевые слова должны быть даны и на английском языке. Резюме статей, написанных не на турецком языке, должны быть представлены на турецком и английском языках. В конце каждой статьи должно быть включено расширенное резюме содержащее не менее 500 слов на русском языке и 5 ключевых слов.

Е) Ссылки и список литературы: ссылки, не превышающие трёх строк, должны быть даны в кавычках. Ссылки, превышающие три строки, должны быть даны в другом

обзаце (отступ справа и слева 1,25 см, шрифт 10). Ссылки в статье должны быть оформлены в следующем порядке:

Ссылка, имеющая только одного автора: (Türkoğlu, 2000:101)

Ссылка, имеющая двух авторов: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

Ссылка на два или более источников одного и того же автора, написанных в одном и том же году: (Arik, 2007a; Arik, 2007b)

Ссылка на несколько источников: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

Ссылка на источник, имеющий несколько авторов: (Zheltov vd., 2009:7) Должна быть написана фамилия первого автора.

Ссылка на невидимый источник: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

Если в статье есть ссылка на сайты интернета, то соблюдаются те же правила, что указаны выше. В источниках, где не указаны фамилия и имя автора, вместо фамилии автора должно быть указано название статьи. Там, где указывается год издания, должна быть указана дата доступа к сайту.

Сноски должны быть даны только для пояснений и при указании ссылки на сведения, содержащиеся в сноске, должны быть соблюдены правила ссылки внутри статьи, данные выше.

Ф) Список литературы: список литературы размещается в конце статьи, фамилии авторов размещаются по алфавитному порядку:

Книга:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınlar.

Статья:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

Интернет:

Ссылки на сайты интернета должны быть указаны в Списке литературы в следующем порядке:

Фамилия, Имя. (дата доступа). Заглавие. *Название страницы /сайта*. Страница. Ссылка. (в источниках, где не дан автор, указывается название статьи по тому же порядку.)

Звукозаписи и видео:

В ссылках на звукозаписи и видео при указании на теги данных источников должны быть указаны имя и фамилия первостепенного источника (продюсер, режиссёр, сценарист, артист, писатель, солист и др.), а затем его миссия в исследовании, дата издания источника, название источника, личности и организации, также принявшие участие в источнике, формат источника (VCD, DVD и др.)

Sınav, Osman. реж. (2012). Uzun Hikâye. Сцен. Yiğit Güralp. Арт. Kenan İmirzalıoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.